अर्थसंग्रहः

महामहोपाध्यायलौगाक्षिभास्करप्रणीतः
परमहंसरामेश्वरभिक्षुकृतार्थसंग्रहकौमुदीसहितः।

ARTHASANGRAHA

OF

Laugākshi Bhāskara

with the commentary of

Rāmeshwara Bhikshū

A Hand-book of Jaiminī's (Pūrva-Mīmāmsā) System

Critically edited and translated by

D. V. GOKHALE, *B. A.*

Sometime Professor of Sanskrit,
National College, Bombay

मीमांसायां त्विहाऽज्ञाते दुर्ज्ञाते वाऽविवेकतः।
न्यायमार्गे महान् दोष इति यत्नोपचर्यता ॥
मीमांसाशास्त्रतेजोभिर्विशेषेणोज्ज्वलीकृते।
वेदार्थज्ञानरत्ने मे तृष्णाऽतीव विजृम्भते ॥
—श्लो. वा. १. १९. ९.

POONA
ORIENTAL BOOK AGENCY
1932

UNIVERSITY TEXTS IN SANSKRIT & PALI

Available at the Oriental Book Agency; Poona 2.

1. **Bhagvadgitā** with **Shankarbhāsya** (भगवद्गीताशांकरभाष्यसहिता): critically edited by Prof. D. V. Gokhale. Rs. 2–0–0

Eight printed editions and one old MS. were consulted in preparing this edition. Special attention has been paid to punctuation and paragraphing to make it easily intelligible. All quotations are marked and traced, Cr. pp. 304. 1931.

2. **Tarkabhāṣā** (तर्कभाषा) of Keshavamisra: critically edited by N. N. Kulkarni. *Text only*, Demi 8 pp. Re. 0–8–0

3. **—Do—** Eng. trans. by Dr. G. Jha. ,, Rs. 1–4–0

4. **Systems of Sanskrit Grammar**: by Dr. S. K. Belvalkar. It gives an account of the different existing systems of Sk. Grammer, 1915 ... ... Rs. 3–0–0

5. **Vedantasāra** (वेदान्तसार) edited with Introduction, Translation and Notes by Prof. Hiriyanna, 1929 ... Rs. 1–8–0

6. **Venisamhāra** (वेणीसंहार) of Bhatta Nārāyana: critically edited with Notes and Translation by Prof. K. N. Dravid, 1922 ... ... Rs. 3–0–0

7. **Brahmasutra** (ब्रह्मसूत्र) of Bādarayana with the Comment of Sankarāchārya. Adhyāya II, Pādas 1 and 2: edited in the original Sanskrit with Notes and English Translation by Dr. S. K. Belvalkar. 1923. ... ... Rs. 6–0–0

8. **Dhammapada** (धम्मपद): edited with Introduction, Notes and Translation, 1923. ... ... Rs. 2–0–0

9. **Selections from the Pāli Jātakas** (जातककथासन्दोहा): edited in Devanagari Script with Introduction and Notes by Prof. N. K. Bhagwat, 1929 ... ... Rs. 2–8–0

10. **Khuddaka-Patho** (खुद्दक-पाठो) or **First Lessons in Buddhism**: edited with Text in Devanagari and English Translation by Prof. N. K. Bhagwat, 1931 ... Re. 0–8–0

अर्थसंग्रहः

महामहोपाध्यायलौगाक्षिभास्करप्रणीतः
परमहंसरामेश्वरभिक्षुकृतार्थसंग्रहकौमुदीसहितः ।

ARTHASANGRAHA

OF

Laugākshi Bhāskara

with the commentary of

Rāmeshwara Bhikshū

A Hand-book of Jaiminī's (Pūrva-Mīmāmsā) System

Critically edited and translated by

D. V. GOKHALE, *B. A.*

Sometime Professor of Sanskrit,
National College, Bombay

मीमांसायां त्विहाऽज्ञाते दुर्ज्ञाते वाऽविवेकतः ।
न्यायमार्गे महान् दोष इति यत्नोपचर्यता ॥
मीमांसाशास्त्रतेजोभिर्विशेषेणोज्ज्वलीकृते ।
वेदार्थज्ञानरत्ने मे तृष्णाऽतीव विजृम्भते ॥

—श्लो. वा. १. १६. ९.

POONA

ORIENTAL BOOK AGENCY

1932

सटीकार्थसंग्रहस्य शुद्धिपत्रम्

पृ.	पं	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	८	जैमिनी-	जैमिनि-
२	२	,,	,,
३४	५	लणया ?	लक्षणया ?
३७	११	जीवनादि-	जीवनादिमत इति जीवनादि-
४०	१०	यजेत्	यजेत
४४	४	लिङाद्यात्मिका	लिङाद्यात्मिका।
४५	७	हविः प्रकृति-	हविःप्रकृति-
,,	१५	–पीत्यर्थः	–पीत्यर्थः।
७०	६	–नर्थक्योपपत्तेश्च।	–नर्थक्यापत्तेश्च।
८२	२६	वषटकर्तु-	वषट्कर्तु-
८६	२६	पौर्णमास्य	पौर्णमास्यां
१०२	११	यद्युद्गातृ	यद्युद्गातृ
१०३	१३	चोद्गातृ	चोद्गातृ
१०८	५	-धेययपरि-	-धेयपरि-
१२३	४	प्रत्ययर्थास्य	प्रत्ययार्थस्य
१२७	८	इत्यादौ	इत्यादौ।

शब्दकोशस्य शुद्धिपत्रम्

पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्
२		अभिधारण	अभिघारण
,,		अभिष	अभिषव
४		Concerated	Consecrated
१०		प्रयोगाब्दहिः	प्रयोगाद्बहिः
१३		A chain as t were	A chain as it were
१४		वयर्थ्य	वैयर्थ्य

प्रस्तावना

तदेतन्निवेदयितुं समुत्कण्ठते संप्रति चेतोऽस्माकम्–यत् इदानीमर्थसंग्रह-नामकः सुप्रसिद्धः पूर्वमीमांसायाः प्राकरणिको ग्रन्थः सर्वानतिशेते-इति सुविदितं मीमांसाजिज्ञासुभिः। सोऽयं ग्रन्थो विश्वविद्यालयीयमहाशालायां, तथान्यत्रापि पाठशालासु अभ्यासक्रमपुस्तकेषु नियोजितः। भूयांसश्चेमं ग्रन्थं पठन्ति, पाठयन्ति च। अन्यप्राकरणिकग्रन्थेषु केयमस्यापूर्वता वर्ण्यत इति चेत्, सत्यम्। परं अयं अर्थसंग्रहः, इतरे तु शब्दसंग्रहाभिधानमर्हन्ति। मीमांसायां द्वादशलक्षण्यां प्रतिपादितविषयाणां लघ्वायासेन अर्थबोधायालमयं ग्रन्थ इति वयं मन्महे। तत्र यद्यपि अस्य ग्रन्थस्य मूलं, टीका, टिप्पणी, नैतावत् किंतु हूणादिभाषायां परिवर्तनं भूयोभिः कृतमस्ति, तथापि न तथा अर्थबोधो मूलग्रन्थस्य भवतीति नायमर्थवादः। भवतु वा अर्थवादः, तथापि भूतार्थवादोऽयं, नानुवादार्थवादः, नापि गुणार्थवाद इति। आसीत्प्राग् बहोः कालाद्भूयोविदां अध्यापकप्रवराणां प्रो. करमरकर-गजेन्द्रगडकरप्रभृतीनां मनीषा–सम्यक् संशोध्य टिप्पण्या च समलंकृत्य यथा विद्यार्थिनां, मीमांसा-जिज्ञासूनां च समीचीनो बोधो भवेत्तथा परिष्करणीयोऽयं ग्रन्थ इति। परं तत्कार्यमध्यापनव्यापृतानां तेषां समयाभावान्न तेभ्यो जातमित्यवलोक्य तथा तद्ग्रंथावश्यकतां च विदित्वा बहुविदो गोखले इत्याख्यकुलकमलदिवाकर-विष्ण्वात्मजदिनकरेतिलब्धसमाख्यास्तत्कार्यं कर्तुमुद्यताः। तैश्चानया रीत्या नायं संशोधितमात्रः, अपि तु परिष्कृतः–नानया रीत्या अद्य यावदयं क्वापि कैरपि परिष्कृतो ग्रन्थः। एतैर्महाभागैस्तु भूयसा श्रमेण तत्तद्विषयाणां विभागनाम-निर्देशः प्रथमं कृतः। ततः सूक्ष्मेक्षिकया पाठभेदाः प्रदर्शिताः। यश्च पाठः क्वापि अनुपलब्धष्टीकाकारस्य–इत्यर्थतः टीकाकारैः संगृहीतः, सोऽप्येतैर्भूयो-पुस्तकसंपादनद्वारा मूले संनिवेशितः–सेयमपूर्वता। ततः किल पूर्वोत्तरपक्षाणां सुलभज्ञानाय च स्वल्पतः, अर्धतः, पूर्णतः यत्र विश्रान्तिरावश्यकी तत्र तच्चिह्नैश्च पुरस्कृत्य ग्रन्थकृदुदाहृतश्रुतिस्मृत्यादिवाक्यस्थलनिर्देशपूर्वकं टीका-कृता शब्दतोऽर्थतो वा उद्धृतानि जैमिनिन्यायमालाविस्तारस्थाधिकरणान्यपि प्रादर्शि। नैतत्कृत्वैते विरामं प्रापुः, किं तु अनेन साकं हूणभाषायामर्थतोऽनुवाद-मपि संपादयामासुः। पुनरपि मूलग्रन्थान्तर्गतसर्वदुरवगाहशब्दानामनायासे-

नावलोकनाय सार्थस्थलनिर्देशपूर्वकः कोषोऽपि रचितः–इत्यपूर्वतायाः परा कोटिरियमिति जेगीयते अस्माभिरेतेषां शैली। तथा चायं ग्रन्थः सर्वथा सर्वैः समादरणीयः, विशेषतो विद्यार्थिभिश्च सशिरःकंपं संग्राह्य इति सानन्दमुद्घोषयामः। ननु सर्वेऽपि अर्थसंग्रहायैव प्रयतन्ते। तत्रायं परिष्कृतोऽर्थसंग्रहः। को न्वस्माद्विरज्येत? गोखलेमहाशयानां सफलोऽयं समुद्यमः कर्तव्य इति मीमांसाजिज्ञासून् भूयो भूयो विज्ञापयामः–इति शिवम्।

२७–९–३२
मीमांसाविद्यालयम्, पुण्यपत्तनम् } वामन रामचंद्र किंजवडेकर.

नमः श्रीदगुरुचरणारविन्दाभ्याम्।

अथैष मुद्रयित्वा प्रकाश्यते पूर्वमीमांसार्थसंग्रहः कौमुदीव्याख्यासहितोऽध्वरमीमांसाध्ययनप्रारिप्सुविद्यार्थिजनमनःप्रमोदाय।

श्रीमल्लौगाक्षिभास्करप्रणीतोऽयं प्रकरणग्रन्थो लघुतरैः स्पष्टार्थकैर्वाक्यैः संक्षेपेण, तर्कसंग्रहो न्यायशास्त्रपदार्थानिव, परमगभीराध्वरमीमांसाशास्त्रपदार्थान् सुखमवबोधयति। परमहंसश्रीमद्रामेश्वरभिक्षुविरचिताऽस्य टीकाऽपि मूलवाक्यानि सम्यग्विवृत्यापेक्षितं चाधिकमर्थमभिधाय तानेव पदार्थान् विशदयति। यद्यप्येष सटीकोऽन्यत्र मुद्रितः, तथापि तत्र मूले टीकायां च बहुषु स्थलेषु वाक्यभ्रंशापपाठादिदोषान्, उदाहृतवचसां पूर्वोत्तरसंदर्भज्ञानाधीनयथार्थतात्पर्यग्रहप्रयोजकमूलस्थानप्रदर्शनविरहं, अवान्तरवाक्यविभागबोधकविरामचिन्हाभावादर्थप्रतीतौ क्लेशं च पश्यद्भिर्विंशतिसंवत्सरेभ्यः पूर्वमस्मदधीतमीमांसैः 'बी. ए.' उपपदधारिभिः श्रीदिनकररावगोखलेमहाशयैर्महता यत्नेनोक्तदोषनिर्मार्जनपूर्वकं पुनरस्य मुद्रणमवधार्य सम्यक् परिशोधितोऽध्येतृजनसुखावबोधाय भूयादित्याशास्ते—

२७–९–३२
वुइल्सन् कॉलेज, मुंबई. } वाक्रे इत्युपाव्हगंगाधरभट्टात्मजो महादेवशर्मा.

अर्थसंग्रहविषयानुक्रमणिका

श्रीः ।

महामहोपाध्यायलौगाक्षिभास्करप्रणीतः

अर्थसंग्रहः

परमहंसरामेश्वरभिक्षुकृतार्थसंग्रहकौमुदीसहितः ।

प्रथम उपोद्घातपरिच्छेदः

(१) मङ्गलाचरणम् ।

वासुदेवं रमाकान्तं नत्वा लौगाक्षिभास्करः
कुरुते जैमिनीनये प्रवेशायार्थसंग्रहम् ॥ १ ॥

आद्यो यो हेतुर्विश्वसर्गे महेशो यज्ञादीनां यो हव्यनिक्षेपदेवः ।
भूतानां भर्ता सर्वभूतान्तरात्मा हृद्यं मे कार्यं तत्प्रणामः करोतु ॥ १ ॥

श्रीजैमिनिनये ग्रन्थः प्रवेशाय निरूपितः ।
विदुषा तत्र बालानां कौमुदीयं वितन्यते ॥ २ ॥

(१) इह खलु परमकारुणिकेन मुनिना जैमिनिना धर्माधर्मविवेकाय द्वादशलक्षणी मीमांसा प्रणीता । तत्र हि प्रवेशाय शिशूनामर्थसंग्रहाख्यं प्रकरणं प्रारभमाणो लौगाक्षिभास्करः शिष्टाचारपरिप्राप्तं प्रचयगमनादिफलकमिष्टदेवतानमस्कारलक्षणं मङ्गलमाचरति—**वासुदेवमित्यादिना** । वासुदेवं श्रीनारायणं सर्वनिवासाधिष्ठानं प्रकाशात्मकं ब्रह्मेत्यर्थः । रमाकान्तं रमाया लक्ष्म्याः

कान्तामित्यर्थः। न चेश्वरानङ्गीकारः, द्रव्यत्यागोद्देश्यविष्णुदेवतायाः स्वीकृतत्वादित्यन्यत्। **जैमिनिनय इति**। जैमिनीप्रणीते द्वादशाध्यायात्मके पूर्ववेदभागविचारात्मके तन्त्र इत्यर्थः। प्रवेशाय–'बालानाम्' इति शेषः। **अर्थसंग्रहमिति**। अर्थानां–द्वादशाध्यायप्रतिपाद्यप्रमाणादिपदार्थानां–संक्षिप्तशब्दरचनया लक्षणादिकथनमित्यर्थः।

द्वादशाध्यायीपदार्थक्रमः।

तत्र हि **प्रथमे लक्षणे** विध्यादेः प्रामाण्यं निरूपितम्। **द्वितीये** तद्विधेयकर्मभेदो निरूपितः। **तृतीये** विहितानां शेषशेषिभावः। **चतुर्थे** क्रतुप्रयुक्तानुष्ठेयानां पुरुषार्थप्रयुक्तानुष्ठेयानां च पदार्थानां परिमाणं चिन्तितम्। **पञ्चमे** अनुष्ठेयपदार्थानामनुष्ठानक्रमो निरूपितः। **षष्ठे** विहितकर्मफलभोक्तृत्वरूपाधिकारनिरूपणम्। **सप्तमे** प्रकृतावुपदिष्टांगानां विकृतौ सामान्यातिदेशो निरूपितः। **अष्टमे** 'आग्नेयोऽष्टाकपालः' इत्यादिप्रकृत्यङ्गानां 'सौर्यं चरुं निर्वपेत्' इत्यादिविकृतौ सप्रपञ्चं द्रव्यदेवतादिद्वारेण विशेषातिदेशः। **नवमे** प्रकृतावुपदिष्टानां मन्त्र–साम–संस्कारकर्मणां विकृतावतिदेशप्राप्तानां प्रकृतिविकृत्योरग्निसूर्यादिदेवतादिभेदे प्रकृतिगतं देवतादिवाचकं पदं विहाय विकृतौ देवतादिवाचकस्य पदस्याध्याहार ऊहो निरूपितः। यथा–'अग्नये जुष्टं' इति मन्त्रे प्रकृत्युपदिष्टे विकृतावतिदेशप्राप्तेऽग्निपदपरित्यागेन सूर्यपदाध्याहारः। यथा च 'गिरागिरा च दक्षसे' इत्यत्र साम्नि 'गिरा' पदस्य परित्यागेन 'इरा' पदाध्याहारः साम्नामूहः, व्रीह्यादिद्रव्यान्तरसंबन्धिनश्चावघातादेर्नीवारादिद्रव्यान्तरसंबन्धः, संस्कारकर्मणामूहश्च। **दशमे** विकृतौ चोदकप्राप्तानां प्राकृताङ्गानां प्रकृतौ सावकाशानां विकृतौ ह्युपदिष्टविशेषाङ्गादिना बाधो निरूपितः। यथा—प्रकृतेः सकाशाद्विकृतावातिदिष्टानां बर्हिषां 'शरमयं बर्हिः' इत्युपदिष्टेन शरमयबर्हिषा विकृतौ बाधः। **एकादशे** चानेकाङ्गिविधिप्रयुक्तानामङ्गानां सकृदनुष्ठानात्सर्वाङ्गिनामुपकारसाम्यं तन्त्रं निरूपितम्। यथा—'आग्नेयोऽष्टाकपालः', 'उपांशुयाजमन्तरा यजति', 'अग्नीषोमीयमेकादशकपालं' इत्यादिपौर्णमासादिकर्मप्रयु-

(२) तन्त्रारम्भकसूत्रावतरणम् ।

अथ परमकारुणिको भगवान् जैमिनिर्धर्मविवेकाय द्वादशलक्षणीं प्रणिनाय । तत्रादौ धर्मजिज्ञासां सूत्रयामास–' अथातो धर्मजिज्ञासा ' [जै. सू. १. १. १.] इति। अत्र 'अथ' शब्दो वेदाध्ययनानन्तर्यवचनः । ' अतः ' शब्दो हि वेदाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं ब्रूते। ' स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ' [तै. आ. २. १५. ७; श. ब्रा. ११. ५. ६. ३.] इत्यध्ययनविधौ तदध्ययनस्यार्थज्ञानरूपदृष्टार्थकत्वेन व्यवस्थापनात् ।

क्तानां प्रयाजाद्यङ्गानां सकृदनुष्ठानात्सर्वाङ्ग्युपकारः । द्वादशे त्वेकाङ्गिप्रयुक्तस्याङ्गानुष्ठानस्य तत्प्रयोजकसामर्थ्यरहितेऽङ्ग्यन्तरेऽप्युपकारः प्रसङ्गो निरूपितः । यथा–'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इति पशुविधौ प्रयुक्तानां प्रयाजाद्यङ्गानां पशुपुरोडाशेऽप्युपकार इति ।

तथा च ते पदार्थाः केचिदत्रापि संक्षेपेण निरूपिताः, केचित्तु सूचिताः । तत्र कांश्चित्पदार्थांस्तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यामः—इत्यर्थसंग्रहमित्यस्योपपत्तिः । तथा सति यानि* च विषयादीनि जैमिनितन्त्रस्य तान्येवास्यापि तत्प्रकरणत्वात् । तस्य च धर्म एव विषयः; अधर्मस्तु निरसनीयतया विचारितः, सोऽपि । अधिकारी अधीतवेदवेदाङ्गो धर्मजिज्ञासुः श्रेयोऽर्थी । प्रयोजनं च विचारितधर्मानुष्ठानेन स्वर्गादि । संबन्धो बोध्यबोधकभावलक्षणो धर्मतन्त्रयोरिति ॥ १ ॥

(२) तत्र तावत्प्रतिज्ञातमर्थसंग्रहं निरूपयितुं स्वप्रकरणस्य तन्त्रारम्भाधीनारम्भकत्वात् तन्त्रारम्भार्थकं सूत्रमवतारयति—अथेत्यादिना । अत्र चाथशब्दः सौत्रार्थशब्दसमानार्थकः । वेदाध्ययनानन्तरं तदर्थविचारः कर्तव्य इति धर्मजिज्ञासां सूत्रयामासेति तदर्थः । परमकारुणिको निरुपाधिकरुणायुक्तः । भगवान् कीर्त्यादिमान् । ' भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ' इत्यमरात् । जैमिनिरादौ धर्मजिज्ञासां सूत्रयामासेत्यन्वयः । कस्यादाविति वीक्षायामाह–द्वादशलक्ष-

---

* ये चानुबंधा जैमिनितन्त्रस्य त एवा°—पाठः ।

णीमिति। द्वादशानां लक्षणानामध्यायानां समाहारो द्वादशलक्षणी, तां प्रणिनीय बुद्धौ समारोप्य। तत्र=तस्यां, तस्या वेत्यर्थः। लोकेऽपि जनः स्वकृत्यं समाकलय्य तत्करणे प्रवर्तत इति प्रसिद्धेर्न प्रणिनीय सूत्रयामासेति विरोधः। प्रणिनायेति पाठान्तरे तु प्रणयनं कृतवानित्यर्थः। प्रणिनायेत्युक्ते केन क्रमेणेति वीक्षायां तत्रेत्याद्युत्तरम्। धर्मविवेकायेत्यधर्मस्याप्युपलक्षणं, तयोर्विवेकाय निर्णयज्ञानायेत्यर्थः। कुत्र धर्मजिज्ञासां सूत्रयामासेति वीक्षायामाह—**अथेति**। सूत्रं व्याचष्टे—**अत्रेत्यादिना**। अत्र=सूत्रे। अस्य च प्रथमसूत्रस्य 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इत्यारभ्य 'अन्वाहार्ये च दर्शनात्' (१२-४-४७) इत्यन्तं जैमिनिप्रणीतं धर्मविचारशास्त्रं—विषयः। तत्र संशयः—किमस्य धर्मविचारतन्त्रस्यारम्भोऽध्ययनविध्यप्रयोज्यः, तत्प्रयोज्यो वा? इति। तत्र यदि स्वाध्यायाध्ययनविधिनार्थज्ञानाय दृष्टप्रयोजनाय वेदाध्ययनं विधीयेत, तदा तस्य शास्त्रारम्भे भवेदपि प्रयोजकत्वम्। नैतदस्ति, अन्यथासिद्धत्वात्। तथाहि किमत्यन्ताप्राप्तार्थज्ञानहेतुमध्ययनं तद्विधिर्विधत्ते, किंवा पक्षे प्राप्तस्यावघातवन्नियमम्? नाद्यः—विवादास्पदं वेदाध्ययनमर्थज्ञानहेतुः, अध्ययनत्वात्, भारताद्यध्ययनवत्—इत्यनुमानेनैवाध्ययनस्यार्थज्ञानहेतुत्वप्राप्तेः। नापि द्वितीयः—अवघातवैषम्यात्। यथाऽवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैरनुष्ठीयमानौ दर्शपूर्णमासाववान्तरापूर्वद्वारेण परमापूर्वं जनयतः, नान्यथा, ततो दर्शपूर्णमासापूर्वमेवावघातनियमहेतुः, तथा लिखितपाठेन गुरुपूर्वकाध्ययनेन वार्थज्ञानसंभवात्पक्षे प्राप्ताध्ययननियमहेतुर्वक्तव्यः। स च नास्ति। लिखितपाठजन्यार्थज्ञानेनैव क्रत्वनुष्ठानासिद्धेः प्रयोजकाभावात्। तस्मादुक्तविधिद्वयासंभवादर्थज्ञानहेतुविचारशास्त्रारम्भस्य न विधिप्रयोज्यत्वमिति प्राप्तम्। अत्रोच्यते—यदुक्तम् अध्ययनस्यार्थज्ञानहेतुत्वमनुमानसिद्धमिति, नात्यन्ताप्राप्तविधिरिति, तत्तथैव। नियमविधिस्तु भवत्येव। न च प्रयोजकाभावः। सकलक्रत्वपूर्वस्यैव प्रयोजकत्वाद्दर्शपूर्णमासजन्यपरमापूर्वस्यावघातनियमजन्यापूर्वकल्पकत्ववदेव च क्रतुजन्यापूर्वजातस्य क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यापूर्वकल्पकस्य सत्त्वात्, नियमादृष्टस्य कल्पनात्, अर्थज्ञानसाधनयो-

लिखितपाठगुरुपूर्वकाध्ययनयोः पक्षे प्राप्तत्वात्, यदा गुरुपूर्वकाध्ययनं परित्यज्य लिखितपाठादिनार्थज्ञानं संपादयितुं व्युत्पन्नः पुरुषः प्रवर्तते, तदा नियमादृष्टाय गुरुपूर्वकाध्ययनमेवार्थज्ञानसाधनं विधीयते, क्रतुजन्यापूर्वप्रयुक्तानियमादृष्टस्यास्वीकारे च श्रूयमाणो विधिरनर्थकः स्यात्। न च—नानर्थकः, लिखितपाठगुरुपूर्वकाध्ययनयोरक्षरग्रहणमात्रेऽप्यविशेषसाधनत्वात् यदा गुरुपूर्वकाध्ययनं परित्यज्य लिखितपाठेनाक्षरग्रहणाय प्रवर्तते, तदा गुरुपूर्वकाध्ययनमेव नियमादृष्टाय विधीयत इति—वाच्यम्। तत्फलस्य कल्प्यत्वप्रसङ्गात्। अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनायाध्ययनस्य विधेयत्वे तु नियमादृष्टस्य क्रतुजन्यापूर्वे श्रुतफले ह्युपयोगो भविष्यति। न च—'यदृचोऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितन् स्वधा वहन्ति' इत्यार्थवादिकं श्रुतमेव फलमिति—वाच्यम्। तस्य नित्याध्ययनविधिफलत्वेन प्रथमाध्ययनविधिफलत्वाभावात्। किंचाध्ययनव्यापारस्य संभवत्यर्थज्ञानरूपदृष्टफलकत्वे केवलादृष्टार्थकत्वानुपपत्तेः। तथा चोक्तम्—'लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना। विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यति॥'(शास्त्रार्थदी-१.१.१.) इति। किंच विधिनैव वेदाध्ययनस्य तदर्थज्ञानपर्यवसायित्वं तदर्थनिर्णयहेतुविचारकर्तव्यता चाक्षिप्यते। तथाहि 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यत्र तव्यप्रत्ययः शाब्दभावनामभिधत्ते। सा च स्वभाव्यं विनानुपपद्यमाना किंचिद्भाव्यं कल्पयति। तत्र चैकप्रत्ययोपात्तत्वेनार्थभावनैव भाव्यत्वेन समन्वेति। सापि स्वभाव्यमन्तरेणानुपपद्यमाना किंचिद्भाव्यमाक्षिपति। तत्रापि फलपदस्याश्रवणात्समभिव्याहृतः स्वाध्यायः कर्मभूत एव भाव्यत्वेन संबध्यते। तस्य च फलवदर्थावबोधपर्यन्तत्वाभावे भाव्यतानुपपत्त्या फलवदर्थावबोधपर्यवसायित्वमापतति, अर्थनिर्णयमन्तरेण च फलवदर्थावबोधस्यासंभवेनार्थनिर्णयहेतुविचारकर्तव्यतामप्यध्ययनविधिराक्षिपतीति। तस्मादर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनायैवेदमध्ययनं विधीयते, नाक्षरग्रहणमात्रायेति सिद्धान्तमभिप्रेत्याथशब्दं वेदाध्ययनानन्तर्यार्थकत्वेन, अतःशब्दं च वेदाध्ययनस्य वेदार्थज्ञानरूपदृष्टार्थकत्वपरत्वेन च व्याचष्टे—**अथशब्द इत्यादिना**। तत्र हेतुमाह—**स्वाध्याय इत्यादिना**। **अध्ययनविधाविति**।

(३) धर्मविचारशास्त्रस्यावश्यकता ।

तथा च—वेदाध्ययनानन्तरं यतोऽर्थज्ञानरूपदृष्टार्थकं तदध्ययनम्, अतो हेतोर्धर्मस्य वेदार्थस्य जिज्ञासा 'कर्तव्या' इति शेषः। जिज्ञासापदस्य विचारे लक्षणा। अतो धर्मविचारशास्त्रमिदमारम्भणीयमिति शास्त्रारम्भसूत्रार्थः।

द्वितीयो लक्षणपरिच्छेदः

(४) धर्मलक्षणम् ।

अथ को धर्मः, किं तस्य लक्षणम्?—इति चेत्, उच्यते—यागादिरेव

अध्ययनविध्यनुकूलविचारात्मके प्रमाणलक्षणस्य प्रथमाधिकरण इत्यर्थः । वेदः तच्छब्दार्थः ॥

(३) कर्तव्यपदाध्याहारेण सूत्रं योजयति—तथा चेत्यादिना। तथा चेति। वेदाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वे च सतीत्यर्थः। तस्य वेदस्याध्ययनं यतोऽर्थज्ञानरूपदृष्टार्थकम्, अतो हेतोर्वेदाध्ययनान्तरं वेदार्थस्य धर्मस्येति योजना। तथा च वेदस्य विवक्षितार्थत्वेन वेदार्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनकस्यैवाध्ययनस्य विधीयमानत्वाद्वेदार्थनिर्णयहेतुविचारः कर्तव्य इत्यध्ययनविधिप्रयुक्त्यैव शास्त्रमारम्भणीयामिति भावः । ननु जिज्ञासा हि ज्ञानेच्छा। न च सा कर्तुं शक्यते। तस्या व्यापारागोचरत्वात्, इच्छामात्रेणानुष्ठानोपयोगिधर्मज्ञानासंभवाच्चेत्यत आह—**जिज्ञासापदस्येति**। तथा च जिज्ञासेत्यत्र प्रकृत्या ज्ञानमात्रशक्तिमत्यानुष्ठानोपयोगिज्ञानमजहल्लक्षणया, प्रत्ययेन च साध्यसाधनभावसंबन्धेनेच्छासाध्यो विचारो जहल्लक्षणया च बोध्यत इत्यर्थः। समर्थितं शास्त्रारम्भमुपसंहरति—**अत इति**। स्वाध्यायाध्ययनविधेः शास्त्रारम्भे प्रयोजनकत्वमतःशब्दार्थः ॥

(४) ननु धर्मविचारशास्त्रमारम्भणीयमित्ययुक्तम्। विचारविषयधर्मस्यानिरूपणात्, तदनिरूपणं च लक्षणप्रमाणाभावात्, लक्षणप्रमाणाभ्यामेव हि वस्तुसिद्धिर्नान्यथा। अत एवोक्तम्—'मानाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणात्'

धर्मः । तल्लक्षणं—'वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्मः' इति । प्रयोजनेऽतिव्याप्तिवारणाय 'प्रयोजनवत्' इति । भोजनादावतिव्याप्तिवारणाय 'वेदप्रतिपाद्यः' इति । अनर्थफलकत्वादनर्थभूते श्येनादावतिव्याप्तिवारणाय 'अर्थः' इति ।

(चित्सुखी २. १८.) इति । सजातीयविजातीयवस्त्वन्तरेभ्यः स्वलक्ष्यस्य व्यावर्तको लोकप्रसिद्धः कश्चिदाकारविशेषो लक्षणम् । तेन च लक्षणेन लक्ष्ये संभाविते सति ततः प्रमाणेन तदवगच्छति । यथा सास्नादिमती गौरिति गोलक्षणमुपश्रुत्य तेन च लक्ष्यं संभाव्य ततः पशुषु तल्लक्षणलक्षितपदार्थमन्विष्येयं गौरिति चक्षुरादिना तदवगच्छति, तथा धर्मस्य नास्ति लक्षणम्, अलौकिकत्वात् । न च विहिताक्रियात्वं धर्मत्वमिति वाच्यम् । विहितद्रव्यादावव्याप्तिप्रसङ्गात् । न च तस्यालक्ष्यत्वं, फलार्थं गुणानुष्ठातरि धार्मिकोऽयमिति व्यवहारस्याभावप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । इन्द्रियकामाद्यधिकरणस्य धर्मविचारात्मकत्वाभावेन शास्त्रसंगत्यभावप्रसङ्गात् । फलार्थं विहितस्य दध्यादिगुणस्य धर्मत्वाभावे तज्जन्यादृष्टस्यापि धर्मत्वासंभवेन तस्य 'धर्मः क्षरति कीर्तनात्' इति श्रुतकीर्तननाश्यत्वाभावप्रसङ्गाच्च । न च विहितत्वमात्रं लक्षणमिति वाच्यम् । विवाहार्थमनृतवदनादेरभ्यनुज्ञाविधिविषयस्य धर्मत्वप्रसङ्गादित्यभिप्रायेण चोदयति—**अथ क इति** । क इति किं यागादिरेव धर्मः, किंवा चैत्यवन्दनादिकमपीत्यर्थः । किमिति धर्मलक्षणस्याक्षेपः, स च निर्दिष्टः । समाधत्ते—**उच्यत इत्यादिना** । यागादिरेवेत्येवकारेण चैत्यवन्दनादेर्धर्मत्वं वारयति । न चैत्यवन्दनादिर्धर्मः, तत्र प्रमाणाभावादित्यर्थः । धर्मस्य लक्षणमाह—**तल्लक्षणमिति** । **प्रयोजन इति** । वेदप्रतिपाद्ये स्वर्गादिफलेऽर्थरूप इत्यर्थः । **प्रयोजनवदितीति** । स्वर्गादिफलस्य सुखादिरूपत्वेन तत्प्रयोजनान्तराभावाद्भवति वारणमिति भावः । **भोजनादाविति** । तृप्त्यादिप्रयोजनवत्यर्थरूप इत्यर्थः । **वेदप्रतिपाद्य इतीति** । भोजनादेः रागादिनैव प्राप्तत्वात् । 'अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनाम् । द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य यथेष्टं ब्रह्मचारिणाम् ॥' इत्यादिवचनस्य

च ग्रासादिनियमपरत्वाद्भवति, तेन तद्वारणमिति भावः । श्येनादाविति । ' श्येनेनाभिचरन् यजेत ' इत्यादिवेदप्रतिपाद्ये वैरिमरणानुकूलशस्त्रघातादिरूप-हिंसात्मकाभिचारस्वरूपप्रयोजनवतीत्यर्थः ।

नन्वर्थपदस्य श्येनकर्मणि न धर्मलक्षणस्यातिव्याप्तिवारकत्वं, श्येनस्यार्थत्वात्। न हि श्येनो नरकं जनयति, येनानर्थः स्यात्, नरकजनकस्यैवानर्थत्वात्। श्येनस्य तु शत्रुवधमात्रजनकत्वात्। किंच चतुर्थे श्येनस्येष्टसाधनत्वेन वेद-बोधितत्वाद्धर्मत्वमेवोक्तम् । तत्फलस्यैव हिंसात्मकाभिचारस्य नरकरूपानिष्ट-जनकत्वेनाधर्मत्वमुक्तम् । न च तत्रैवातिव्याप्तिवारकं भवत्विति सांप्रतम्, फले विध्ययोगेन तस्य चोदनागम्यत्वाभावात् । अन्यथा ' विधिस्पृष्टे निषेधानव-काशात्' इति न्यायेन तस्य 'न हिंस्यात्' इति निषेधाविषयत्वेन नरकजनक-त्वानापत्तिः, निषिद्धस्यैव तज्जनकत्वात् । तस्मादर्थपदं व्यर्थमेवेत्यत आह— **अनर्थफलकत्वादनर्थभूत इति** । श्येनफलस्य शत्रुवधस्य नरकजनकत्वे-नानर्थत्वाच्छ्येनोऽपि तद्द्वारानर्थ एव, तस्यापि शत्रुवधद्वारा नरकजनकत्वादिति भावः। न च चतुर्थविरोधः, तत्र साक्षादिष्टसाधनत्वेन वेदबोधितवधमात्रमभिप्रेत्य धर्मत्वस्योक्तत्वात्। अन्यथा सौत्रार्थशब्दविरोधापत्तिः, व्यावर्त्यान्तराभावात्। न हि व्यवधानेन कार्यजनके जनकत्वव्यवहाराभावः। व्यवधानेनाप्यनुमित्यादि-जनके व्याप्त्यादिज्ञाने तद्दर्शनात्।

ननु न श्येनस्यानर्थरूपत्वं संभवति, तस्य चोदनागम्यत्वात्। न च सौत्रार्थ-शब्दस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, तत्फलव्यावर्तकत्वेनाप्युपपत्तेः। अन्यथा फलस्य वेदप्रतिपाद्यत्वाभावे तदुद्देशेन यागादिषु प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गः। न च प्रमाणान्तरो-पस्थितफलोद्देशेन तत्र सेति वाच्यम्, इन्द्रियागोचरेऽर्थे प्रमाणान्तराभावात्। तस्माच्छ्येनफलस्यापि वेदप्रतिपाद्यत्वेन शत्रुराज्यादिग्रहणप्रयोजनवत्त्वेन च ग्रंथ-कारोक्तधर्मलक्षणलक्षितत्वादर्थपदेन वारणं युक्तमिति चेन्न। 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ' इति सौत्रधर्मलक्षणे चोदनापदेन तद्वारणात्। वस्तुतस्तु शत्रुवधरूपाभि-चारस्य श्येनफलस्य लोकतः प्राप्तत्वात्तत्र रागतः प्रवृत्तं पुरुषं प्रति श्येनस्य

(५) वेदस्य धर्मप्रतिपादकत्वम् ।

न च—' चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः '—(जै. सू. १. १. २)

तत्साधनत्वमात्रं वेदेन बोध्यते—इति न तस्य वेदप्रतिपाद्यत्वम् । ततश्च तस्य तेनैव वारणेऽर्थपदस्य श्येनवारकत्वेनैव सार्थक्यमिति ध्येयम् । यत्तु श्येनादौ धर्मत्वाभावे तामसधर्मत्वकथनानुपपत्तिरिति, तन्न । तस्य तामसत्वकथनेनैवानर्थकत्वोपपत्तेः । प्रसिद्धं हि लोके क्रौर्यादिपुरःसरं तामसक्रियाया अनर्थरूपत्वमित्यलम् । तस्मादर्थत्वे प्रयोजनवत्त्वे च सति वेदप्रतिपाद्यत्वं धर्मत्वमिति धर्मलक्षणमुपपन्नम् । यत्तु विहितद्रव्यादावव्याप्तिरिति, तन्न । दध्यादेरर्थत्वस्येन्द्रियादिप्रयोजनवत्त्वस्य वेदप्रतिपाद्यत्वस्य च सत्त्वात् । यत्तु—' स्त्रीषु धर्मविवाहेषु वृत्त्यर्थे प्राणसंकटे । गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितम् ॥' इत्याद्यभ्यनुज्ञाविधिविषयेऽनृतवदनादौ धर्मत्वापत्तिरिति—तदपि न । तत्र निरुक्तस्य धर्मलक्षणस्यापत्त्यभावात् । अभ्यनुज्ञाविधिना हि दोषाभावमात्रस्याक्षेपात्,प्रयोजनवत्त्वस्य चानाक्षेपात्,रागप्राप्तप्रयोजनसाधनत्वस्याप्यनृतवदनादेर्वेदबोधितप्रयोजनसाधनताकत्वाभावान्न धर्मत्वापत्तिः । तस्माल्लक्षणे न कोऽपि दोष इति सिद्धम् । इदमधर्मस्याप्युपलक्षणम् । तस्यापि प्रासङ्गिकशास्त्रविषयत्वात् । तथा चोक्तम् —'धर्मस्योपक्रान्तत्वेऽपि प्रसङ्गात्प्रतिषेधचोदनार्थो निरूपितः ' इति । तथा खण्डदेवेनाप्युक्तम्—' यद्यपि धर्मः क्षरति कीर्तनात् ' इत्यादौ, वैशेषिकतन्त्रे च 'क्रियाजन्यादृष्टे धर्माधर्मशब्दप्रयोगः', तथापि ' धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसाम्' इत्यादौ तज्जनकविहितनिषिद्धक्रियादावपि तच्छब्दप्रयोगात् ताविह प्राधान्येन विचार्येते' इति । तथा च वेदबोधितानिष्टसाधनताकत्वमधर्मत्वमित्यधर्मलक्षणं सिद्धम् । अत्रानिष्टसाधनताकत्वं विषभक्षणादेरप्यस्तीति तद्वारणाय **वेदेति** । ब्रह्मयागादेरपि वेदबोधितत्वमस्तीति तद्वारणाय **अनिष्टेति** । एवं धर्मस्य लक्षणमुक्तम् ॥

(५) तत्र च सौत्रचोदनापदपरित्यागेन वेदपदप्रदानं सूत्रविरुद्धमित्याशङ्क्य परिहरति—**न चेत्यादिना** । न च वाच्यमित्यत्र हेतुमाह—**तत्रा-**

इति सौत्रतल्लक्षणविरोधः, चोदनापदस्य विधिरूपवेदैकदेशपरत्वात्– इति वाच्यम् । तत्रापि चोदनाशब्दस्य वेदमात्रपरत्वात् । वेदस्य सर्वस्य धर्मतात्पर्यवत्त्वेन धर्मप्रतिपादकत्वात् ।

(६) विधिवाक्यस्य विधायकत्वप्रकारः ।

स च यागादिः 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादिवाक्येन स्वर्गमुद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीयते। तथा हि–'यजेत' इत्यत्रास्त्यंशद्वयं–'यजि' धातुः, प्रत्ययश्च । प्रत्ययेऽप्यस्त्यंशद्वयं–'आख्यातत्वं', 'लिङ्त्वं' च। तत्राख्यातत्वं दशलकारसाधारणं, लिङ्त्वं पुनर्लिङ्मात्रे ।

पीति । तत्रापि=सूत्रेऽपि । **वेदमात्रपरत्वादिति** । चोदनाप्रकरणपठितकृत्स्नवेदपरत्वादित्यर्थः । तेन न ब्रह्ममीमांसाविरोधः । नापि सौत्रचोदनापदविरोधः, चोदनाशेषार्थवादादेर्वेदस्य स्वप्रकरणपठितस्य तया गृहीतत्वात्, प्रकरणान्तरपठितस्य ब्रह्मवाक्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वेऽपि । ननु 'सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं, 'स प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत्' इत्यादिवाक्यानां धर्मप्रतिपादकत्वादर्शनात्कथं चोदनापदस्य यागादिधर्मविधायकस्य वेदपरत्वमित्याशङ्क्य, विधिशेषस्य स्तुत्यादेः प्रतिपादकत्वेन सर्वस्यापि तादृशवेदवाक्यस्य धर्मतात्पर्यकत्वान्मैवमित्याह— **सर्वस्येति** । **ननु** 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इत्यत्र सूत्रेऽर्थत्वे सति चोदनागम्यत्वं धर्मलक्षणं, प्रत्यक्षाद्यगोचरेऽपि धर्मे चोदनागम्ये गमकं चोदनावाक्यमेव प्रमाणमिति प्रतीयते, तच्चायुक्तम् । एकस्य सूत्रवाक्यस्य स्वरूपप्रमाणपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गादिति चेत्, सूत्रस्यार्थतो धर्मलक्षणत्वेऽपि मुखतः प्रमाणपरत्वात् । तथा चोक्तम्— 'धर्मलक्षणपरं सूत्रमर्थात्प्रमाणप्रतिज्ञा' इति **प्राभाकराः**, 'मुखतः प्रतिज्ञार्थाद्धर्मलक्षणत्वम्' इति **वार्तिककारीयाः**—इति ॥

(६) **ननु** पूर्वं प्रयोजनवत्त्वमपि धर्मलक्षणे विशेषणं दत्तं, ततश्च किं तत्प्रयोजनं ? किं च तदुद्देशेन धर्मविधायकं चोदनावाक्यम् ?–इति वीक्षायामाह– **स चेत्यादिना** । यद्यपि यथा प्रत्यक्षादीनां धर्मे न प्रामाण्यं, तथा चोदना-

वाक्यस्यापि न तत्र प्रामाण्यं संभवति—यतः शक्तिग्रहणपूर्वकं लोके ह्यातवाक्यस्य प्रामाण्यं दृष्टम्, शक्तिश्च लोकप्रसिद्धे गवादौ गृह्यते, धर्मस्य चालौकिकत्वात्तत्र शक्तिग्रहणं न संभवति, शक्तिग्रहणमन्तरेण च हुंफडादिवच्चोदनावाक्यस्यापि धर्माबोधकत्वान्न तत्र प्रामाण्यम् । तथापि 'प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबति' इत्यत्र वाक्ये यथा मधुकरपदस्यार्थमजानन् तदन्यपदार्थांश्च जानन् तत्समभिव्याहारात्कमलमध्यगते मधुपानं कुर्वति दृश्यमाने भ्रमरे मधुकरशब्दस्य सङ्गतिं गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते, तथा 'कारीर्या वृष्टिकामो यजेत' इत्यादौ लोकप्रसिद्धार्थवृष्ट्यादिपदसमभिव्याहारादलौकिकेऽपि भावनापदार्थे चोदनायाः सङ्गतिं गृहीत्वा चोदनावाक्यार्थं प्रतिपद्यते—इति धर्मबोधकत्वाच्चोदनाया धर्मे नाप्रामाण्यमस्ति । तथा धर्मस्यालौकिकत्वेन प्रमाणान्तरागोचरत्वाद्वेदस्य च तत्र स्वतःप्रामाण्याभ्युपगमान्न चोदनाया धर्मबोधने मानान्तरसापेक्षत्वमपि । तस्मादप्रामाण्यकारणयोरबोधकत्वसापेक्षत्वयोरसंभवाच्चोदनायाः सिद्धं स्वतः-प्रामाण्यं धर्मे । ततश्च विधायकत्वमुपपन्नमित्यभिप्रेत्योक्तं—**स्वर्गमुद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीयत इति** । एतेन विध्यादेर्धर्मे प्रामाण्यं प्रथमाध्यायार्थो ध्वनितः । मानसविषयत्वाकारेण स्वर्गं सिद्धवन्निर्दिश्य तत्साधनत्वेनाज्ञातस्य यागस्या-नुष्ठेयत्वं प्रतिपाद्यत इति तदर्थः । तथा चोक्तम् 'फलस्योद्देश्यत्वं नाम मानसा-पेक्षो विषयत्वाकारः' इति ।

ननु 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादौ साधनत्ववाचकशब्दस्यादर्शनात्कथं स्वर्ग-साधनत्वेन वेदेन यागस्यानुष्ठेयत्वं प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्य प्रकृतिप्रत्यययोर्विभा-गपुरःसरं प्रत्ययस्यांशविवेकेन भावनां प्रतिपादयन् तत्सामर्थ्येन यागस्य स्वर्ग-साधनत्वं दर्शयति—**तथा** **हीत्यारभ्य** **अथ** **क** इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । यद्वा, ननु न यागादीनां स्वर्गसाधनत्वं, स्वर्गस्य कालान्तरभावित्वादपूर्वमन्त-रेण तन्निष्पादकत्वासंभवात् । न च यागादीनामपूर्वनिष्पादकत्वं स्यादिति वाच्यम् । सिद्धस्यैव लोके साध्यनिष्पादकत्वदर्शनात्, साध्यस्वभावस्य यागदाना-दिरूपस्य भावार्थस्यापूर्वनिष्पादकत्वासंभवात् । तस्मान्न यागादेः स्वर्गसाधनत्वम् ।

(७) भावनासामान्यलक्षणम् ।

उभाभ्यामप्यंशाभ्यां भावनैवोच्यते । भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः । सा द्विधा–' शाब्दीभावना', ' आर्थीभावना ' चेति ।

ततश्च न तदुद्देशेन यागादिविधिरिति चेन्न । क्रियामन्तरेण द्रव्यादेः सिद्धस्यापि लोके फलविशेषसाधनत्वादर्शनात् । न हि पचिक्रियामन्तरेण काष्ठस्थाल्यादीनामोदनसाधनत्वं दृश्यते । माभूत्, तर्हि न तावता भवदिष्टसिद्धिरिति चेत् । साध्यस्यापि भावार्थस्य यागादेरेकपदोपात्तत्वेन भावनाभाव्यनिर्वृत्तिद्वारेण भावनाकरणस्य स्वसाधननिष्पादितस्य सतोऽपूर्वद्वारा भावनाभाव्यस्वर्गनिष्पादकत्वादित्यभिप्रायेण भावनां निरूपयितुं विधेर्विधायकत्वप्रकारं प्रदर्शयितुं च प्रकृत्यादिकं विभजते—**तथा हीत्यादिना** । **तत्रेति** । आख्यातत्वलिङ्त्वयोर्मध्य इत्यर्थः ॥

(७) **उभाभ्यामिति** । आख्यातत्वलिङ्त्वाभ्यामित्यर्थः । भावनैवेत्येवकारेण कर्त्रादिवाचकत्वमाख्यातस्य वारयति । भावनासामान्यं लक्षयति–**भवितुरिति** । भवितुरुत्पद्यमानस्योत्पत्त्यनुकूलो भावयितुरुत्पादयितुः प्रयोजकस्य व्यापारविशेषो भावनेत्यर्थः । प्रयोजकव्यापारत्वादेव णिजन्तेन भावनाशब्देनोच्यते । यथोत्पद्यमानस्यौदनस्योत्पत्त्यनुकूलो देवदत्तस्य व्यापारविशेषो भावनेत्यर्थः । यथा चोत्पद्यमानाया देवदत्तप्रवृत्तेरुत्पत्त्यनुकूलः प्रवर्तकस्य चैत्रस्याभिप्रायविशेषः । यथा वा ' यजेत स्वर्गकामः' इत्यत्रोत्पद्यमानस्य धात्वर्थस्य स्वर्गस्य वोत्पत्त्यनुकूलः स्वर्गकामस्य व्यापारः, उत्पद्यमानायाश्च स्वर्गकामप्रवृत्तेरुत्पत्त्यनुकूलो लिङो व्यापारविशेषः । तथा चान्योत्पादनानुकूलो भावकस्य व्यापारविशेषो धात्वर्थादन्यः सर्वधात्वर्थसंबद्धाकारेण भासमानो भावनासामान्यमिति सिद्धम् । तथा चोक्तम्—'अन्योत्पादानुकूलात्मा भावना साध्यरूपिणी ' इति । तथाचार्यैरप्युक्तम्—' धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लभ्यते । तथापि सर्वसामान्यरूपेणैवावगम्यते ॥ ' इति । भावनां विभजते–**सा द्विधेति** ॥

(८) शाब्दीभावना ।

तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः शाब्दीभावना। सा च लिङ्त्वांशेनोच्यते। लिङ्श्रवणे'अयं मां प्रवर्तयति,' 'मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयम् ' इति नियमेन प्रतीतेः। यद्यस्माच्छब्दान्नियमतः प्रतीयते तत्तस्य 'वाच्यम् ' । यथा-' गामानय ' इत्यस्मिन् वाक्ये गोशब्दस्य ' गोत्वम् ' ।

(९) शाब्द्या लौकिकवैदिकभेदौ ।

स च व्यापारविशेषो लौकिकवाक्ये पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः। वैदिकवाक्ये तु पुरुषाभावाल्लिङादिशब्दनिष्ठ एव। अत एव ' शाब्दीभावना ' इति व्यवह्रियते।

---

(८) तत्र शब्दभावनां लक्षयति—तत्रेति । तत्र=तयोः शब्दभावनार्थभावनयोर्मध्य इत्यर्थः। परिस्पन्दपरिणामविलक्षणः पुरुषप्रवृत्त्यात्मकार्थभावनोत्पत्त्यनुकूलो लिङादिशब्दस्य व्यापारविशेषः शब्दभावनेत्यर्थः। शब्दभावनैव लिङ्त्वादिना लिङाद्यर्थ इत्याह—**सा चेति**। तस्या लिङाद्यर्थत्वेऽनुभवं प्रमाणयति—**लिङ्श्रवण इति**। अनुभवमाभिनयति—**मदिति**। यद्वा, **ननु** कथमननुभूयमानत्वाल्लिङादिवाच्यत्वं भावनाया लिङादेः प्रवर्तकत्वेऽपि तत्र भावनारूपव्यापारस्याननुभवादित्याशङ्क्य तं व्यापारं स्पष्टतयानुभावयति—**मदित्यादिना**। पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलं व्यापारं लिङादिशब्दनिष्ठतयानुभावयित्वा तस्य लिङादिशब्दान्नियमेन प्रतीयमानत्वाल्लिङादिशब्दवाच्यत्वमित्यनुमानप्रदर्शनाय व्याप्तिं दर्शयति—**यदित्यादिना**। तत्रोदाहरणमाह—**यथेत्यादि**॥

(९) सा च शब्दभावना लोके वेदे च प्रवर्तनात्वेनैव लिङादिशब्दवाच्या,तत्त्वेनैव च पुरुषप्रवृत्तिहेतुरिति स्वीकर्तव्यम्। अन्यथा प्रैषादेरनेकस्य पुरुषाशयविशेषस्य विधिवाच्यत्वानुपपत्तिः स्यात्, आनन्त्यव्यभिचारदोषप्रसङ्गात्। प्रवर्तनात्वं च प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारत्वम्। अनुकूलत्वं च जनकत्वम्। तच्च लोके पुरुषाशय-

वृत्ति, वेदे तु पुरुषाभावात्पुरुषाशयाभिन्नस्यैव कस्यचिल्लिङादिशब्दनिष्ठव्यापार-विशेषस्य प्रवर्तनात्वमित्याशयेनाह—**स चेत्यादिना**। **अत्रेदं बोध्यम्**—तस्य व्यापारविशेषस्य प्रवृत्तिविषयस्येष्टसाधनत्वानुमानद्वारा प्रवृत्तिजनकत्वम-ङ्गीकरणीयम्। अन्यथा प्रवृत्तिविषयस्येष्टसाधनत्वानाक्षेपे प्रवृत्त्यनुपपत्तिः स्यात्। तथा चानुमानम्–विमतमिदमिष्टसाधनम्, अयमत्र प्रवर्ततामित्याकारकाप्तनिष्ठ-व्यापारविशेषविषयत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं, यथा प्रतारकवाक्योपस्थितम्। अत्र सुखे 'सुखं मे जायताम्' इत्युदासीनस्य कस्यचिदिच्छाविषयत्वेऽपीष्टसाधनत्वाभा-वात्तत्र व्यभिचारव्यावृत्तये हेतावाकारकान्तम्। प्रतारकस्य तादृशेच्छाविषये व्यभिचारवारणायाप्तेति। आप्तत्वं च लोकवेदसाधारणं प्रतारणाद्यजन्यहिता-हितोपदेशकर्तृत्वे सति तद्भिन्नोपदेशाकर्तृत्वम्। प्रतारणया तु सर्वदा हिताहितो-पदेशकर्तर्यनाप्तेऽतिप्रसङ्गवारणायाजन्यान्तम्। कदाचित्प्रतारणाद्यजन्यतत्कर्तरि तद्दोषवारणायोत्तरदलम्। हितस्योपदेशस्तत्संग्रहाय, अहितस्योपदेशश्च तत्परिहा-राय बोध्यः। ततश्च तत्कर्तृत्वं लोके पुरुषविशेषे, वेदे च 'यजेत स्वर्गकामः', 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादिवाक्ये भवति। तथा च लौकिकवैदिकव्यापारयोर्व्या-पारविशेषत्वेन संग्रहाय हेतौ विशेषपदम्। वैदिकश्च स व्यापारविशेषः प्रवर्तना-प्रेरणाविध्यपरपर्याया भावनैव नञ्रहिते वाक्ये लिङाद्यर्थः, लौकिकस्तु प्रैषोऽतिसर्गः प्रेरणाज्ञाध्येषणानुज्ञानुमतिरित्यादि बहुविधो भवति। प्रमाणा-न्तरप्रमितेऽर्थे पुरुषनिष्ठा पुरुषप्रवर्तना प्रैषः। अतिसर्गः कामचारः। उत्कृष्टस्य निकृष्टं प्रति प्रवर्तना, प्रेषणा, आज्ञा चोच्यते। निकृष्टस्योत्कृष्टं प्रति प्रवर्तना, प्रार्थना, अध्येषणा चोच्यते। समं प्रति समस्य प्रवर्तनोत्कर्षनिकर्षौदासीन्येन जातानुज्ञानुमतिश्चोच्यते। ते च प्रैषादयो ज्ञानविशेषा इच्छाविशेषा वा चेतनधर्माः पुरुषस्याशयविशेषा एवेत्याभिप्रायेण ग्रन्थकारेणाप्युक्तम्–**लौकिकवाक्ये पुरुष-निष्ठोऽभिप्रायविशेषः**–इति। तथा च ते एव लोके लिङाद्यर्थाः। तस्माल्लोके वेदे च व्यापार एव प्रवर्तनाख्यो लिङादिवाच्योऽर्थ इति फलितम्। **ननु** किमत्र वाच्यताख्यशक्यतावच्छेदकं, शक्ततावच्छेदकं च? अन्यथातिप्रसङ्गापत्तेरिति

चेत्। अत्रोच्यते—लौकिके हि प्रैषादौ वैदिके च भावनारूपे व्यापारे साधारणं व्यापारत्वमेव पूर्वोक्तप्रवर्तनात्वरूपं शक्यतावच्छेदकम्—अस्ति च लौकिके लिङादिपदोपस्थाप्ये प्रवृत्तिहेतुभूतेष्टसाधनताद्यनुमितिजनकं पुरुषाशयविशेषे प्रवृत्तिप्रयोजकव्यापारत्वं, वेदेऽपि लिङादिशब्दश्रवणात्तदुत्तरकाले यागादिप्रवृत्तिदर्शनेन—इयं देवदत्तस्य यागादिप्रवृत्तिः व्यापाराख्यप्रवर्तनाज्ञानपूर्विका, अन्यप्रेरितप्रवृत्तित्वात्, चैत्राशयज्ञानजन्यमैत्रगवानयनप्रवृत्तिवत्—इत्यलौकिकमेव व्यापारमपौरुषेये वेदे इच्छादेर्बाधादनुमाय तत्प्रतीतेर्लिङादिज्ञानान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन तत्र लिङादिवाच्यत्वं च परिकल्प्य तस्य पूर्वोक्तविधया प्रवृत्तिहेतुभूतेष्टसाधनताद्यनुमापकतया बालस्तत्रापि प्रवृत्तिप्रयोजकव्यापारत्वं प्रतिपद्यते। कथं तर्हि लोकेऽपि व्यापारप्रतिपत्तिरिति चेदित्थम्—उत्तमवृद्धस्य सविधिकवाक्यश्रवणोत्तरकालभाविनीं मध्यमवृद्धस्य गवानयनप्रवृत्तिमुपलभ्य बालो लोकेऽपि तत्प्रयोजकव्यापारमनुमिमीते। तथाहि—गवानयनानुकूलोत्तमवृद्धवाक्यश्रवणोत्तरभाविनी मध्यमवृद्धप्रवृत्तिः प्रवर्तनाज्ञानपूर्विका, अन्यप्रेरितप्रवृत्तित्वात्, मद्रोदनपूर्वकमदीयभोजनादौ मदभिप्रायजन्यमन्मातृप्रवृत्तिवत्। अत्र स्वतःसिद्धप्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानजन्यस्वप्रवृत्तौ च व्यभिचारवारणायान्यप्रेरितेति विशेषणम्। किं च प्रवर्तनाज्ञानमुत्तमवृद्धवाक्यजन्यं,तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्,दण्डान्वयव्यतिरेकानुविधायिघटवत्। किं च यस्माच्छब्दाद्यत्प्रतीयते तत्तद्वाच्यं, घटपदवाच्यघटत्ववदित्युत्तमवृद्धवाक्यस्य मुग्धाकारां शक्तिं व्यापाराख्यप्रवर्तनायामवधार्य तत्र चावापोद्वापाभ्यां विधिशक्तिं तस्यामवधारयति। एवं सर्वत्रोह्यम्। तस्माल्लोकवेदसाधारण्येन व्यापारत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति सिद्धम्। शक्ततावच्छेदकं तु लिङ्त्वलेट्त्वलोट्त्वादिकं बोध्यम्। किं च यद्यपि निरुक्तविधया व्यापारत्वेनैव सामान्यरूपेण व्यापारज्ञानं, तच्च विशेषज्ञानसापेक्षमतिप्रसङ्गवारणाय, तथापि प्रमाणान्तरेण विशेषबोधः सुलभः। यथा घटवद्भूतलमित्यादौ घटपदाद्घटत्वावच्छिन्नघटमात्रप्रतीतावपि तस्य योग्यसंसर्गेण भूतलादावन्वये बुद्धे तत्संसर्गस्य तत्त्वेन जिज्ञासायां प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरेणैव संयोग-

त्वादिना संयोगादिरूपसंसर्गप्रतीतिर्भूतलवृत्तिघटविशेषप्रतीतिश्च भवति, तथा लिङादिपदाद्व्यापारत्वावच्छिन्नव्यापारमात्रस्योपस्थितावपि तस्याख्यातोपात्तार्थ-भावनाया योग्यसंसर्गेणान्वये बुद्धे पश्चात्तत्संसर्गस्य तत्त्वेन जिज्ञासायां प्रवृत्ति-प्रयोजकत्वानुपपत्त्यादिना प्रमाणेनैव विशेषरूपेण संसर्गविशेषप्रतीतिर्या-गादिप्रवृत्तिसंबन्धिव्यापारविशेषप्रतीतिश्च भवति। संसर्गविशेषस्तु तत्तत्प्रवृत्ति-प्रागभावकाले यल्लिङादिपदज्ञानं, तेनोत्पादितं यत्प्रेरणाज्ञानं, तज्जन्येष्टसाधनता-द्यनुमितिप्रयोज्यत्वम्। तेन च व्यापारवती यागादिप्रवृत्तिरिति भवति विशेष-निर्णयः। एवं च लोके वेदे च लिङादिश्रवणे प्रैषादिरूपस्य वक्त्रभिप्रायस्य भावनारूपस्य च व्यापारविशेषस्य व्यापारत्वेनैव रूपेण प्रतीतिः, न विशेषरूपेण, तथैव शक्तिग्रहात्। विशेषरूपेण प्रतीतिस्तु लोकेऽजहल्लक्षणयैव। वेदे तु विशेष-रूपाकाङ्क्षायां प्रैषादिरूपस्य वक्त्राशयविशेषस्यापौरुषेये वेदेऽसंभवेन लिङादि-शब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्यायः कश्चिद्व्यापारो विशेषरूप इत्युक्तमेव। तस्मा-न्निरुक्तव्यापार एव लिङाद्यर्थः, नेष्टसाधनत्वादिरिति सिद्धम्। **नन्विष्ट-**साधनत्वमेव प्रवर्तनात्वेन रूपेण वेदे लिङाद्यर्थ इति **मण्डनमिश्रा** वदन्ति। अर्थभावनाभिधानानुकूलया लिङादिनिष्ठशक्तेरेवाभिधाख्यायाः प्रवर्तनात्वेन रूपेण लिङादिवाच्यत्वं परिकल्प्य तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वमात्रं वेदे कल्प्यत इति तु **पार्थसारथिर्वदति**। लिङादिश्रवणानन्तरं प्रवृत्तिदर्शनात् प्रवृत्तिसामग्रीजननद्वारा लिङादिज्ञानस्य प्रवृत्तावुपयोग इति तावदविवादम्। तत्सामग्री च कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छारूपा चिकीर्षा, तस्याश्च स्वरूपसत्याः कारणत्वात्तत्र लिङादिज्ञानस्यानुपयोगेऽपि चिकीर्षाकारणीभूतज्ञाने तदुपयोगः कल्प्यते। तच्च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं, कृतिसाध्यत्वज्ञानम्, इष्टसाधनत्वज्ञानं च। अन्यतमाभावे, इतरद्वयसत्त्वेऽपि, मधुविषान्नभोजने, चन्द्रस्पर्शे मण्डलीकरणादौ वा प्रवृत्त्यनुत्पत्तेः। तस्माल्लिङादिज्ञानेन त्रितयज्ञानजननाल्लिङादेर्बलवदनिष्टा-ननुबन्धित्वे, कृतिसाध्यत्वे, इष्टसाधनत्वे च शक्तिरिति **तार्किकाः**। तस्मात्कथं व्यापारस्य लोकवेदसाधारणस्य लिङाद्यर्थत्वमिति चेत्, अत्रोच्यते—न तावत्

(१०) शब्दभावनाया अंशत्रयम्।

सा च भावनांशत्रयमपेक्षते—(१) साध्यं, (२) साधनं, (३) इतिकर्तव्यतां च—किं भावयेत्? केन भावयेत्? कथं भावयेत्—इति।

इष्टसाधनत्वं लिङाद्यर्थः, इष्टसाधनत्वज्ञानादेव प्रवृत्त्युपपत्तौ 'गुरुप्रेरितोऽहं जलमानयामि' इत्यादौ गुर्वादेः प्रवर्तकत्वव्यवहारानुपपत्तेः। न च प्रवृत्तिजनकेष्टसाधनताबोधकलिङुच्चारयितृत्वात्तस्य प्रवर्तकत्वव्यवहार इति वाच्यम्। राजप्रेरितपदातेस्तादृशलिङुच्चारयितृत्वेन प्रवर्तकत्वापत्तौ 'पदातिप्रेरितोऽहं न गामानयामि, किंतु राजप्रेरितः'—इति पदातौ प्रवर्तकत्वाभावव्यवहारानुपपत्तेः। न चान्याप्रेरितत्वे सति तादृशलिङुच्चारयितृत्वं प्रवर्तकत्वमिति वाच्यम्। पिशुनप्रेरिते राज्ञि प्रवर्तकत्वानुपपत्तेः। ततश्च तादृशव्यवहारबलात्प्रवृत्तिकारणीभूतज्ञानविषयाशयविशेषाश्रयत्वेनैव राजादेः प्रवर्तकत्वं वाच्यम्। न चाशयविशेषस्य लिङादिवाच्यत्वाभावे ततस्तज्ज्ञानं संभवति। तस्माल्लिङादिवाच्यत्वं तस्येति। नाप्यर्थभावनाभिधानानुकूलायाः शक्तेर्लिङाद्यर्थत्वं, संख्याभिधानानुकूलशक्त्या लिङ्त्वादिनैव वा, विनिगमनाविरहात्। नापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वादेर्लिङाद्यर्थत्वं, शक्तित्रयकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात्। बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानाभावेऽपि बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावमात्रेणेष्टसाधनत्वज्ञानादिनैव प्रवृत्तेरनुभवसिद्धत्वाच्च। तस्माद्बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकं, तदभावश्च स्वरूपसन्नेव तत्कारणमिति स्वीकर्तव्यम्। तस्मान्निरुक्तस्य व्यापारस्यैव लिङाद्यर्थत्वं सर्वत्र नेष्टसाधनत्वादेरिति सिद्धम्। 'अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः' (२.१.१) इति वार्तिकानुरोधेनाह—**अत एवेति**। शब्दनिष्ठत्वादेवेत्यर्थः। अभिधाशब्देनाभिधीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या शब्द उच्यते, तस्य व्यापारविशेषो भावना, तां स्वनिष्ठामन्यामर्थभावनाभिन्नां लिङादय आहुरिति वार्तिकवचनार्थः॥

(१०) सा च निरुक्ता शब्दभावना साध्याद्यंशत्रयापेक्षया तादृशांशत्रयवती भवतीत्याह—**सा चेत्यादिना**। साध्याकाङ्क्षामभिनयति—**किमित्या-**

(१) तत्र साध्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणांशत्रयोपेता आर्थीभावना साध्यत्वेनान्वेति, एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः।

संख्यादीनामेकप्रत्ययगम्यत्वेऽप्ययोग्यत्वान्न साध्यत्वेनान्वयः।

(२) साधनाकाङ्क्षायां लिङादिज्ञानं करणत्वेनान्वेति। तस्य च

दिना। तत्रेति। साध्यादिभावनांशेऽपीत्यर्थः। वक्ष्यमाणेति। वक्ष्यमाणा या स्वर्गादिरूपसाध्याद्यंशत्रयोपेतेत्यर्थः। एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेरिति। अर्थभावनाया एव शब्दभावनासाध्यत्वम्, अनयोरेकलिङादिप्रत्ययगम्यत्वेनैकलिङादिप्रत्ययशब्दात्मिकायाः समानाभिधानश्रुतेः सत्त्वादित्यर्थः। एतेन यागादेः साध्यत्वाशङ्का निरस्ता, तस्यैकपदादिश्रुतिगम्यत्वेनैकप्रत्ययरूपसमानाभिधानश्रुत्यगम्यत्वात्। शब्दार्थभावनयोस्त्वेकाभिधानश्रुतिगम्यत्वेन संनिकृष्टयोर्भवति विवक्षितः संबन्ध इति द्रष्टव्यम्।

ननु संख्यादीनामपि शब्दभावनाभाव्यत्वं स्यात्, तेषामप्येकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेरविशेषादिति चोद्यमुद्भाव्य परिहरति—संख्यादीनामित्यादिना। आदिना कालादिपरिग्रहः। संख्यादीनां साध्यत्वेनान्वयाभावे हेतुमाह—अयोग्यत्वादिति। अपुरुषार्थत्वेन तत्साधनताशून्यत्वेन च संख्यादीनां साध्यत्वयोग्यतानाश्रयत्वादित्यर्थः। शब्दभावनाया भाव्यसाकाङ्क्षत्वात्, भाव्यान्तरस्य चादर्शनात्, अर्थभावनायाश्च विधिप्रयोज्यत्वात्, पुरुषार्थानुबन्धित्वाच्च तस्या एव समानाभिधानश्रुतेः शब्दभावनाभाव्यत्वमिति समुदायतात्पर्यम्।

तदेवमर्थभावनायाः पुरुषार्थहेतुतया शब्दभावनाभाव्यत्वमुक्तम्। तत्र च करणाकाङ्क्षायां करणान्तरस्यादर्शनात्करणांशं लिङादिविधिशब्दज्ञानमेवाह—साधनेत्यादिना। यद्वा, लिङादिशब्दव्यापारस्य सर्वदा पुरुषप्रवृत्तिजनकत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य करणरूपसहकार्यभावान्नैवमित्याशयेनाह—साधनेत्यादिना। अत एव ग्रन्थकारेणाप्युक्तं भावनाज्ञापकत्वेनेति। स्वज्ञानस्यैव स्वज्ञापकत्वम्। लिङादीत्यादिना लेट्लोडादिपरिग्रहः। तथा च लिङादिज्ञानं शब्दभावनायां करणत्वेनैवान्वयं लभते, न तु शब्दभावनाकरणत्वेनापि कल्पनायां गौरवप्रसङ्गात्।

ज्ञानस्य पुरुषनिष्ठत्वेन शब्दनिष्ठत्वाभावात्, शब्दभावनात्वासंभवप्रसङ्गात्, ज्ञानस्य तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वेन शब्दभावनाया नित्यत्वव्याघातप्रसङ्गाच्च। शब्दभावना तु निरुक्त एव व्यापारविशेष इति भावः। लिङादिज्ञानमित्यत्र लिङादिधर्मस्य भावनारूपस्य वा ज्ञानं विवक्षितम्। तदेव च शब्दभावनायाः करणांशम्। तथा चोक्तम्—लिङादिशब्दव्यापारः पुरुषप्रवृत्तिलक्षणार्थभावनालक्षणभाव्यनिष्ठः स्वज्ञानकरणक इति द्रष्टव्यम्। ज्ञापकत्वमत्र प्रकाशकत्वमेव। तथा च तादृशधर्मज्ञाने सत्येव पुरुषप्रवृत्तिदर्शनेन तस्य वक्ष्यमाणपुरुषप्रवृत्तिनिर्वर्तकत्वेन शब्दभावनाकरणत्वं नानुपन्नमिति भावः। अन्ये त्वाहुः—विधिशब्दस्य पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावनाज्ञानहेतुर्व्यापारस्तद्वाचकशक्तिमत्तया विधिशब्दज्ञानं, स एव च तस्य प्रवृत्तिहेतुर्व्यापार इति प्रवर्तनाभिधानीयकं लभते, ज्ञानद्वारेणैव शब्दस्य प्रवृत्तिजनकत्वात्—ज्ञानजनकव्यापारातिरिक्तव्यापारकल्पने मानाभावात्। ज्ञानकरणकश्च व्यापारः—तस्य स्वज्ञानं, शक्तिज्ञानं, शक्तिविशिष्टस्वज्ञानं च। तत्राद्ययोरन्यतरस्य शब्दभावनात्वं, तृतीयस्य तु तत्र करणत्वमिति विवेक इति। तस्य च लिङादिज्ञानस्य न शब्दभावनोत्पादकत्वेन तत्करणत्वं संभवति। तस्माल्लिङादिज्ञानात्पूर्वमपि तस्याः शब्दभावनायाः शब्दे विद्यमानत्वेन तदुत्पादकत्वासंभवादित्याह—**तस्य चेत्यादिना**। **ननु** कथं लिङादिज्ञानस्य भावनासाधकत्वेन तत्करणत्वं न स्वीक्रियते?—चक्षुरादेस्तत्संनिकर्षस्य वा रूपादिज्ञानसाधकत्वेनैव तत्करणत्वदर्शनादिति चोदयति—**किंत्विति**। समाधत्ते—**भावनेत्यादिना**। यथा कुठारस्य छिदिक्रियाभाव्यद्वैधीभावनिर्वर्तकत्वेन छिदिभावनाकरणत्वं, तथा लिङादिज्ञानस्य शब्दभावनाभाव्यार्थभावनानिर्वर्तकत्वेन शब्दभावनाकरणत्वमिति भावः। तथा चोक्तं—कुठारादीनामपि छिदिक्रियाभाव्यद्वैधीभावनिर्वर्तनद्वारेण छिदिभावनाकरणत्वदर्शनादिति। किं च रूपादिज्ञानस्य चक्षुःसंनिकर्षादेः प्रागसत्त्वेन तस्य तत्साधकत्वेन तत्करणत्वं, शब्दभावनायास्तु प्रागपि सत्त्वेन लिङादिज्ञानस्य तत्साधकत्वेन तत्करणत्वासंभवेऽपि तद्भाव्यार्थभावनानिर्वर्तकत्वेन तस्य शब्दभावनाकरणत्वं कुठारवदुप-

करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन, तत्पूर्वमपि तस्याः शब्दे सत्त्वात् । किंतु* शब्दभावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वेन ।

(३) इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायामर्थवादज्ञाप्यप्राशस्त्यमितिकर्तव्यतात्वेनान्वेति ।

पद्यते । ननु कुठारस्य तु छिदिक्रियानिर्वर्तकत्वमपि भवतीति चेत्, सत्यम् । दृष्टान्तस्तु यथा कुठारस्य छेदननिर्वर्तकत्वेऽपि तस्याफलत्वेन छिदिक्रियाभाव्यद्वैधीभावफलनिर्वर्तकत्वेनैव तत्करणत्वमिति द्रष्टव्यः । ननु पुरुषो लिङादिज्ञानेन स्वप्रवृत्तिं भावयेदित्युक्ते सर्वेषामेव यागादौ प्रवृत्तिः किं न स्यादित्याशङ्क्य सर्वेषां प्राशस्त्यज्ञानाभावेन न सर्वेषां प्रवृत्त्यापत्तिः, किंतु यस्य पुरुषस्य कर्मप्राशस्त्यज्ञानं भवति तस्यैव तत्फलरागादिना तत्र प्रवृत्तिरित्याशयेनाह— **इतिकर्तव्यतेत्यादिना** । कर्तव्यस्येतिप्रकार इतिकर्तव्यता, इतिशब्दस्य प्रकारवाचकत्वात् । प्रकारश्च सामान्यस्य भेदको विशेष इत्यर्थः । तथा च कर्तव्यसामान्यस्य भेदकः कर्तव्यविशेष एव प्राशस्त्यरूपः शब्दभावनायामितिकर्तव्यतात्वेनान्वयं लभते, तच्च कर्तव्यसामान्यं लिङादिज्ञानरूपं भावनाकरणमेव, करणगतप्रकाराकाङ्क्षापूरकस्येतिकर्तव्यतात्वात् । लिङादिज्ञानेन भावयेत् कथमित्याकाङ्क्षायां कर्मप्राशस्त्यविशिष्टेनेति प्रकारान्वयात् । तस्य च प्राशस्त्यविशेषस्य ज्ञापकोऽर्थवादविशेष एवेति भावः । स चार्थवादः ' स प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत् ' इत्यादिः । तं चार्थवादं चतुर्विधविभागेन निरूपयिष्यामोऽर्थवादनिर्णये ।

शाब्द्या विशेषविचारः ।

ननु किंनाम प्राशस्त्यं यच्छब्दभावनायामितिकर्तव्यतात्वेनान्वेतीति चेत्, विधेयतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सति क्रियाजन्यदुःखापेक्षयाऽधिकेष्टजनकत्वं प्राशस्त्यं, तदेव च विध्यर्थवादेषु लक्ष्यते । निषे-

---

* भावनाज्ञापकत्वेन—इत्यधिकः पाठः । स चिंत्यार्थः ।

(११) आर्थीभावनालक्षणम् ।

प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापार आर्थीभावना । सा चाख्यातत्वांशेनोच्यते, आख्यातसामान्यस्य व्यापारवाचित्वात् ।

धार्थवादेषु तु निषेध्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन क्रियाफलापेक्षयाधिकदुःखसाधनत्वमप्राशस्त्यं लक्ष्यत इति बोध्यम् । लक्षणा च सर्वत्र—वाक्ये लक्षणायां बाधकाभावादर्थवादस्थपदसमुदाये वा, एकस्मिन्नेव वा पदे भवति, इतरपदानि तात्पर्यग्राहकाणीत्यनाग्रहः । तच्च प्राशस्त्यादिकमितिकर्तव्यतात्वसंबन्धेन शब्दभावनायामन्वेतीति बहवो वदन्ति । स्वरूपसंबन्धेन धात्वर्थादावेवान्वेतीति केचित् । वस्तुतस्तु प्राशस्त्यं स्वविषयकज्ञानजन्येष्टविषयकोत्कटरागजन्यत्वसंबन्धेन प्रवृत्तावन्वेति । अप्राशस्त्यमपि स्वविषयकज्ञानजन्यानिष्टविषयकोत्कटद्वेषप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वसंबन्धेन प्रवृत्तावेवान्वेतीत्यन्यत्र विस्तरः । इत्थं च पुरुषप्रवृत्तिलक्षणार्थभावनाभाव्यको लिङादिज्ञानकरणकः, स्वज्ञानकरणको वा, स्तुतिनिन्दार्थवादबोधितप्राशस्त्यादीतिकर्तव्यताको लिङादिशब्दस्य व्यापारविशेषः=शब्दभावना लिङादिशब्देन लिङ्त्वांशेनोच्यते । तत्र चार्थवादबोधितप्राशस्त्यादिनोपकारं संपाद्य लिङादिज्ञानेन पुरुषप्रवृत्तिलक्षणामर्थभावनां भावयेत्—यागविषयप्रवृत्तिलक्षणां कुर्यादिति फलितम् ॥

(११) अर्थभावनां लक्षयति—**प्रयोजनेच्छेत्यादिना** । प्रयोजनस्य स्वर्गादिरूपफलस्य येच्छा रागविशेषः 'फलेच्छा साधनमुपसंक्रामति' इति न्यायात्, तेन च रागविशेषेण जनितो यो यागादिक्रियाविषयः पुरुषस्य व्यापारविशेषः, सा आर्थीभावनेत्यर्थः । **ननु** कोऽयं व्यापारो नाम योऽर्थभावनात्वेनोच्यते ? न तावत्प्रयत्नमात्रं, रथो गच्छतीत्यत्राव्याप्त्यापत्तेः । स्पन्द इति चेत्, 'देवदत्तो ग्रामं गच्छति', 'स्वर्गकामो यजेत', 'यागेन स्वर्गं कुर्यात्' इत्यादौ गमनाद्यनुकूलकृतावव्याप्तेः—कृतेश्चेतनधर्मत्वेन तत्र स्पन्दत्वाभावात्, गच्छतीत्यादौ गमनं करोतीति करोतिप्रयोगदर्शनात्, स्पन्दत इति स्पन्दिप्रयोगादर्शनाच्चेति चेत्, केचिदत्राहुः—स्वर्गादिफलेच्छाजनितो यागादिक्रियाविषयः प्रयत्न एव, स व्यापा-

रोऽर्थभावनात्वेनोच्यते। न च रथो गच्छतीत्यत्राव्याप्त्यापत्तिः। रथवोढ़्णामश्वानां प्रयत्नं रथे समारोप्य रथो गच्छतीति प्रयोगोपपत्तेः। येषां मतेऽन्योत्पादनानुकूलव्यापारसामान्यमेवार्थभावना, तेषामपि रथे गमनव्यतिरिक्तस्य व्यापारविशेषस्यानुपलब्धेः रथो गच्छतीति प्रयोगस्यौपचारिकत्वमन्तरेणानिर्वाहात् तस्य तत्त्वं स्वीकर्तव्यम्। स च प्रयत्न आख्यातसामान्येन कथ्यते, 'यजेत, पचति, गच्छति' इत्याद्याख्यातश्रवणे प्रयत्नप्रतीतेः। यागेन कुर्यात्, पाकं करोति, गमनं करोतीति प्रयत्नार्थक'करोति'ना आख्यातस्य विवरणदर्शनात्प्रयत्न एवाख्यातसामान्यस्यार्थः, न स्पन्दादिः। प्रयत्नपूर्वकगमनादिकर्तरि—गमनं करोति, पाकं करोतीति-प्रयत्नार्थकं करोतिप्रयोगदर्शनात्। वायुवेगादिना स्पन्दमाने त्वयं वायुवेगादिना स्पन्दते, न किंचित्करोतीति तत्प्रतिषेधदर्शनाच्चेति।

अन्ये त्वाचार्या आहुः—अन्योत्पादनानुकूलात्मा स व्यापारो योऽर्थभावनात्वेनोच्यते, यस्मिन् व्यापारे कृते करणस्य फलोत्पादनसामर्थ्यं भवति तादृशो व्यापार इति यावत्। स एव च व्यापार आख्यातसामान्यस्यार्थः। 'यजेत स्वर्गकामः' इत्याख्यातश्रवणे हि यागेन तथा व्याप्रियेत, यस्मिन् व्यापारे कृते यागः स्वर्गजननसमर्थो भवतीति भवति बोधः। कुठारेण छिन्द्यादिति कुठारेण तथा व्याप्रियेत, यस्मिन् व्यापारे कृते कुठारश्छेदनसमर्थो भवतीतिवत्। स च व्यापारोऽन्योत्पादनानुकूलत्वेन सामान्येन रूपेणाऽऽख्यातादेवावगम्यते, पश्चात्तु कथंभावाकाङ्क्षायां विशेषरूपेण—क्वचिदुद्यमननिपतनादिरूपेण, क्वचित्त्वग्न्यन्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्तप्रवृत्तिरूपेण चावगम्यते। न च रथो ग्रामं गच्छति—इत्यत्राव्याप्तिः, अन्योत्पादनानुकूलव्यापारस्य रथे गमनव्यतिरिक्तस्याभावादिति वाच्यम्। रथस्तथागमने व्याप्रियते, यस्मिन् व्यापारे कृते गमनेन ग्रामप्राप्तिर्भवतीति प्रतीतेः। कोऽसौ व्यापार इत्याकाङ्क्षायां पूर्वोत्तरावान्तरदेशविभजनसंयोजनरूप इति पश्चादवगम्यते। उद्यम्य निपात्य कुठारेण छिनत्तीतिवत्पूर्वप्रदेशेन विभज्योत्तरप्रदेशेन च संयोगं लब्ध्वा रथो ग्रामं गच्छतीति प्रत्ययात्। न चात्र गमनमात्रमाख्यातार्थ इति वाच्यम्। 'अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः'

इति न्यायात्तस्य धातुलभ्यत्वेनाख्यातार्थत्वायोगात् । एवं चैत्रः प्रयतत इत्यत्रापि चैत्रस्तथा व्याप्रियते, यथा प्रयत्नो भवतीति प्रयत्नाऽनुकूलव्यापार एव आख्यातस्यार्थः, न तु प्रयत्न एव, प्रयत्नस्य धातुमात्रलभ्यत्वात् । कोऽसौ व्यापार इत्याकाङ्क्षायां पश्चाज्ज्ञानेच्छादिकमवगम्यते । न च रथो गच्छतीत्यादिप्रयोगस्यौपचारिकत्वं स्यादिति वाच्यम् । मुख्ये संभवत्यौपचारिकत्वस्यान्याय्यत्वात् । न च गच्छति-गमनं करोति, पचति-पाकं करोतीति प्रयत्नार्थक'करोति'ना आख्यातस्य समानार्थकत्वदर्शनात्प्रयत्न एवाख्यातस्यार्थ इति वाच्यम् । चैत्रः प्रयतत इत्यादौ व्यभिचारेण प्रयत्नस्याख्यातार्थत्वासंभवात्, औपचारिकत्वस्य निरस्तत्वाच्च । करोत्यर्थोऽपि व्यापारविशेष एव, न तु प्रयत्नः—चैत्रो गच्छति, रथो गच्छतीति चेतनाचेतनकर्तृकाख्यातसमानार्थकस्य करोतेः प्रयत्नार्थकत्वासंभवात् । तस्मादन्योत्पादनानुकूलव्यापार एवाख्यातसामान्यस्यार्थ इति सिद्धमिति ।

ननु प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापार इति मूलग्रन्थे स्वर्गादिप्रयोजनेच्छाजनितस्य यागादिविषयकव्यापारस्य प्रयत्नत्वमेव कल्प्यते चेतनव्यापारत्वात्, ततश्च प्रयत्न एवाख्यातार्थ इति चेत्, सत्यम् । तथापि न सर्वत्र प्रयत्नार्थकत्वमाख्यातस्य संभवति, रथो गच्छतीत्यादौ व्यभिचारस्य दर्शितत्वात् । तत्र यागादिविषयकपुरुषप्रयत्नादेरपि कृतिशब्दाभिधेयस्यान्योत्पादनानुकूलव्यापारत्वेनैव सामान्याकारेणाख्यातार्थत्वं, न तु विशेषरूपेण । विशेषरूपेण तु पश्चादवगमो भवति—कोऽसौ व्यापार इति वीक्षायाम् । तस्मात्सर्वत्रान्योत्पादनानुकूलव्यापारसामान्यमेवाख्यातार्थ इति सिद्धम् ।

किंच यागादिकरणेन धात्वर्थेन स्वसाधनद्रव्यादिनिष्पादितेन स्वर्गादिफलोत्पत्तौ येयमनुकूलव्यापारस्वरूपा कृतिशब्दाभिधेया फलोत्पादनाऽऽर्थीभावना, सेयं न यज्यादिधातूनामन्यतमेन केनचिदप्यभिधीयते, सर्वधात्वर्थानुगतरूपत्वात् । नापि धात्वर्थसामान्यमेव सा, प्रतिधात्वर्थं विलक्षणत्वात् । तथा हि 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र यागेन स्वर्गं भावयेदिति बोधः । तत्र च

(१२) आर्थीभावनाया अंशत्रयम् ।

साप्यंशत्रयमपेक्षते—(१) साध्यं, (२) साधनं, (३) इतिकर्तव्यतां च—किं भावयेत् ? केन भावयेत् ? कथं भावयेत् ?—इति ।

(१) तत्र साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गादिफलं साध्यत्वेनान्वेति ।

यागविषयकव्यापारस्य स्वर्गं प्रति विलक्षणमानुकूल्यं भवति । ओदनकामः पचेदित्यत्र च पाकेनौदनं भावयेदिति बोधः । पाकव्यापारस्य चौदनं प्रति विलक्षणमेवानुकूल्यम् । नैरोग्यकामो भेषजपानं कुर्यादित्यत्र भेषजपानेन नैरोग्यं कुर्यादिति बोधः, भेषजपानव्यापारस्य च नैरोग्यं प्रति विलक्षणमेव चानुकूल्यं भवति । तथा च विलक्षणानुकूल्यविशिष्टस्य व्यापारविशेषस्य प्रतिधात्वर्थं विलक्षणरूपत्वमेव । अन्यथा फलविभागानुपपत्तिः स्यात् । ततश्च भावनात्वसामान्यं तु भिन्नासु भावनाव्यक्तिष्वनुवर्ततां नाम, नैतावता प्रकृत्यर्थसामान्यं भावना । तस्माद्यज्यादिधात्वर्थाद्विशेषरूपात्सामान्यरूपाच्च भिन्नैवाख्यातप्रत्ययसामान्यार्थभूताऽऽर्थीभावना । ततश्च सा तेनैवोच्यत इत्याशयेनाह—**सा चाख्यातत्वांशेनोच्यत** इति । तत्र हेतुमाह—**आख्यातेत्यादिना** । **व्यापारवाचित्वादिति** । अन्योत्पादनानुकूलव्यापारसामान्यवाचित्वादित्यर्थः ॥

(१२) सा निरुक्तार्थीभावना व्यापारविशेषात्मिका, व्यापारविशेषाणां च छिदिभावनारूपव्यापारस्य द्वैधीभावरूपफलादिस्वापेक्षत्ववत्फलादिसापेक्षत्वात्, भाव्याद्यंशत्रयमपेक्षत इत्याशयेनाह—**साप्यंशत्रयमपेक्षत** इति । अपेक्षामभिनयति—**किं भावयेदित्यादिना** । **तत्रेति** । साध्यादीनां भावनांशानां त्रयाणां मध्य इत्यर्थः । तस्यां च भावनायां स्वर्गादिफलमेव पुरुषविशेषणमपि साध्यत्वेनान्वेति पुरुषार्थत्वात्, न तु धात्वर्थः समानपदोपात्तोऽप्यपुरुषार्थत्वात् तत्त्वेनान्वयं लभत इत्याह—**स्वर्गादिफलमिति** । किं च तस्यां पुनः फलभावनायां प्रत्ययवाच्यभूतायामेकपदोपात्तः प्रकृत्यर्थ एव करणत्वेनान्वेति संनिकृष्टत्वात्, न तु पदान्तरोपात्तं द्रव्यादि विप्रकृष्टत्वात् । न च साध्यरूपस्य प्रकृत्यर्थस्य कथं फलसाधकत्वमिति वाच्यम्, द्रव्यादिस्वसाधननिष्पादितस्य साध्य-

(२) साधनाकाङ्क्षायां यागादिः करणत्वेनान्वेति ।

(३) इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्यङ्गजातमितिकर्तव्यतात्वेनान्वेति।

स्यापि प्रकृत्यर्थस्य फलं साधयितुं शक्यत्वादित्युक्तमेवेत्याशयेनाह—**यागादिः करणत्वेनान्वेतीति** । किं च कुठारेण छिनत्तीत्यादौ कथमिति कथंभावाकाङ्क्षायामुद्यम्य निपात्येत्युद्यमननिपतनादेरितिकर्तव्यतात्वेनान्वयवत्, यागेन स्वर्गं भावयेदित्यत्रापि कथमिति कथंभावाकाङ्क्षायामग्न्यन्वाधानप्रयाजावघातादिभिरुपकारं संपाद्येति प्रयाजाद्यङ्गजातमितिकर्तव्यतात्वेनान्वयं भजते इत्याशयवानाह—**इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायामित्यादिना** । कथंभावाकाङ्क्षापूरकत्वमितिकर्तव्यतात्वम् । निरुक्तो वेतिकर्तव्यताशब्दार्थो बोध्यः । भवति च प्रयाजादिषु लक्षणसमन्वयः–यागेन स्वर्गं कुर्यादिति । ततः कथमिति कथंभावाकाङ्क्षायां प्रयाजादिभिरुपकारं संपाद्येति कथंभावाकाङ्क्षापूरणात्, कर्तव्यसामान्यस्य यागादिरूपस्य भेदकविशेषरूपत्वाच्च । तच्च प्रकरणप्रमाणनिरूपणावसरे प्रदर्शयिष्यामः । तथा च 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यत्राग्न्यन्वाधानावघातप्रयाजादिभिरुपकारं संपाद्य यागेन स्वर्गं भावयेत्–स्वर्गं कुर्यादिति वाक्यार्थः । यथौदनकामः पचेदित्यत्र लिङा भावनाभिधीयते । तत्र च किं भावयेत्, कथं भावयेदिति भाव्याद्याकाङ्क्षायां तृणफूत्कारादिभिरुपकारं संपाद्य पाकेन तेजःसंयोगलक्षणेनौदनं भावयेत्–ओदनं कुर्यादिति भाव्याद्यन्वयेन वाक्यार्थः संपद्यते, तद्वदिति ।

ननु पूर्वं साध्यस्यापि यागादेः स्वसाधननिष्पादितस्य सतोऽपूर्वनिष्पादकत्वं संभवति, तद्द्वारेण च विनश्वरस्याप्यचिरं स्वर्गसाधनत्वमितरस्य संभवतीत्युक्तम्। तच्च यागेन कथमुत्पाद्यते ? तत्र वक्तव्यं—यागेन स्वर्गं कुर्यादिति तावत्फलवाक्येन यागस्य फलसाधनत्वं बोध्यते। तत्र च कथं विनश्वरेण स्वर्गः कर्तव्यः ? तस्य कालान्तरभावित्वादित्याकाङ्क्षायामपूर्वं निष्पाद्येत्युच्यते। पुनः कथमपूर्वं निष्पादनीयमित्याकाङ्क्षायां प्राच्योदीच्याङ्गविशिष्टस्य यागस्यानुष्ठानप्रकारेणेत्युच्यते। तच्च **अपूर्वं** दर्शपूर्णमासयोरनेकविधं-फलापूर्वम्, समुदायापूर्वम्, उत्पत्त्य-

पूर्वम्, अङ्गापूर्वं चेति। तत्र येन स्वर्गः क्रियते तत्फलापूर्वमित्युच्यते, फलजनकत्वात्; तच्च समुदायापूर्वेण जन्यते। समुदायश्च द्विविधः–अमावास्यायां त्रयाणां यागानामेकः समुदायः, पौर्णमास्यां च त्रयाणां यागानामपरः समुदायश्च, ताभ्यां जन्यं यदपूर्वं तत्समुदायापूर्वमित्युच्यते। समुदाययोश्च, भिन्नकालवर्तिनोः संहत्य फलापूर्वजननायोगात्तज्जननाय समुदायद्वयजन्यस्यापूर्वद्वयस्यावश्यं कल्पनीयत्वात्। अमावास्यायां समुदायस्तु–'ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्', 'ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायाम्' इति वाक्यविहितौ सांनाय्ययागौ, 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालः' इति वाक्यविहित आग्नेयश्च–तेषां त्रयाणां भवति। पौर्णमास्यां समुदायस्तु—'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पूर्णमास्यां चाच्युतो भवति' इत्याग्नेययागो विहितः, 'ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्' इत्यग्नीषोमीययागो विहितः, 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इत्युपांशुयागः 'तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव तावुपांशु पौर्णमास्याम्' इति वाक्येन विहितः—तेषां त्रयाणां च भवति। तयोस्तु समुदाययोर्मध्य एकसमुदायवर्तिनां त्रयाणां यागानां भिन्नक्षणवर्तिनां संहत्य समुदायद्वयजन्ययोरपूर्वयोरेकापूर्वजननायोगात्तज्जननाय यागत्रयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्वाणि कल्पनीयानि। तेषां चाङ्गोपकारमन्तरेणानुत्पत्तेरङ्गानां चानेकक्षणवर्तित्वेन संहत्योत्पत्त्यपूर्वारम्भायोगात्तदारम्भायाङ्गापूर्वाणि संनिपत्योपकारकादीनि कल्पनीयानि। तत्र चाऽयं विभागः–(१) संनिपत्योपकारकाण्यवघातप्रोक्षणादीनि द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैवातिशयजननेन यागोत्पत्त्यपूर्वोत्पत्तौ, तद्द्वारेण हि फलापूर्वे च व्याप्रियन्ते। संनिपत्योपकारकाङ्गापूर्वं यागोत्पत्त्यपूर्वस्य प्रयोजकत्वमिति केचित्। फलापूर्वस्यैव तादृशाङ्गापूर्वेऽपि प्रयोजकत्वं स्वीकर्तव्यम्, तस्यैव सर्वापूर्वप्रयोजकत्वे लाघवादित्यन्ये। (२) आरादुपकारकाणि तु प्रयाजादीनि यागोत्पत्त्यपूर्वेभ्यः सकाशाज्जायमानं फलापूर्वमेव साक्षाज्जनयन्तीति। एवं प्रकारभेदेऽपि सर्वाण्यङ्गान्यपूर्वोत्पत्तावनुग्राहकाणीत्येकरूपेणैवेत्थंभावेन गृह्यन्ते। इत्थंभावः—इतिकर्तव्यता चानर्थान्तरम्। तथा च प्रधानानामाग्नेयादीनां षण्णां स्वरूपेण सर्वाङ्गसाहि-

त्याभावेऽपि स्वस्वोत्पत्त्यपूर्वद्वारेण सर्वाङ्गसाहित्यं, तेषामङ्गानां प्रयाजादीनामपि स्वरूपेण सर्वप्रधानसाहित्यासंभवेऽपि स्वस्वोत्पत्त्यपूर्वप्रधानसाहित्यं चोपपन्नम् । तच्च साहित्यं विहितमिति वक्ष्यते । एवं च यदेव प्रधानोत्पत्त्यपूर्वाणां प्रयाजाद्युत्पत्त्यपूर्वैः साहित्यं, तदेव प्रधानानामङ्गवैशिष्ट्यरूपं साङ्गत्वमित्युच्यते । तस्मात्ताभ्यां समुदायापूर्वाभ्यामाग्नेयादिप्रधानोत्पत्त्यपूर्वत्रितयत्रितयजन्याभ्यां प्रयाजाद्यङ्गापूर्वसहिताभ्यां फलजनकीभूतं फलापूर्वापरनामकं महापूर्वं जन्यते । तेन च फलमिति यागस्यापूर्वद्वारेण फलसाधनत्वमुक्तमुपपन्नतरं भवतीति सर्वं समञ्जसम् ।

ननु 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत', 'चित्रया यजेत पशुकामः', 'उद्भिदा यजेत पशुकामः', 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिषु सर्ववाक्येषु कस्य पदस्यापूर्वप्रतिपादकत्वमिति वक्तव्यम् । न च भावनावाचकस्य यजतिददात्याख्यातान्तस्यापूर्ववाचकत्वं भवत्विति वाच्यम् । अपूर्वस्य साध्यत्वेन प्रधानत्वात्सर्वेषां पदानां प्रधानान्वयलाभाय तेषां सर्वेषामेव क्रियाकारकसंबन्धमनादृत्य प्रत्येकमपूर्ववाचकत्वात्, अन्यथा तेषां प्रधानान्वयित्वं न स्यादिति चेत् । अत्रोच्यते—अपूर्वस्यात्यन्तादृष्टरूपत्वादेकापूर्वकल्पनयैव वाक्यस्योपपत्तावनेकापूर्वकल्पनायां गौरवप्रसङ्गः स्यात् । सर्वेषां च पदानां तद्वाचकत्वे पर्यायत्वप्रसक्त्यैकस्यैव पदस्यैकापूर्ववाचकत्वं स्वीकर्तव्यं, पदान्तरं तु तद्गुणतयान्वेति, तच्चापूर्ववाचकं पदमाख्यातान्तमेव, न तु कर्मनामधेयादिकं, तस्य भावार्थसामानाधिकरण्यादिनाप्युपपत्तेः ।

ननु 'सोमेन यजेत', 'हिरण्यमात्रेयाय ददाति तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यम्' इति हि श्रुतम् । तत्र च सोमहिरण्यशब्दौ द्रव्यवाचकौ । सुवर्णशब्दस्तु शोभनवर्णरूपगुणवाचकः । तैरेव द्रव्यादिशब्दैरपूर्वमवगम्यते । द्रव्यादीनां सिद्धस्वरूपाणामेव साध्यापूर्वसाधनत्वादिति चेत्—न । द्रव्यादिसिद्धस्वरूपाणां यागदानादिरूपभावार्थशेषत्वेनाप्युपपत्तेर्भावार्थस्यैवापूर्वसाधनत्वात् । क्रियां विना द्रव्यादीनां न फलसाधनत्वं संभवति । पचिक्रियामन्तरेण काष्ठस्थाल्या-

दीनामोदनसाधनत्वादर्शनादित्युक्तमेव । तस्माद्भावनावाचकस्यैवाख्यातान्तपदस्यापूर्वगमकत्वं, न द्रव्यादिपदस्येति सिद्धम् ।

नन्वेवं भवतु भावनावाचकस्याख्यातपदस्यापूर्वगमकत्वं, भवतु च भावनैवाख्यातसामान्यार्थः, तथापि 'सोमेन यजेत,' 'हिरण्यमात्रेयाय ददाति', 'दाक्षिणानि जुहोति' इत्यादिषु वाक्येषु भावनावाचकस्याख्यातस्यैकत्वाद्भावनाया अप्येकत्वं युक्तम् । न च धातुभेदाद्भावनाया भेद इति वाच्यम् । धातोर्भावनावाचकत्वाभावात्तस्य तद्भेदाप्रयोजकत्वादिति चेत्, अत्राभिधीयते—अस्तु तावदाख्यातस्यैव भावनावाचकत्वं, तच्चाख्यातं न प्रतिधातु व्यक्त्येकव्यक्तिरूपं भवति । न हि सर्वासां धातुव्यक्तीनामुपर्येकाख्यातप्रत्ययव्यक्तिः श्रूयते । व्याकरणेनापि न धातुसमूहादेकाख्यातव्यक्तिर्विहिता, तस्माद्बहूनामाख्यातव्यक्तीनामेकैकधातुविशेषानुषक्तत्वेनोत्पन्नानां भावनावाचकत्वाद्यागदानहोमभावनाः परस्परं भिद्यन्त इति भावनाभेदे तत्करणस्यापि भावार्थस्यापर्यायशब्दान्तराद्भेदः स्पष्ट एवेति सिद्धम् ।

ननु 'समिधो यजति', 'तनूनपातं यजति', 'इडो यजति', 'बर्हिर्यजति', 'स्वाहाकारं यजति' इति दर्शादिप्रकरणे **पञ्च प्रयाजाः** श्रूयन्ते, तत्र च पञ्चकृत्वः श्रुते यजतिपदे यजतिददातिजुहोत्यादिषु पूर्वोक्तपदेष्विव धातुभेदाभावात्तदनुषक्ताख्यातस्याप्यभेद एव, ततश्चाख्यातैक्यप्रयुक्तभावनैक्यमपि दुर्वारमिति चेत्, न । यजतिपदाभ्यासाद्भावनाभेदस्य स्वीकर्तव्यत्वात् । तस्मात्करणभेदः । अन्यथा कर्मैकत्वेऽभ्यासो निरर्थकः स्यात् । तस्मादविशेषपुनःश्रुतिरूपात् यजतिपदाभ्यासात्कर्मभेदः सिद्ध इत्यन्यत्र विस्तरः ।

ननु 'तिस्र आहुतीर्जुहोति' इत्यत्र जुहोतीत्याख्यातं 'समिधो यजति' इत्यादिवन्नाभ्यासेनाम्नातं, किंतु सकृदेव, ततश्च भावनैक्येन कर्मैक्यमेवेति चेत्, अत्र वक्तव्यम्—किमिदमाख्यातं पदान्तरान्वयानिरपेक्षस्वरूपं सदेव भावनैक्ये प्रमाणम्, उत पदान्तरान्वयसापेक्षस्वरूपम् ? नाद्यः—पदमात्रस्य वाक्यांशरूपस्य स्मारकत्वेन वाक्यकार्यरूपप्रमितिजनकत्वासंभवात् । न द्वितीयः—त्रित्वसंख्य-

या विशेषितेनाख्यातेन कर्मबहुत्वावगमाद्भावनाबहुत्वावगमे तस्य भावनैक्ये प्रमाणत्वाभावात् । तस्मात्पदाभ्यासाभावेऽपि जुहोत्यर्थे होमे त्रित्वसंख्यान्वयात्परस्परं त्रयो होमा भिद्यन्त इति भावनानां त्रित्वमेवेति सिद्धम् ।

ननु 'अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत' इत्यत्र हि प्रकृतं ज्योतिष्टोममेष ज्योतिरित्यादिनानूद्य तस्मिन् सहस्रदक्षिणादानलक्षणो गुणो विधीयत इति नात्र कर्मभेदेन भावनाभेद इति चेत्, न, प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्याथेत्यनेन विच्छेदात् । ततश्च ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयमाणानामपि त्रयाणां यागानां ज्योतिष्टोमसंज्ञापेक्षया पृथक्संज्ञात्रयकरणाज्ज्योतिष्टोमाद्भिन्नसंज्ञावशादेव त्रयाणां च परस्परं भेद इति भावनानां भिन्नत्वमिति सिद्धम् ।

ननु 'तप्ते पयसि दध्यानयति, सा वैश्वदेव्यामिक्षा, वाजिभ्यो वाजिनम्' इति हि श्रूयते । तत्र च घनीभूतः पयःपिण्ड **आमिक्षा** । जलं **वाजिनम्** । तथा चामिक्षाद्रव्यभाजो ये विश्वेदेवास्तान् वाजिभ्य इत्यनेनानूद्य तत्र वाजिनद्रव्यरूपो गुणो विधीयते । वाजोऽन्नमामिक्षारूपमेषामस्तीति तन्निष्पत्तेः । तच्च द्रव्यमामिक्षाद्रव्येण सह समुच्चीयतां, विकल्प्यतां वेति चेत्, न । वैश्वदेवयागस्य पूर्वमेवामिक्षारूपगुणावरुद्धत्वेन तत्र वाजिनगुणस्य प्रवेशायोगात् । न हि व्रीहियवयोरिव वाजिनामिक्षयोर्विकल्पः, समशिष्टत्वाभावात् । आमिक्षारूपो गुणस्तु वैश्वदेवयागस्योत्पत्तिवाक्य एव शिष्यते—विधीयत इति **उत्पत्तिशिष्टः** । वाजिनगुणस्य तूत्पन्ने कर्मणि विधिः कल्प्यत इति **उत्पन्नशिष्टः** । उत्पत्तिशिष्टोत्पन्नशिष्टयोर्मध्य उत्पत्तिशिष्टः कर्मोत्पत्तिकाल एव तदङ्गत्वेन प्रमितत्वात्प्रबलः । उत्पन्नशिष्टस्तु तदनन्तरं प्रमितोऽपि विलम्बितत्वेन दुर्बलत्वात्तत्र प्रवेशमलभमानो वाजिशब्दार्थस्य देवतान्तरत्वमापाद्य तद्दैवत्यकर्मान्तरे प्रविशति, तस्मात् द्रव्यदेवतालक्षणस्य रूपस्य भेदात्कर्मभेदेन भावनाया भेद इति सिद्धम् ।

ननु 'उपसद्भिश्चरित्वा', 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यत्र हि न कर्मान्तरभावनाया विधिः, किंतु नित्याग्निहोत्रमनूद्य तत्र मासरूपो गुणो विधीयते, अप्राप्तत्वादिति चेत्, न । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तथा हि—किं तदनुवादेन मास एव

विधीयते, किमुतोपसदोऽपि ? न प्रथमः—उपसदामपि नित्याग्निहोत्रेऽप्राप्तानां त्वन्मते विधेयत्वात् । नापि द्वितीयः—प्राप्ते कर्मणि मासोपसद्रूपानेकगुणविधाने वाक्यभेदस्य दुर्वारत्वात्। स चाष्टदोषदुष्टः । दोषांश्चोपरिष्टात्प्रदर्शयिष्यामः (पृ. ३२.)।तस्मादपूर्वकर्मविधायकात्कुण्डपायिनामयनरूपात्प्रकरणान्तरान्नित्याग्निहोत्र-धर्मकं तन्नामकं च कर्मान्तरमत्र विधीयत इति कर्मान्तरभावना सिद्धा। तथा च—शब्दान्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणभेदप्रकरणान्तरैः कर्मभेदोऽपि द्वितीयाध्यायस्यार्थो मूले भावनाप्रदर्शनेनैव सूचितो वेदितव्यः । अग्रे वोत्पत्तिविधिनिरूपणेन स ध्वनितः, अस्माभिस्त्वत्रैव निरूपितः । तस्मात्स्वर्गमुद्दिश्य तत्साधनत्वेन स्वर्गकाम-विधिर्यागादिकं विधत्ते । ततश्च तादृशवेदस्य धर्मादौ प्रामाण्यं निरवग्रहमुपपन्न-मिति सर्वं निरवद्यम् ।

तस्य च वेदरूपप्रमाणस्य प्रमेयोऽर्थस्त्रिविध इति प्रसङ्गाच्चिन्त्यते—क्रत्वर्थः, पुरुषार्थः, उभयार्थश्चेति । तत्र प्रयाजादिः, प्रोक्षणादिश्च केवलं क्रत्वर्थः । फलं, यागादिरूपं तत्करणं च पुरुषार्थः—यथा स्वर्गादिर्दर्शपूर्णमासादिश्च । दध्यादि तूभयार्थं—'दध्ना जुहोति' इति फलासंयुक्तवाक्येन तस्य क्रत्वर्थत्वा-वगमात्, 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इति फलसंयोगपरवाक्येन पुरुषार्थ-त्वावगमाच्च। एकस्य तूभयार्थत्वे विनियोजकप्रमाणभेदस्य नियामकत्वात् । तथा चोक्तम्—'एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्' इति (जै.सू.४.३.५.)। किं च क्रत्वर्थे प्रयाजादौ क्रतुः प्रयोजकः, पुरुषार्थे च दर्शादौ फलं, प्रयोजकत्वं चानुष्ठाप-कत्वम्। तथा च विधिर्यदर्थं यदनुष्ठापयति स तत्र प्रयोजकः । यथा दर्शा-दिविधिः स्वर्गार्थं दर्शादिकमनुष्ठापयतीति स्वर्गादिर्दर्शादौ प्रयोजकः । यथा च प्रयाजादिविधिः प्रयाजादीन् दर्शाद्यर्थमनुष्ठापयतीति दर्शादिः प्रयाजादिषु प्रयोजकः, दध्यानयनविधिश्च दध्यानयनमामिक्षार्थमनुष्ठापयतीत्यामिक्षा दध्या-नयने प्रयोजिका । वाजिनं तु दध्यानयनानुष्ठानेनामिक्षायां जायमानायाम-नुनिष्पाद्यमानत्वात्, मधुररसस्य चामिक्षायामेव विशेषेणोपलभ्यमानत्वान्न दध्यानयने प्रयोजकमित्यादिका चतुर्थाध्यायार्थचिन्ता स्वयमूहितव्या ॥

(१३) वेदलक्षणविचारः ।

अथ को वेदः ? इति चेत्, उच्यते–अपौरुषेयं वाक्यं वेदः । स च विधि-मन्त्र-नामधेय-निषेध-अर्थवाद-भेदात्पञ्चविधः ।

तृतीयो विधिपरिच्छेदः

(१४) विधिमीमांसा ।

तत्राज्ञातार्थज्ञापको वेदभागो विधिः । स च तादृशप्रयोजनवदर्थ-विधानेनार्थवान् यादृशं चार्थं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं विधत्ते* । यथा—

(१३) तदेवं सामान्यतः प्रयोजनवदर्थावबोधकत्वेन वेदस्य धर्मे प्रामाण्यं धर्मविधायकत्वप्रदर्शनेन चोपपाद्येदानीं तस्य विध्यादिरूपाविभागेन तत्र प्रामाण्यमुपपादयितुं तल्लक्षणं पृच्छति—**अथेति** । उत्तरं प्रतिजानीते—**उच्यत इति** । तत्र सामान्यलक्षणमाह—**अपौरुषेयं वाक्यमिति** । वेद इति लक्ष्य-निर्देशः । तत्र भारतादावतिव्याप्तिवारणायापौरुषेयमिति विशेषणम् । आत्मादौ तद्दोषवारणाय वाक्यमिति विशेष्यम् । प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य विनिर्मितत्वं पौरुषेयत्वं तद्भिन्नवाक्यत्वमिति फलितम् । ईश्वरो वेदमपि प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य विरचयति । तस्मात्कथं वेदस्य पौरुषेयाद्भिन्नत्वम् ? न हि वेदं परमेश्वरस्तदर्थं प्रमाणान्तरेणोपलभ्य विरचयति । वेदाध्ययनं गुर्वध्ययनपूर्वकं, वेदाध्ययनत्वात्, वर्तमानवेदाध्ययनवत्–इत्यनुमानेन वेदस्यापौरुषेयत्वसाधनात् । 'यः कल्पः स कल्प-पूर्वकः' इति न्यायेन संसारस्यानादित्वात्—परमेश्वरस्य च सर्वज्ञत्वात्परमेश्वरो गतकल्पीयं वेदमस्मिन् कल्पे स्मृत्वोपदिशतीत्येतावन्मात्रेणोपपत्तौ वेदपौरुषेयत्व-स्यानौचित्याच्चेति भावः । वेदं विभजते—**स चेत्यादिना** ॥

(१४) तत्र विधिं लक्षयति–**तत्रेत्यादिना** । तत्र पञ्चविधेषु वेदभागेषु

* 'स च तादृशप्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान् यादृशोऽर्थः प्रमाणान्तरेणाप्राप्तः ।' इत्येतावानेव पाठो युज्यते । 'तत्र विधिः प्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान् । स चाप्राप्तमर्थं विधत्ते ।' इति आपदेवेन विशदमभिहितम् ।

'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' (मै. सं. १. ८. ६) इति विधिर्मानान्तरेणाप्राप्तं स्वर्गप्रयोजनवद्धोमं विधत्ते–'अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेत्' इति वाक्यार्थबोधः।

(१५) गुणविधिः।

यत्र कर्म मानान्तरेण प्राप्तं तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रं विधत्ते। यथा— 'दध्ना जुहोति' इत्यत्र होमस्य 'अग्निहोत्रं जुहुयात्' इत्यनेन प्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेन दधिमात्रविधानं 'दध्ना होमं भावयेत्' इति।

(१६) विशिष्टविधिः।

यत्र तूभयमप्राप्तं तत्र विशिष्टं विधत्ते। यथा 'सोमेन यजेत' इत्यत्र सोमयागयोरप्राप्तत्वात्सोमविशिष्टयागविधानम्। सोमपदे मत्वर्थलक्षणया 'सोमवता यागेनेष्टं भावयेत्' इति वाक्यार्थबोधः।

मध्य इत्यर्थः। अज्ञातेति। अज्ञातस्य प्रयोजनवतोऽर्थस्य यागादिनामकस्य ज्ञापकत्वं विधित्वमित्यर्थः। तदेवाह–स चेत्यादिना। स विधिर्यादृशं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं भवति तादृशमर्थं विधत्ते, तेन चाज्ञातप्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवानिति योजना। तत्रोदाहरणमाह–यथाग्निहोत्रमिति॥

(१५) गुणविधिस्तु मानान्तरेणाप्राप्तं गुणमात्रं विधत्ते। प्रधानकर्मणस्तु मानान्तरेण प्राप्तस्यानुवाद एवेत्याह–यत्र कर्मेत्यादिना॥

(१६) उभयमिति। शेषशेषिलक्षणमुभयमित्यर्थः। विशिष्टमिति। शेषविशिष्टं शेषिणमित्यर्थः। तत्रोदाहरणमाह–यथा सोमेन यजेतेति। ननु सोमरूपस्यैव यागस्यात्र विधिरस्तु, किं विशिष्टविधानेन?—इत्याशङ्क्य सोमस्य द्रव्यत्वेन यागत्वासंभवात्सोमपदे मत्वर्थलक्षणास्वीकारेण विशिष्टस्यैव विधेर्युक्तत्वान्नैवमित्याह–सोमपदे इत्यादिना॥

ननु शेषशेषिलक्षणस्योभयपदार्थस्य विधाने वाक्यभेदः स्यादेव। न च–स इष्ट इति वाच्यम्। यत्र वाक्यभेदस्तत्र अष्टदोषप्रसङ्गात्। यथा हि–'व्रीहिभिर्यजेत, यवैर्वा' इत्यत्र। तत्र च प्रथमप्रयोगे (१) व्रीह्यनुष्ठाने यवशास्त्रप्रामाण्यस्य स्वार्थानु-

(१७) वाक्यभेददोषपरिहारः।

न चोभयविधाने वाक्यभेदः, प्रत्येकमुभयस्याविधानात्, किंतु विशिष्टस्यैकस्यैव विधानात्।

ष्ठापकत्वरूपस्य परित्यागः, (२) स्वार्थाननुष्ठापकत्वरूपस्याप्रामाण्यस्य च स्वीकारो भवति। ततो द्वितीयप्रयोगे (३) यवानुष्ठाने तु पूर्वपरित्यक्तस्य यवशास्त्र-प्रामाण्यस्य स्वीकारः, (४) स्वीकृतस्य च तदप्रामाण्यस्य परित्यागश्चेति यवशास्त्रे चत्वारो दोषा भवन्ति। तथा प्रथमप्रयोगे (१) यवानुष्ठाने व्रीहिशास्त्र-प्रामाण्यस्य स्वार्थानुष्ठापकत्वलक्षणस्य परित्यागः,(२) स्वार्थाननुष्ठापकत्वस्वरूपस्य चाप्रामाण्यस्य स्वीकारः। ततो द्वितीयप्रयोगे (३) व्रीह्यनुष्ठाने तु व्रीहि-शास्त्रप्रामाण्यस्य पूर्वं परित्यक्तस्य स्वीकारः, (४) स्वीकृतस्य च तदप्रामा-ण्यस्य परित्यागश्चेति व्रीहिशास्त्रे चत्वारो दोषा भवन्ति—इति **अष्टदोषदुष्टो विकल्पो** यथा व्रीहियववाक्ये प्रसिद्धः, तथात्रापि स्यात्॥

(१७) न च तद्वदत्रापीष्ट एवेति वाच्यम्। तत्र व्रीहियवयोः पुरोडाश-रूपैककार्यकारित्वेन विकल्पस्येष्टत्वाद्गत्यन्तराभावाच्च। प्रकृते तु गुणविधिमात्र-स्वीकारेणाप्युपपत्तौ नोभयविधिः साधुरित्याशङ्क्य परिहरति—**न चेत्यादिना**। यद्वा, ननु 'यागेनेष्टं भावयेत्', 'सोमेन च यागं भावयेत्', इत्यावृत्त्योभयविधा-वावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः स्यात्। यदा तु युगपत्तन्त्रेण 'यागेनेष्टं भावयेत्', 'सोमेन यागं भावयेत्' इत्युभयविधानं, तदा तु **विरुद्धत्रिकद्वयप्रसङ्गः** (पृ. २९) इत्याशङ्क्य परिहरति—**न चेत्यादिना**। एकवाक्यस्य प्रत्येकमुभयपदार्थे व्यापार-भेदेनोभयविधायकत्वे वाक्यभेदो भवति, तथात्रास्वीकारादित्यर्थः। ननु विधेयस्योभयत्वे तद्विधायकवाक्यस्यापि व्यापारभेदेनैव तद्विधायकत्वं संभवति, नान्यथेति शङ्कते—**किंत्विति**। विशिष्टस्यैकरूपत्वेन विधेयस्योभयत्वासिद्धेर्न व्यापारभेदेन तद्विधानं, ततश्च न वाक्यभेदप्रसङ्ग इति परिहरति—**विशिष्ट-स्येति**। विशिष्टविधौ विशेषणविधेरार्थिकत्वेन श्रूयमाणविधिना गुणस्य पृथग-विधेयत्वादिति भावः॥

(१८) गुणविधित्वाशंकापरिहारः ।

न च—'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत'इति विधिना प्राप्तयागोद्देशेन सोमरूपगुणविधानमेवास्तु–'सोमेन यागं भावयेत्'–इति; किं मत्वर्थलक्षणया ?—इति वाच्यम् । तस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वासंभवात् ।

(१९) ज्योतिष्टोमस्य उभयविधित्वाशंकानिरासः ।

ननु 'उद्भिदा यजेत पशुकामः'–(तां. ब्रा. १९.७.२)इत्यस्येव 'ज्योतिष्टोमेन'–इत्यस्याप्युत्पत्त्यधिकारविधित्वमस्तु, इति चेत्, न । दृष्टान्ते उत्प-

---

(१८) ननु 'सोमेन यजेत' इत्यस्य गुणविधित्वमेवास्तु, सोमयागस्वरूपविधिस्तु 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत'इत्ययमेव भवतु । ततश्च ज्योतिष्टोमेनेत्यादिना प्राप्ते कर्मणि गुणविधायकत्वेनापि सोमवाक्यस्योपपत्तौ न मत्वर्थलक्षणा पददोषरूपत्वेनान्याय्या स्वीकर्तव्येत्याशङ्कते—**न च ज्योतिष्टोमेनेत्यादिना** । न च वाच्यमित्यत्र हेतुमाह—**तस्याधिकारविधित्वेनेति** । तर्हि भवतु तस्याधिकारविधित्वम्,उत्पत्तिविधित्वमपि कुतो न स्यादित्याशङ्क्याह—**उत्पत्तिविधित्वासंभवादिति** । कर्मस्वरूपमात्रबोधकस्यैव विधेरुत्पत्तिविधित्वं व्यवह्रियते, उत्पत्तिविधिविहितस्य च कर्मणः फलविशेषेण सह संबन्धमात्रमधिकारविधिः करोति। यथा 'आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति' इत्येतदुत्पत्तिविधिविहितस्य कर्मणः स्वर्गरूपफलविशेषेण संबन्धो 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यनेन विधिना क्रियत इति तस्याधिकारविधित्वमेव, नोत्पत्तिविधित्वम्, तद्वदस्याप्यधिकारविधेर्नोत्पत्तिविधित्वं संभवतीति भावः ॥

(१९) **ननु** 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इत्यस्य विधिवाक्यस्य यथोद्भिन्नामककर्मरूपबोधकत्वरूपोत्पत्तिविधित्वेऽपि तस्य कर्मणः पशुरूपफलसंबन्धबोधकत्वरूपाधिकारविधित्वमपि भवति, तद्वदस्याप्युभयविधित्वमविरुद्धमित्याशङ्कते—**नन्वित्यादिना** । दृष्टान्ते तु कर्मस्वरूपबोधकोत्पत्तिवाक्यान्तराभावेनैकस्य वाक्यस्योभयविधित्वमाश्रितं, कर्मणः स्वरूपबोधनमन्तरेण तस्य फलसंबन्धबोधनानुपपत्त्या

त्तिवाक्यान्तराभावेनान्यथानुपपत्त्या तथात्वाश्रयणात्। किं च, 'ज्योतिष्टोमेन'–इत्यस्योभयविधित्वेऽनेनैव यागः तस्य फलसंबन्धोऽपि बोधनीय इति सुदृढो वाक्यभेदः। तद्वरं सोमपदे मत्वर्थलक्षणया विशिष्टविधानम्।

(२०) विधिश्चतुर्विधः।

विधिश्चतुर्विधः—(१) उत्पत्तिविधिः, (२) विनियोगविधिः, (३) अधिकारविधिः, (४) प्रयोगविधिश्चेति।

तस्यैव वाक्यस्योभयविधित्वाश्रयणादिति परिहरति—**दृष्टान्त इत्यादिना**। ननु ' ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ' इत्यस्य वाक्यस्योभयविधित्वस्वीकारे ' सोमेन यजेत ' इत्यस्य मत्वर्थलक्षणामन्तरेणैव गुणमात्रविधायकत्वनिर्वाहे को दोषः? अन्यथा मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गादित्याशङ्क्य परिहरति—**किं चेत्यादिना**। **उभयविधित्व इति**। सोमयागस्योत्पत्तिविधित्वे, अधिकारविधित्वे चेत्यर्थः। ' ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ' इत्यनेनैव सोमयागस्वरूपं, तस्य स्वर्गरूपफलसम्बन्धश्च बोधनीय इत्यर्थः। **सुदृढो वाक्यभेद इति**। गौरवलक्षणो वाक्यभेदो दृढतरो भवेदित्यर्थः। तथा चोक्तम्–'श्रौतव्यापारनानात्वे शब्दानामतिगौरवम्। एकोक्त्यवसितानां तु नार्थाक्षेपो विरुध्यते॥ '–(तं. वा. २.२.६) इति। **ननु** ' सोमेन यजेत ' इत्यत्रापि गुणस्य कर्मस्वरूपस्य च विधाने वाक्यभेदस्य सुदृढत्वादिति चेत्, न। विशिष्टविधौ विशेषणविधेरार्थिकत्वेन श्रूयमाणविधिना गुणस्य पृथगविधेयत्वादिति निरस्तत्वात् (पृ. ३३)। न च तस्योत्पत्तिविधित्वे वाक्यभेदस्याभावेऽपि लक्षणादोषस्तु दुर्वार इति वाच्यम्। तस्या वाक्यभेदादल्पदोषत्वात्, लक्षणायाः पददोषत्वात्, वाक्यभेदस्य तु वाक्यदोषत्वात्, वाक्यपदोषयोर्मध्ये पददोषस्यैव कल्पनीयत्वाद् 'गुणे त्वन्याय्यकल्पना' (जै. सू. ९. ३.१५.) इति न्यायात्। तस्मात् 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यस्योभयविधित्वे वाक्यभेदप्रसङ्गाद्वरं सोमपदे मत्वर्थलक्षणां स्वीकृत्य गुणविशिष्टकर्मस्वरूपविधानमेवेत्याशयेनोपसंहरति—**तद्वरमित्यादिना**।

(२०) विधिं विभजते—**विधिश्चतुर्विध इति**॥

(२१) उत्पत्तिविधिः ।

तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः । यथा—'अग्निहोत्रं जुहोति' (मै. सं. १.८.६.) इति । अत्र च विधौ कर्मणः करणत्वेनान्वयः—'अग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेत्' इति ।

---

(२१) तत्रोत्पत्तिविधिं लक्षयति—**तत्रेत्यादिना** । तत्र=चतुर्णां विधीनां मध्य इत्यर्थः । कर्मस्वरूपमात्रेत्यत्र मात्रपदेनोत्पत्तिविधेः कर्मणः फलादिना सह संबन्धबोधकत्वं वारयति—'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इति विधेस्तु श्रौतमधिकारविधित्वमेव, उत्पत्तिविधित्वं तु कर्मस्वरूपबोधकविध्यन्तराभावेनार्थिकमेवेति न दोषः । तत्रोदाहरणमाह—**यथाग्निहोत्रं जुहोतीति**। एतदुपलक्षणं 'सोमेन यजेत', 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्', 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति' इत्यादीनाम् । तथा च तत्र द्वितीयाध्याये कर्मोत्पत्तिविधीनामेव भेदो निरूपितः। अत्राप्युत्पत्तिविधिलक्षणप्रदर्शनेनैव तेषां भेदोऽपि ध्वनित एव । शब्दान्तरादिभिर्हेतुभिरस्माभिस्तु पूर्वमेव (पृ. ३०) तेषां भेदः संक्षेपेण निरूपित इत्युपरम्यते । **ननु** चात्रोत्पत्तिविधौ कर्मणः साध्यत्वेनान्वयो भवतु—'अग्निहोत्रं होमं कुर्यात्' इति, 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इतिवत् 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यत्रापि द्वितीयायाः साध्यत्ववाचकत्वात्। तथा च साध्यस्य साध्यत्वस्वभावादेव साध्यान्तरसाधनत्वासंभवेन साध्यान्तरान्वयायोगादधिकारविध्यवगतफलसंबन्धानुपपत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह—**अत्र च विधावित्यादिना** । अग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदिति करणत्वेनान्वये तु किं तादिष्टमिति वीक्षायाम् 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इत्याधिकारविध्यवगतफलसंबन्धोपपत्तेः, स्वसाधननिष्पादितस्य सिद्धस्वभावस्यैव करणत्वेनान्वयाच्च न कोऽपि दोष इति भावः । **ननूत्पत्ति**विधाविष्टबोधकपदस्याभावादग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदिति कथं वाक्यार्थः स्यादिति चेत्, न । विधेरेवेष्टाक्षेपकत्वात्। अन्यथा तस्यापुरुषार्थभूते कर्मणि पुरुषप्रवर्तकत्वानुपपत्तिः स्यात् ।

ननु गुरुमते विधिः स्वसिद्ध्यर्थमेव नित्यादिषु कर्मसु पुरुषं प्रवर्तयति। तथा च काम्यकर्मोत्पत्तिविधीनामिष्टान्तराक्षेपकत्वेऽपि न नित्यादिकर्मोत्पत्तिविधीनामिष्टान्तराक्षेपकत्वं संभवति। न च लिङादिशब्दव्यापारस्य विधेर्नित्यत्वेन कथं तस्य स्वसिद्ध्याक्षेपकत्वमिति वाच्यम्। गुरुमतापरिज्ञानात्। तथा हि विधिशब्दस्तावल्लिङादिशब्दवचनः, तदर्थवचनश्च भवति। तत्र **भट्टमते** तदर्थस्तु शब्दव्यापारविशेषो भावनैव। **गुरुमते** तु नियोगाख्यमपूर्वमेव लिङादिशब्दार्थभूतो विधिः। तस्य च साध्यस्वभावत्वेन स्वसिद्ध्याक्षेपकत्वमुपपद्यते। तथा च लोके लिङः कार्यव्युत्पत्त्यनुरोधेन 'अग्निहोत्रं जुहुयात्' इत्यादावपि लिङा नियोग एव प्रतीयते। नियोगश्चाधिकारिविषयादिसापेक्ष एव। तत्र कस्य नियोग इत्यधिकार्याकाङ्क्षायां जीवनादिविशिष्टोऽधिकारित्वेन संबध्यते। कुत्र नियोग इति विषयाकाङ्क्षायां तु होमादाविति होमादिर्विषयत्वेन संबध्यते। होमादिविषयश्च नियोगः कृतिसाध्यतयैव प्रतीयते। तस्य च साक्षात्कृतिसाध्यत्वासंभवेन स्वस्य कृतिसाध्यत्वनिर्वाहार्थं विषयतया संबद्धस्य होमादेः करणत्वमप्याक्षिपति। तदुक्तं **शालिकायां**—'कृतितत्साध्यमध्यस्थो यागादिर्विषयो मतः। कार्येऽसङ्घटिताकारे करणत्वेन संमतः॥' इति। तस्मात्काम्यकर्मोत्पत्तिविधेः 'विश्वजिता यजेत' इत्यादिविधेश्च स्वप्रवर्तकत्वान्यथानुपपत्त्या सामान्यतः प्रयोजनविशेषाक्षेपकत्वेऽपि नित्यकर्मोत्पत्तिविधेः स्वसिद्धेरेव प्रयोजनत्वान्न प्रयोजनान्तराक्षेपकत्वमिति चेत्, न। नियोगाख्यविधेः स्वरूपेणाप्रयोजनत्वेन स्वसिद्धये पुरुषप्रवर्तकत्वानुपपत्तेः। अन्यथा 'विश्वजिता यजेत' इत्यादावपि विधेः स्वसिद्ध्यर्थमेव पुरुषप्रवर्तकत्वापत्तेः। तच्चानिष्टम्, 'स स्वर्गः स्यात्सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्' इति (४. ३. १५.) न्यायविरोधात्। तस्मान्नित्यादिष्वपि कर्मसु स्वर्गः, 'धर्मेण पापमपनुदति' (**महाना. उ. २२. १.**) इत्यादिशास्त्रानुरोधेन पापक्षयादिकं वा प्रयोजनं स्वीकर्तव्यमित्यलमतिप्रसङ्गेन। प्रकृतमनुसरामः। तस्मात्साधूक्तमुत्पत्तिविधौ कर्मणः करणत्वेनान्वय इति॥

(२२) यागस्य रूपद्वयम् ।

ननु यागस्य द्वे रूपे—द्रव्यं, देवता च। तथा च रूपाश्रवणे 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति कथमुत्पत्तिविधिः ? अग्निहोत्रशब्दस्य तु 'तत्प्रख्य' न्यायेन (१. ४. ४.) नामधेयत्वात्—इति चेत्, न। रूपाश्रवणेऽप्यस्योत्पत्तिविधित्वात्। अन्यथा रूपश्रवणात् 'दध्ना जुहोति' इत्ययमेवोत्पत्तिविधिः स्यात्। तथा च 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति वाक्यमनर्थकं स्यात्।

---

(२२) ननु 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यस्य नोत्पत्तिविधित्वं द्रव्यदेवतात्मकस्य कर्मरूपस्यात्राश्रवणादित्याशङ्कते—**नन्विति**। ननु 'अग्नये होत्रमत्र' इत्यग्निहोत्रशब्देनाग्निदेवतात्मकस्य कर्मरूपस्य श्रवणात्कथं रूपाश्रवणमित्याशङ्क्याह—**अग्निहोत्रशब्दस्येति**। अग्निहोत्रशब्दस्य 'तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम्' इति तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वान्न कस्यापि कर्मरूपस्य श्रवणमत्रेत्यर्थः। यद्यप्यत्र कर्मणो रूपं न श्रूयते, तथापि विध्यन्यथानुपपत्त्या तत्कल्प्यते। तच्च सामान्यतः कल्प्यमानं द्रव्यदेवतात्मकं कर्मणो रूपं विशेषाकाङ्क्षया गुणविधिमन्त्रवर्णाभ्यां विशेषेण चावगम्यमानमत्र संभवति। ततश्च 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यत्र द्रव्यदेवतात्मकस्य कर्मरूपस्य श्रवणाभावेऽप्यस्य होमरूपकर्मस्वरूपमात्रबोधकत्वरूपमुत्पत्तिविधित्वं संभवतीत्याशयेन परिहरति—**नेति**। तत्र निरुक्ताशयं हेतुमाह—**रूपाश्रवण इति**। विपक्षे बाधकमाह—**अन्यथेति**। 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यस्य रूपाश्रवणमात्रेणोत्पत्तिविधित्वानङ्गीकारे 'दध्ना जुहोति' इत्यस्यैवोत्पत्तिविधित्वं स्यादत्र कर्मस्वरूपस्य श्रवणादित्यर्थः। 'दध्ना जुहोति'इत्यस्याग्निहोत्रकर्मोत्पत्तिविधित्वे वाक्यान्तरस्यानर्थकत्वमानिष्टमापादयति—**तथा चेति**। न चाग्निरूपगुणविधित्वेनाप्यस्योपपत्तिरिति वाच्यम्। 'अग्निर्ज्योतिः' इत्यादिमन्त्रवर्णेनाग्निरूपगुणस्य प्राप्तत्वात्, कर्मनामधेयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च। तस्मादनर्थकमिति साधूक्तम्। किं च 'दध्ना जुहोति' इत्यस्योत्पत्तिविधित्वे 'पयसा जुहोति' इत्यस्यापि वैयर्थ्यं, कर्मान्तरविधायकत्वं वा

(२३) विनियोगविधिः ।

अङ्गप्रधानसंबन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः । यथा 'दध्ना जुहोति' (आप. श्रौ. सू. ६. २५.) इति । स हि तृतीयया प्रतिपन्नाङ्गभावस्य दध्नो होमसंबन्धं विधत्ते–दध्ना होमं भावयेदिति ।

स्यात्, होमस्योत्पत्तिशिष्टदध्यवरुद्धत्वेन तत्र पयोरूपगुणविधित्वासंभवात् । तथा चानेकादृष्टकल्पनापत्तिः । 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यस्य होमोत्पत्तिविधित्वे तु 'दध्ना जुहोति', 'पयसा जुहोति' इत्यादिवाक्यस्य सर्वस्यापि तत्र खलेकपोतन्यायेन युगपद्दध्यादिगुणविधायकत्वेनाप्युपपत्त्या नानेकादृष्टकल्पनाप्रसङ्ग इति 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यस्यैवोत्पत्तिविधित्वं न्याय्यमित्यलमतिविस्तरेण ॥

(२३) तृतीयाध्यायस्यार्थभूतं शेषशेषिभावं निरूपयितुमिदानीं विनियोगविधिं लक्षयति—**अङ्गप्रधानेति** । अङ्गानां द्रव्यदेवतादिलक्षणानां प्रधानैर्वाक्यान्तरविहितैः सह संबन्धस्य शेषत्वलक्षणस्य बोधको विधिरित्यर्थः । तत्रोदाहरणमाह—**यथा दध्नेति** । 'दध्ना जुहोति' इति 'पयसा जुहोति' इत्यादेरुपलक्षणार्थम् । स हि विधिस्तृतीयया प्रतिपन्नाङ्गभावस्य दध्यादेः 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति विहितहोमसंबन्धं विधत्त इत्याह—**स हीत्यादिना** । ननु दध्ना होमं भावयेत्, होमेनेष्टं भावयेदिति साध्यत्वेन करणत्वेन च होमस्यान्वयः स्यात् । तथा च **विरुद्धत्रिकद्वयप्रसङ्गः** । तथाहि– 'दध्ना जुहोति' इत्यत्र सकृदुच्चरितस्य जुहोतीत्याख्यातस्य दधिरूपगुणे, किंचिदिष्टे च तन्त्रेण संबन्धाङ्गीकारे सत्युपादेयत्वं, विधेयत्वं, गुणत्वं, चेत्येकं त्रिकम् । उद्देश्यत्वं, अनुवाद्यत्वं, प्राधान्यं, चेत्यपरं त्रिकं होमे संपद्यते । कथं ? शृणु–फलमुद्दिश्य होम उपादीयते, फलमनूद्य होमो विधीयते—फलं प्रधानं, होम उपसर्जनम् । एवं होममुद्दिश्य दध्युपादीयते, होममनूद्य दधि विधीयते—होमः प्रधानं, दध्युपसर्जनम् । ततश्च होमे फलापेक्षयोपादेयत्वं, विधेयत्वं, गुणत्वं; दधिरूपगुणापेक्षया

गुणविधौ च धात्वर्थस्य साध्यत्वेनान्वयः। क्वचिदाश्रयत्वेनापि, यथा –'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' (तै.ब्रा.२.१.५.६) इत्यत्र दधिकरणत्वेने-

चोद्देश्यत्वम्, अनुवाद्यत्वं, प्राधान्यं च संपद्यते । न चात्र न तन्त्रेण संबन्धः, किंतु पृथग्घोमावृत्त्या संबन्धो भवतीति वाच्यम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात्—'दध्ना होमं भावयेत्, होमेन चेष्टं भावयेत्'—इति वाक्यद्वयप्राप्तेः । तस्मान्न दधिशब्दो गुणपर इति चेत्, न । भ्रान्तिमत्त्वात् । तथाहि–यत्र हि साध्यत्वेन, करणत्वेन चैकस्य युगपत्तन्त्रेण संबन्ध आशङ्क्यते, तत्रैव विरुद्धत्रिकद्वयस्य प्रसक्तिर्भवति—यथा 'वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत्'–इत्यत्र । तत्र च वाजपेयशब्दस्य पेयसुराद्रव्यवाचित्वेन गुणविध्याशङ्कायां मत्वर्थलक्षणप्रसङ्गाक्षेपे तन्त्रेण युगपत्स्वाराज्यफलवाजपेयगुणसंबन्धो यागस्य पूर्वपक्षितः । तत्र विरुद्धत्रिकद्वयप्रसङ्गापादनेन यथोक्तद्रव्यनिमित्तं वाजपेयशब्दस्य नामधेयत्वं राद्धान्तितम् (१. ४. ६–८)। विरुद्धत्रिकद्वयप्रसङ्गश्च—फलमुद्दिश्य याग उपादीयते, फलमनूद्य यागो विधीयते । फलं प्रधानं, याग उपसर्जनम् । एवं यागमुद्दिश्य वाजपेय उपादीयते, यागमनूद्य वाजपेयो विधीयते । यागः प्रधानं, वाजपेय उपसर्जनम् । फलस्योद्देश्यत्वं च मानसापेक्षो विषयत्वाकारः । यागस्योपादेयत्वं त्वनुष्ठीयमानत्वाकारः । तौ चोभौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मौ भवतः। अनुवाद्यत्वविधेयत्वे तु शब्दोपाधिकौ धर्मौ स्तः। अनुवाद्यत्वं नाम मानान्तरज्ञातस्यानुकथ्यमानत्वम्। विधेयत्वं चाज्ञातस्यानुष्ठेयत्वेन प्रतिपाद्यमानत्वम् । फलस्य प्राधान्यं नाम साध्यत्वेन, यागस्योपसर्जनत्वं च साधनत्वेन बोध्यम्। तथा यागस्योद्देश्यत्वं नाम मानान्तरसिद्धस्य विधेयान्वयितया निर्देश्यत्वम् । अन्यद्यथोक्तम्। न चैवं होमे विरुद्धत्रिकद्वयप्रसङ्गः । तस्य साध्यत्वेन, साधनत्वेन चात्र विधौ युगपत्तन्त्रेणान्वयानङ्गीकारात्, किंतु साध्यत्वेनैव । तथा च होमस्योद्देश्यत्वम्, अनुवाद्यत्वं, प्रधानत्वमेव, न तूपादेयत्वादिकम् । तस्मान्न विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिरित्याशयेनाह —गुणविधौ चेति। धात्वर्थस्य साध्यत्वेनैवान्वय इति । धात्वर्थस्य

न्द्रियं भावयेत्। तच्च किंनिष्ठमित्याकाङ्क्षायां संनिधिप्राप्तहोम आश्रयत्वेनान्वेति ।

यागदानहोमादेः । साध्यत्वेनैवेत्यनेन साधनत्वेनान्वयं वारयति । साधनत्वेनान्वयस्तु धात्वर्थस्योत्पत्तिविधौ, अधिकारविधौ च भवति, न तु गुणविधावित्यर्थः ।

ननु गुणविधौ धात्वर्थस्य साध्यत्वेनैवान्वये 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इत्यत्र 'दध्ना होमं भावयेदिन्द्रियकामस्य' इति वाक्यार्थः स्यात् । तथा चेन्द्रियस्य साध्यत्वेनानन्वये तस्याफलत्वप्रसङ्गः । न च नात्र गुणविधिः, गुणपदस्यानर्थकत्वप्रसङ्गात् । होमस्योभयरूपेणान्वये तु पूर्वोक्तदोषापत्तिश्चेत्याशङ्क्याह—**क्वचिदित्यादिना** । यद्वा, गुणविधौ धात्वर्थस्य साध्यत्वेनैवान्वयः, नान्यथा । यत्र तु तृतीययोपात्तं दध्यादिगुणकरणत्वं तस्य प्रत्ययार्थत्वेन दध्यादिगुणादपि प्रधानत्वात्फलभावनायां करणत्वत्वेन विधीयते, तत्र तु धात्वर्थस्याश्रयत्वेनैवान्वय इत्याह—**क्वचिदित्यादिना** । क्वचिदिति यत्र दध्यादिगुणकरणत्वस्य फलभावनायां करणत्वत्वेन विधानं तत्रेत्यर्थः, न तु गुणविधावित्यर्थः । **तच्चेति** । तृतीययोपात्तं दधिकरणत्वं चेत्यर्थः । होमाश्रयदधिकरणत्वेनेन्द्रियं भावयेदिति वाक्यार्थः । तथा च करणस्य कर्तृव्यापारव्याप्यत्वनियमात् केवलदध्नः कर्तृव्यापारानाविष्टस्य करणत्वानुपपत्तेः, होमस्य च वाक्यान्तरप्राप्तत्वात्तयोर्विध्यनुपपत्तेः, होमस्य गुणसंबन्धविधाने फलपदस्यानर्थकत्वप्रसङ्गात्, तस्य फलसंबन्धविधौ च गुणपदस्यानर्थक्यापातात्, फलगुणोभयसंबन्धविधौ च प्राप्ते कर्मण्यनेकपदार्थविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात्, प्राप्ते कर्मण्यनेकपदार्थविधानस्य च वाक्यभेदापादकस्य 'प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवो ऽप्येकयत्नतः ॥' इति (तं. वा. २. २. ६) वचनविरोधेन स्वीकर्तुमशक्यत्वात् तृतीययोपात्तस्य दधिकरणत्वस्य होमनिरूपितत्वेन फलभावनायां करणत्वमत्र विधीयत इति भावः । प्राप्ते कर्मणीत्यत्र कर्मणो द्रव्याद्युपलक्षणत्ववद्गुणस्यापि

(२४) विधेः श्रुत्यादिषट्प्रमाणानि ।

एतस्य विधेः सहकारिभूतानि षट्प्रमाणानि—श्रुति–लिङ्ग–वाक्य–प्रकरण–स्थान–समाख्यारूपाणि । एतत्सहकृतेनानेन विधिनाङ्गत्वं परोद्देशप्रवृत्तकृतिसाध्यत्वरूपं पारार्थ्यापरपर्यायं ज्ञाप्यते ।

प्रधानोपलक्षणत्वम्, एकोद्देशेनानेकविधावेव वाक्यभेदात् । अत एव ग्रहैकत्वाधिकरणे (३. १. १३–१५) 'ग्रहं संमार्ष्टि' इत्यत्र ग्रहोद्देशेनैकत्वसंमार्जनविधौ वाक्यभेदाद्ग्रहैकत्वमविवक्षितमित्युक्तम् । तेन 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इत्यत्रेन्द्रियसंबन्धस्य प्रधानसंबन्धत्वेऽपि न क्षतिः । ननु कर्मणो द्रव्योपलक्षणत्वं भवतु ग्रहस्य द्रव्यत्वात्, गुणस्य प्रधानोपलक्षणत्वं कुत्र चरितार्थमिति चेत्, न । रेवत्यधिकरणे (२. २. २७) चरितार्थत्वात् । तत्र हि 'एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत' इति । तत्र च ननु पशुकामस्य 'रेवतीर्नः सधमादः' इत्यादिषु रेवतीष्वृक्षु वारवन्तीयं साम गातव्यं, तथा चात्र रेवतीनामृचां वारवन्तीयनामकेन साम्ना यः संबन्धः, सोऽयं पशुफलायाग्निष्टुति गुणो विधीयते—'एतस्यैव' इत्यत्र प्रकृतपरामर्शकेनैतच्छब्देन, अन्यव्यावर्तकेन चैवकारेणाग्निष्टुतः समर्प्यमाणत्वादिति चेत्, न । रेवत्यृगाधारकवारवन्तीयसाम्नोऽग्निष्टुत्कर्मसाधनत्वं, पशुफलसाधनत्वं चेत्युभयस्य विधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । ततश्च पशुफलकं रेवत्यृगाधारकवारवन्तीयगुणविशिष्टं कर्मान्तरमत्र विधीयते, न प्रकृते गुणः । एतच्छब्दस्य तु बुद्धिस्थपरामर्शकत्वेनाप्युपपत्तेः । एवकारस्य चायोगव्यवच्छेदकत्वम्, अन्ययोगव्यवच्छेदकत्वं वोपपद्यत इत्युक्तम् । तस्मात्प्राप्ते होमे गुणफलसंबन्धोभयविधौ वाक्यभेदो दुष्परिहर इत्यलम् ॥

(२४) **एतस्य विधेरिति** । लक्षितस्य विनियोगविधेरित्यर्थः । **एतत्सहकृतेनेति** । एतत्प्रमाणषट्कसहकृतेनेत्यर्थः । विनियोगविधिसहकारित्वं च तेषां विनियोगविधिकृतविनियोगे प्रमाणत्वाद्भवतीति बोध्यम् । अनेन विधिनाङ्गत्वं ज्ञाप्यत इत्यन्वयः । अङ्गत्वं लक्षयति—**परोद्देशेत्यादिना** । यद्वा, ननु न

शेषत्वापरनामकस्याङ्गत्वस्य विनियोगविधिबोध्यत्वं संभवति, तस्यानिरूपणात्। तदनिरूपणं च लक्षणप्रमाणाभावात्। न तावदविनाभूतत्वं तत्त्वम्, आग्नेयादीनां षण्णामविनाभूतत्वेन परस्परं शेषत्वापत्तेः। नापि प्रयोज्यत्वं शेषत्वं 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति' इत्यत्र तुषोपवपनं प्रति शेषत्वेन श्रुतस्यापि पुरोडाशकपालस्योपवापाप्रयोज्यत्वात्। न च विध्यन्तविहितत्वं शेषत्वमिति वाच्यम्। 'इषेत्वेति च्छिनत्ति' इत्यत्र पलाशशाखाछेदनस्य सत्यपि शेषत्वे विध्यादिविहितत्वेनाव्याप्तिप्रसङ्गात्। नापि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं, लोके तत्त्वेऽपि वेदे तस्य शब्दैकगम्यत्वोपगमात्। नापि शब्दः, केनापि शब्देन शेषशेषिभावस्याप्रतीयमानत्वात्। लोके क्रियाकारकान्वयस्यैव व्युत्पत्तिप्रयोजकत्वदर्शनेन तत्र कस्य अपि शब्दस्य व्युत्पत्त्यग्रहात्। तत्र च न हेतुरप्युपलभ्यते इति चेत्—अत्रोच्यते—न तावदस्य लक्षणासंभवः, पारार्थ्यस्यैव निर्दुष्टशेषत्वलक्षणत्वात् (३. १. २)। नापि तत्र प्रमाणाभावः, शब्दगम्यत्वात्। न च तत्र व्युत्पत्त्यभावात्कथं शब्दगम्यत्वमिति वाच्यम्। शेषशेषिभावस्यान्वयेऽन्तर्भावात्तत्र व्युत्पत्त्युपपत्तेः। न हि गुणप्रधानभावमन्तरेणान्वयः संभवति, द्वयोः प्रधानयोर्गुणयोर्वा परस्पराकाङ्क्षारहितत्वेनान्वययोग्यत्वाभावात्। ततो यथा क्रियाकारकतदन्वयाः शब्दगम्याः, तथा तदन्वयान्तर्गतः शेषशेषिभावोऽपि शब्दगम्य एव। नापि तत्र हेतोरभावः—विवादास्पदः प्रयाजानुयाजप्रोक्षणादिः शेषो भवितुमर्हति, पारार्थ्यात्, भृत्यादिवदिति—हेतुसत्त्वात्। न च पारार्थ्यस्यैव लक्षणत्वे हेतुत्वे च सांकर्यप्रसङ्ग इति वाच्यम्, सेनानीमहारथिवदाकारभेदेन तद्भेदोपपत्तेः। दृष्टान्ते गृहीतव्याप्तिं हि सहायीकृत्य बोधकत्वाकारो हेतुः, इतरव्यावृत्त्या बोधकत्वाकारश्च लक्षणमिति तद्भेद इत्याभिप्रेत्याङ्गत्वं लक्षयति—**परोद्देशेति**। परं स्वर्गादिरूपमुत्कृष्टं साध्यं फलं तदुद्देशेन संकलनया मनसि सिद्धवत्करणेन तत्साधनयागादिषु प्रवृत्तस्य पुरुषस्य कृतिसाध्यत्वरूपं कृतिव्याप्यत्वरूपमित्यर्थः। तथा च स्वर्गफलोद्देशेन दर्शादिषु प्रवृत्तपुरुषकृतिव्याप्यत्वं प्रयाजानुयाजावघातप्रोक्षणादीनां सुप्रसिद्धमिति तेषां शेषत्वम्। यद्वा, परशब्दो दर्शादिपरः। तथा च तदु-

(२५) श्रुतिनिर्वचनम् ।

तत्र निरपेक्षो रवः श्रुतिः । सा च त्रिविधा—विधात्री, अभिधात्री, विनियोक्त्री च। तत्राद्या लिङाद्यात्मिका द्वितीया व्रीह्यादिश्रुतिः । यस्य च शब्दस्य श्रवणादेव संबन्धः प्रतीयते सा विनियोक्त्री ।

देशेन प्रवृत्तपुरुषकृतिव्याप्यत्वं प्रयाजादीनां भवतीति तेषां तत्त्वम्, दर्शादेस्तु प्रयाजाद्युद्देशेन प्रवृत्तपुरुषकृतिव्याप्यत्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिः । केवलप्रयाजाद्युद्देशेन कस्यचिदपि पुरुषस्य प्रवृत्त्यभावादिति ध्येयम् । ननु 'कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्', '(तत्) फलं च पुरुषार्थत्वात्', 'पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्' इत्यत्र जैमिनिसूत्रत्रये (३.१.४–६.) कर्मफलपुरुषाणामपि शेषत्वमुक्तम् । तत्र च कर्मणां फलोद्देशेन प्रवृत्तकृतिसाध्यत्वेऽपि फलपुरुषयोस्तु पुरुषकर्मोद्देशेन प्रवृत्तपुरुषकृत्यसाध्यत्वात् कथं शेषत्वमिति चेत्, अत्र वक्तव्यम्–स्वर्गस्य साक्षात्कृतिसाध्यत्वाभावेऽपि यदा पुरुषः स्वस्वर्गोद्देशेन दर्शादिषु प्रयतते, तदैव कालान्तरे अपूर्वद्वारेण स्वर्गो जायते, नान्यथेति भवति पुरुषकृतिव्याप्यत्वं तस्य । तथा स्वर्गफलोद्देशेन दर्शाद्युद्देशेन वा प्रवृत्तः पुरुषो यदैव तदनुष्ठानानुकूलं स्वं प्रयत्नेन संपादयति, तदैव कर्म निष्पद्यते, नान्यथेति तस्यापि भवति पुरुषकृतिव्याप्यत्वमिति सर्वमनवद्यम् ।।

(२५) तत्र श्रुतिं लक्षयति—**तत्र निरपेक्षो रव इति** । तत्र षण्णां श्रुत्यादिप्रमाणानां मध्ये इत्यर्थः । स्वकरणीये शेषत्वबोधे प्रमाणान्तरनिरपेक्षः शब्दः श्रुतिरित्यर्थः । रव इत्युक्ते वाक्यादावतिप्रसङ्गः, तद्वारणाय निरपेक्ष इत्युक्तम् । तां च श्रुतिं विभजते—**सा च त्रिविधेति** । विधात्री विधानकर्त्री, अभिधात्री अभिधानकर्त्री, विनियोक्त्री विनियोगकर्त्री । तत्राद्यामुदाहरति—**तत्राद्या लिङाद्यात्मिकेति** । तत्र तिसृणां श्रुतीनां मध्य इत्यर्थः । आदिना लेडादिग्रहः । अभिधात्रीमुदाहरति–**द्वितीया व्रीह्यादीति** । तृतीयां विनियोक्त्रीं लक्षयति—**यस्य चेत्यादिना । संबन्ध इति** । विनियोज्यविनियोजकभावः संबन्ध इत्यर्थः । शेषशेषिणोरिति वा शेषः ।।

(२६) विनियोक्त्री श्रुतिस्त्रिधा ।

सापि त्रिविधा–विभक्तिरूपा, एकाभिधानरूपा, एकपदरूपा चेति ।

(२७) तृतीयाविभक्तिरूपाया उदाहरणे ।

तत्र विभक्तिश्रुत्या अङ्गत्वं, यथा—'व्रीहिभिर्यजेत' (आप. श्रौ. सू. ६.३१.२४) इति तृतीयाश्रुत्या व्रीहीणां यागाङ्गत्वम् । तदपि पुरोडाशप्रकृतितया । यथा—पशोर्हृदयादिरूपहविः प्रकृतितया यागाङ्गत्वम् ।

---

(२६) विनियोक्त्रीमपि श्रुतिं विभजते—**सापि त्रिविधेति** ।

(२७) तत्र विभक्तिरूपां विनियोक्त्रीमुदाहरति–**तत्रेति** । यद्वा—ननु विनियोक्त्र्याः श्रुतेर्लक्षणविभागावनुपपन्नौ, तस्या अङ्गत्वाबोधकत्वादित्याशङ्क्य तत्र विभक्तिश्रुतेरङ्गत्वबोधकत्वं दर्शयति—**तत्रेति** । तिसृणां विनियोक्त्रीणां मध्य इत्यर्थः । **विभक्तिश्रुत्या अङ्गत्वं** बोध्यत एव तथोपलब्धेरिति शेषः । कुत्रोपलम्भ इति वीक्षायां तत्रोदाहरणमाह—**यथा व्रीहिभिरिति** । **तदपीति** । व्रीहीणां यागाङ्गत्वमपीत्यर्थः व्रीहीणां पुरोडाशप्रकृतितया यागाङ्गत्वे दृष्टान्तमाह—**यथा पशोरिति** । 'अथ हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ वक्षसः' इत्यादिशास्त्रात्पशोर्हृदयादिरूपहविरुपादानतयैव यागाङ्गत्वं, न साक्षात्, तद्वदत्रापीत्यर्थः । क्वचित्तु साक्षात्पशोरेव यागाङ्गत्वं, यथा पात्नीवतयागे । तत्र हि पशोराग्नेयस्य जीवत एवोत्सर्गः क्रियते, 'पर्यग्निकृतं पत्नीवन्तमुत्सृजन्ति' इति वाक्यात् । तथा च यत्र पशोर्विशसनं, हृदयाद्यवदानं च भवति तत्र हृदयादिप्रकृतिरेव पशुरिति सिद्धम् । तृतीयाविभक्तिरूपाया विनियोक्त्र्या उदाहरणान्तरमाह—**आरुण्यस्यापीत्यादिना** । 'अरुणया पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या सोमं क्रीणाति' इति ज्योतिष्टोमप्रकारणे श्रुतस्यारुणिमगुणस्येत्यर्थः । क्वचित्पुस्तके मूलग्रन्थ एवेदं वाक्यमुदाहृतम् । अत्रारुणाशब्दोऽरुणिमानं गुणमाचष्टे, तस्य गुणिविषयतया प्रयुक्तस्यापि 'नागृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिः' इति न्यायेन गुणबोधकत्वात् अन्वयव्यतिरेकासिद्धगुणमात्रव्युत्पत्ति-

'अरुणया एकहायन्या गवा सोमं क्रीणाति (तै. सं.७. १. ६. २) इत्यस्मिन् वाक्ये आरुण्यस्यापि तृतीयाश्रुत्या क्रयाङ्गत्वम्। तदपि गोरूपद्रव्यपरिच्छेदद्वारा, नतु साक्षात्, अमूर्तत्वात्।

(द्वितीयारूपाया विनियोक्त्र्या उदाहरणे)

'व्रीहीन् प्रोक्षति' (तै. ब्रा. ३. २. ५. ४) इति प्रोक्षणस्य व्रीह्यङ्गत्वं द्वितीयाश्रुत्या। तच्च प्रोक्षणं न व्रीहिस्वरूपार्थम्, तस्य तेन विनाप्युपपत्तेः। किंत्वपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तम्। व्रीहीनप्रोक्ष्य यागानुष्ठानेऽपूर्वानुपपत्तेः।

कत्वाच्च। पिङ्गाक्षीशब्दस्तु पिङ्गलवर्णविशिष्टाक्षिमद्द्रव्यवाचको भवति। एकहायनीशब्दश्चैकसंवत्सरविशिष्टगोद्रव्यवाचकः। तौ च शब्दौ यद्यप्येकगोवाचकौ भवतः, तथापि विशेषणभूतधर्मभेदाच्छब्दद्वयमुपपद्यते। तच्च युगपत्प्रवृत्तं सद्धर्मद्वयविशिष्टं गोद्रव्यं क्रयसाधनत्वेन विधत्ते। अरुणशब्दस्त्वरुणिमगुणस्य कारकाणां क्रियान्वयनियमेन सोमक्रयणान्वयेऽपि साक्षात्तत्साधनत्वेनामूर्तमरुणिमानं गुणं न विदधात्यमूर्तस्य साक्षात्तत्साधनत्वासंभवात्, किंतु सोमक्रयणसाधनीभूतगोद्रव्यपरिच्छेदकत्वेन तत्साधनम्। तथा च परस्परमनन्वितानामेवारुण्यपिङ्गाक्षीत्वादीनां कारकाणां क्रियान्वयनियमात्करणविभक्तिभिः सोमक्रयणेऽङ्गत्वेनान्वये सत्यारुण्यादेश्च गुणत्वेनामूर्तस्य स्वतः सोमक्रयणसाधनत्वायोगात्, तत्साधनगोद्रव्यपरिच्छेदकत्वेन पश्चात्परस्परं पार्ष्ठिकान्वयो भवति। या एकहायनी गौः, सा पिङ्गाक्षी, अरुणा चेत्याशयवानाह—तदपीति। क्रयाङ्गत्वमपीत्यर्थः। (जै. सू. ३. १. १२)

द्वितीयारूपां विनियोक्त्रीं श्रुतिमुदाहरति—**व्रीहीन् प्रोक्षतीति। तच्चेति।** प्रोक्षणस्य व्रीह्यङ्गत्वं चेत्यर्थः। तच्चेत्यस्यापूर्वसाधनत्वप्रयुक्तमित्यनेनान्वयः। प्रोक्षणं व्रीहिस्वरूपार्थमेव स्यादिति कुतस्तस्यापूर्वप्रयुक्तं व्रीह्यङ्गत्वमित्यत आह—**प्रोक्षणं नेति।** प्रोक्षणस्य व्रीहिस्वरूपार्थत्वाभावे हेतुमाह—**तस्येत्यादिना।** तस्य व्रीहिस्वरूपस्य। तेन विना प्रोक्षणेन विनेत्यर्थः। ननु यागानुष्ठानेनैवा-

एवं सर्वेष्वङ्गेष्वपूर्वप्रयुक्तमङ्गत्वं बोध्यम्।

(द्वितीयाविनियोक्त्याः—न वाक्यस्य–उदाहरणम्)

एवं 'इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते' (तै. सं. ५. १. २.१.) इत्यत्र द्वितीयाश्रुत्या मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वम्।

(सप्तमीविभक्तिविनियोक्त्या उदाहरणम्)

' यदाहवनीये जुहोति ' (तै. ब्रा. १. १. १०. ५. ?) इत्याहवनीयस्य होमाङ्गत्वं सप्तमीश्रुत्या। एवमन्योऽपि विभक्तिश्रुत्या विनियोगो ज्ञेयः।

पूर्वसिद्धौ किं प्रोक्षणेन व्रीहिस्वरूपानुपयोगिनेत्यत आह—**व्रीहीनप्रोक्ष्येति**। अनुपनीतानुष्ठितवेदाध्ययनस्यापूर्वाजनकत्ववत् व्रीहीणां प्रोक्षणं न कृत्वा तैरनुष्ठितस्य यागस्यापूर्वजनकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। प्रोक्षणे सिद्धमपूर्वप्रयुक्तं व्रीह्यङ्गत्वमन्यत्रातिदिशति—**एवमित्यादिना**। एवं दर्शपूर्णमासप्रकरणसहकृतया द्वितीयाश्रुत्या प्रोक्षणस्य तण्डुलनिष्पत्तिप्रणालिकया व्रीहीणामपूर्वसाधनत्वप्रयुक्ताङ्गत्ववत्सर्वेषामङ्गानामवघातादीनां तत्तत्प्रमाणवशादपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तमेवाङ्गत्वमित्यर्थः।

द्वितीयारूपाया विनियोक्त्याः श्रुतेरुदाहरणान्तरमाह—**एवमित्यादिना**। **एवं**, द्वितीयाश्रुत्या प्रोक्षणस्य व्रीह्यङ्गत्ववदित्यर्थः। **ऋतस्येति**। सत्यफलस्येत्यर्थः। तथा च सत्यफलसंबन्धिनीं रशनामिमां गृहीतवन्त इति मन्त्रार्थः। **अश्वाभिधान्यङ्गत्वमिति**। अश्वाभिधान्या अश्वरशनाया अङ्गत्वमित्यर्थः। केचित्तु वाक्यीयमिमं विनियोगमाहुः। अन्ये तु वाक्याल्लिङ्गस्य बलीयस्त्वेन यावद्वाक्यादश्वाभिधान्यङ्गत्वं भवति तावद्रशनामात्राङ्गत्वमेव स्यादिति तत्र दूषणमाहुः। वाक्यविनियोगवादिनस्तु मन्त्रस्य न रशनामात्रप्रकाशकत्वं, किंतु ऋतस्य सत्यफलसाधनभूतस्याश्वस्येमां रशनां गृहीतवन्त इत्यश्वरशनाप्रकाशकत्वमेवेति लिङ्गसहकृतादश्वाभिधानीमादत्त इति वाक्यान्मन्त्रस्याश्वरशनादाने

(२८) एकाभिधानश्रुतिः ।

' पशुना यजेत '–(तै. सं ६. १. ११. ६.?; मा. श्रौ. सू. १. ८. ६. २४.) इत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोः समानाभिधानश्रुत्या कारकाङ्गत्वम् ।

(२९) एकपदश्रुतिः ।

'यजेत' इत्याख्याताभिहितसंख्याया भावनाङ्गत्वं समानाभिधानश्रुतेः, एकपदश्रुत्या च यागाङ्गत्वम् ।

विनियोग इति स्वाशयमाहुः । रशनाविशेषस्य न लिङ्गमिति तु मूलग्रन्थतात्पर्यम् ।

सप्तमीविभक्तिरूपां विनियोक्त्रीं श्रुतिमुदाहरति—**यदाहवनीय इति । एवमन्योऽपीति** । ' दध्ना जुहोति,' ' पयसा जुहोति ' इत्यादौ होमानुवादेन दध्यादेस्तदङ्गत्वेन तृतीयाविभक्तिश्रुत्या विनियोग इत्यर्थः ॥

(२८) एकाभिधानरूपामेकपदरूपां च विनियोक्त्रीं श्रुतिमुदाहरति—**पशुना यजेतेतीति** । पशुनेत्यत्रैकपदश्रुत्या ह्येकत्वपुंस्त्वयोः पशुद्रव्याङ्गत्वम्, एकाभिधानश्रुत्या च कारकाङ्गत्वं च भवति । यजेतेत्यत्राप्याख्याताभिहितसंख्याया एकाभिधानश्रुत्या भावनाङ्गत्वम्, एकपदश्रुत्या च यागाङ्गत्वं च भवतीति भावः । यजेतेत्यख्याताभिहितसंख्यायाः समानाभिधानश्रुतेरेव भावनाङ्गत्वमिति संबन्धः । **समानाभिधानश्रुतेरेवेति** । एकशब्दरूपप्रत्ययश्रुतेरेवेत्यर्थः । अभिधीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्याभिधानशब्देन शब्द उच्यते । **पदश्रुत्या चेति** । यजेतेत्येकपदश्रुत्या चेत्यर्थः ।

अत्रेदं बोध्यम्—यथा ' दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि' इत्यत्रैकत्वमुद्देश्यगतत्वेनाविवक्षितं, तथा प्रकृते नोद्देश्यगतमेकत्वं, किंतु विधेयगतत्वेन विवक्षितमेव । न च ' ग्रहं संमार्ष्टि ' इत्यत्र नोद्देश्यगतमेकत्वं, किंतु स्वयं विधेयमिति वाच्यम् । ' ग्रहं संमृज्यात्, यं संमृज्यात् तं चैकम् ' इति वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तथा च ग्रहमिति द्वितीयया ग्रहस्येप्सिततमत्वेनोद्देश्यत्वात् प्रयोजनत्वाच्च प्राधान्यं गम्यते ।

(३०) अमूर्ताया अपि भावनाङ्गत्वम् ।

न चामूर्तायास्तस्याः कथं भावनाङ्गत्वमिति वाच्यम् । कर्तृपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेः ।

संमार्गस्तु ग्रहं प्रति गुणभूत एव । ततश्च 'प्रतिप्रधानं गुण आवर्तनीयः' इति न्यायाद्यावन्तो ग्रहास्तावतां सर्वेषां संमार्ग इति निश्चये सति कति ग्रहाः संमार्जनीया इति बुभुत्साया अभावादुद्देश्यगतमेकत्वं श्रूयमाणमपि न विवक्ष्यते । यस्य च विशेषणस्य विवक्षामन्तरेणोद्देश्यप्रत्ययो न पर्यवस्यति, तादृशं विशेषणमुद्देश्यगतमपि विवक्ष्यत एव । यथा तत्रैव ग्रहत्वं, तद्विवक्षामन्तरेण चोद्देश्यस्वरूपं ज्ञातुमशक्यमेव । उद्देश्यतावच्छेदकानिर्णयमन्तरेण चमसेष्वपि संमार्गप्रसङ्गात् । तेन च तत्र तद्वारणं फलम् । 'पशुना यजेत' इत्यत्र तु यागं प्रति पशोर्विधेयत्वेन गुणभूतत्वात् 'प्रतिप्रधानं गुण आवर्तनीयः' इति न्यायप्रवेशो नास्ति । यागस्य च प्रधानत्वादिति कियता पशुना यागः कर्तव्य इति बुभुत्सायाः सत्त्वादेकवचनेन प्रतीयमानं विधेयगतमेकत्वं विवक्षितमेव । किंच लिङ्गसंख्याविशेषितस्यैकपदोपात्तस्य पशुद्रव्यरूपकारकस्य विधेयपशुद्वारा तत्तल्लिङ्गसंख्यादेरपि क्रियाङ्गत्वादेकत्वादिकं विवक्षितम् । किं च तृतीयया विभक्त्या अभिहितयोर्लिङ्गसंख्ययोर्विभक्त्याभिहिततया करणकारकशक्त्याऽऽत्मसात्कृतयोः प्रातिपदिकार्थपशुद्रव्येण सह संबन्धमनादृत्य पशुवदेव साक्षाद्यागक्रियाङ्गत्वेन विधौ पश्चादरुणैकहायनीन्यायेन वा परस्परमन्वयोऽपि भवति—यो यागाङ्गत्वेन विहितः पशुः, स एकः पुमांश्चेति । तस्मात्सर्वथा पश्चेकत्वादिकं विवक्षितमेवेति ॥

(३०) ननु संख्याया न यागाङ्गत्वं, भावनाङ्गत्वं च भवति, गुणत्वेनामूर्तत्वात् । न ह्यमूर्तस्य रूपादेः कुत्रचिदङ्गत्वं दृश्यते, व्रीह्यादिद्रव्यस्यैव मूर्तभूतस्य ह्यङ्गत्वमित्याशङ्क्य परिहरति—**न चेत्यादिना** । भावनाया यागस्या-

प्युपलक्षणत्वम् । न चेति प्रतिषेधे हेतुमाह—**कर्त्रीति** । कर्तुरर्थभावनारूप-व्यापारवतो यागकर्तुः परिच्छेदद्वारा संख्याया भावनाद्यङ्गत्वोपपत्तेरित्यर्थः ।

नन्वेवं समानाभिधानश्रुत्या साक्षादेव कर्तरि संख्याऽऽख्यातार्थभूताऽन्वेतु, तस्यैवाख्यातार्थत्वात् । भावना तु कर्तृव्यापारभूता धातुनापि लभ्यते । तथा चोक्तम्—'फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः ।' इति । फलम्–विक्लित्यादि, व्यापारस्तु भावनाभिधस्तत्र धातुः स्मृतः । आश्रये तु फलाश्रये कर्मणि व्यापाराश्रये कर्तरि च तिङः स्मृता इति वैयाकरणवृद्धवचनपदार्थः (भूषणे २)। न च कर्तुराख्यातवाच्यत्वमप्रामाणिकमिति वाच्यम् । 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति मुनिप्रणीतसूत्रस्यैव चकारात् (पा. सू. ३.४. ६९) 'कर्तरि कृत्' (३. ४. ६७) इति सूत्रोक्तकर्तरीत्यनुकर्षणेन लकाराणां सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि कर्तरि चाकर्मकेभ्यश्च भावे कर्तरि च विधायकस्य प्रमाणत्वात् । तस्मात्कर्तर्येव समानाभिधानश्रुत्याऽऽख्यातार्थसंख्या संबध्यते, न भावनायामित्याशङ्क्याह—**कर्ता चाक्षेपलभ्य इति** । आक्षेपः–अनुमानम्, अर्थापत्तिर्वा । तादृशाक्षेपेण लभ्योऽनुमेयः, कल्प्यो वेत्यर्थः । तथा च भावना साश्रया, गुणत्वात् व्यापारविशेषत्वाच्च, संप्रतिपन्नगुणवत्तादृशव्यापारविशेषवच्च । तथा लोके व्यापारविशेषस्य निराश्रयस्यादर्शनाद्भावनारूपो व्यापारविशेषोऽप्यन्यथानुपपद्यमानः स्वाश्रयमाक्षिपतीत्यर्थापत्तिः न चाचेतनस्यैव कस्यचिदाश्रयस्य लाभ इति वाच्यम् । कृतिशब्दाभिधेयस्य भावनारूपव्यापारविशेषस्याचेतनाश्रयत्वानुपपत्तेः । किं च भावनाक्षिप्ते च कर्तर्याख्यातस्य लक्षणास्वीकारान्न शाब्द्याः संख्याया अशाब्देन कर्त्रान्वयानुपपत्तिः । तस्यापि लक्षणया शाब्दत्वात् । शब्दगम्यत्वस्य हि शाब्दत्वात् । न च कर्तुरेवाख्यातवाच्यत्वेन भावनाया आक्षेपलभ्यत्वं स्यादिति वाच्यम् । कृतिमत एव कर्तृत्वेन कृतेरेव भावनापरनामधेयाया आकृत्यधिकरणन्यायेन (१.३.१०) आख्यातवाच्यत्वसंभवे तद्वतः कर्तुराख्यातवाच्यत्वकल्पनायां गौरवात् । किं च यस्य हि प्रकारान्तरेणालाभः, स एव शब्दस्यार्थो भवति, न तु तदन्यः शब्दवाच्यार्थः 'अनन्यलभ्यः शब्दार्थः'

इति न्यायात् । अत एव न तीरं गङ्गापदार्थः, तस्य लक्षणयैव प्रतिपन्नत्वात् । एवं चोक्तन्यायेन भावनाया आख्यातवाच्यत्वे संप्रतिपन्ने तया च कर्तुराक्षेपेण लाभे पुनरपि तस्याख्यातवाच्यत्वकल्पनं न न्यायविदां शोभते। न च 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति मुनिस्मरणबलादेव कर्तुराख्यातवाच्यत्वं न स्वयं कल्पितमिति युक्तम् । वाच्यवाचकभावस्योक्तन्यायसहकृतान्वयव्यतिरेकगम्यत्वेन तस्य मुनिस्मरणाप्रयोज्यत्वात्, तत्र कर्तृकर्मपदयोः कर्तृत्वकर्मत्वपरत्वेन तस्य कृतिकर्मत्वयोर्लकारविधायकत्वसंभवाच्च । किंच नास्य स्मरणस्य कर्तुराख्यातवाच्यत्वे प्रमाणत्वं संभवति 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने', 'बहुषु बहुवचनम्' (पा. सू. १. ४. २२, २१) इत्यनेन सूत्रेण तस्य स्मरणस्यैकवाक्यत्वेन कर्तुरेकत्व एकवचनात्मको लकारः, द्वित्वे द्विवचनात्मको, बहुत्वे बहुवचनात्मको लकारो भवेदित्यस्मिन्नेवार्थे प्रमाणत्वात् । न च कर्तुराख्यातानभिधेयत्वे देवदत्तेन पचतीति प्रयोगापत्तिः । अनभिहितयोः कर्तृकरणयोस्तृतीयाया एव विहितत्वादिति वाच्यम् । उक्तन्यायेन कर्तुर्भावनयैवाक्षेपात्, तद्गतसंख्यायाश्चाख्यातेनैव प्रतीतेस्तृतीयायाः कर्तृप्रतिपत्त्यर्थत्वतद्गतसंख्याप्रतिपत्त्यर्थत्वयोरसंभवात् । तथा चोक्तं वृद्धैः—' संख्यायां कारके वा धीर्विभक्त्या हि प्रवर्तते । उभयं चात्र तत्सिद्धं भावनातिङ्विभक्तितः ॥ ' (तं. वा. ३. ४. १३) इति । नच कृतामपि ण्वुल्तृजादीनां कर्तृवाचकत्वं न स्यात्, तत्र मानस्य वक्तव्यत्वादिति वाच्यम्। 'कर्तरि कृत्' (पा. सू. ३. ४.६७) इति मुनिप्रणीतसूत्रस्यैव तेषां तत्र शक्तिग्राहकत्वात् ।

ननु तर्हि ' कर्तरि कृत् ' इति सूत्रादेव 'लः कर्मणि' (३.४.६९) इत्यत्र कर्तृपदमनुवर्तते। तथा च तत्र तस्य धर्मिपरत्वेऽत्रापि तत्परता न्याय्या । अत्र धर्मपरतायां तु तत्रापि धर्मपरतैव स्यादिति चेत्, न । शब्दाधिकाराश्रयणादनुवर्तितस्य कर्तृपदस्य धर्मपरतायां बाधकाभावात् । न च शब्दाधिकाराश्रयस्य गमकमन्तरेणासंभवात्कृतामिवाख्यातस्यापि कर्तृवाचित्वमेवास्त्विति वाच्यम् । कृतिमत इत्यादिना तत्र गमकस्य दर्शितत्वात् । तथा च कृतिशब्दाभिधेयस्य कर्तृधर्मस्या-

(३१) भावनैव आख्यातवाच्या कर्तारमाक्षिपति ।

कर्ता चाक्षेपलभ्यः । आख्यातेन हि भावनोच्यते । सा च कर्तारं विनानुपपन्नेति तमाक्षिपति ।

(३२) श्रुतिः ।

सेयं श्रुतिर्लिङ्गादिभ्यः प्रबला । लिङ्गादिषु न प्रत्यक्षो विनियोजकः शब्दोऽस्ति, किंतु कल्प्यः । यावच्च तैर्विनियोजकशब्दः कल्प्यते, तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या विनियोगस्य कृतत्वेन तेषां कल्पकत्वशक्तेर्व्याहत-

---

ख्यातवाच्यत्वे सिद्धेऽनुवर्तितस्य कर्तृपदस्य धर्मपरत्वमेव न्याय्यम् । समुच्चयार्थकेन 'लः कर्मणि च' इति सूत्रस्थचकारेणैव वा कर्तृधर्मस्यैव लाभो भवति,न कर्तृपदानुवृत्तिः कर्तव्या कल्पनालाघवात्, पूर्वोक्तन्यायेन कर्तृधर्मस्य भावनारूपस्याख्यातवाच्यत्वसिद्धेश्चेत्यलमतिविस्तरेण ॥

(३१) तस्माद्भावनैवाख्यातवाच्या, न कर्ता तद्वाच्य इत्यभिप्रेत्याह— **आख्यातेन हि भावनोच्यत इत्यादिना** । सा कर्तृव्यापाररूपा भावना कर्तारं विनानुपपद्यमाना पूर्वोक्तप्रकारेण कर्तारमाक्षिपतीत्यर्थः॥

(३२) एवं श्रुतेः प्रमाणान्तरनिरपेक्षविनियोजकत्वं निरूप्य तस्या लिङ्गादिभ्यः पञ्चभ्यः प्रमाणेभ्यः प्राबल्यमाह—**सेयं श्रुतिर्लिङ्गादिभ्यः प्रबलेति** । कुत इत्याकाङ्क्षायां तत्र हेतुमाह—**लिङ्गादिषु न प्रत्यक्ष इत्यादिना** । यावच्च लिङ्गादिभिर्विनियोजकः शब्दोऽर्थप्रकाशनादिना कल्प्यते, तावत्प्रत्यक्षोपलब्धया श्रुत्या शेषिणा शेषसंबन्धबोधस्य कृतत्वेन लिङ्गादीनां विनियोजकश्रुतिकल्पनद्वारेण विनियोगशक्तेः प्रतिबद्धत्वादित्यर्थः। तत्र लिङ्गाच्छ्रुतेः प्राबल्यसिध्यैव तस्मादपि दुर्बलेभ्यो वाक्यादिभ्यस्तस्याः प्राबल्यसिद्धये तावल्लिङ्गात्प्राबल्यमुदाहरणं प्रदर्शयन् साधयति—**अत एवेत्यादिना**। अत एव लिङ्गादिभ्यः श्रुतेः प्रबलत्वादेव । ऐन्द्या इति षष्ठी 'नेन्द्र सश्चसि' इतीन्द्रप्रकाशनसमर्थाया अपि ऋचो न

त्वात् । अत एवैन्द्या लिङ्गान्नेन्द्रोपस्थानार्थत्वम् । किंतु 'ऐन्द्या गार्ह-पत्यमुपतिष्ठते' (मै. सं. ३. २. ४) इत्यत्र गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुत्या गार्हपत्योपस्थानार्थत्वम् ।

लिङ्गादिन्द्रोपस्थानाङ्गत्वमित्यर्थः । **ननु** यदीन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादैन्द्या ऋच इन्द्रोपस्थानार्थत्वं न भवति, तर्हि तत्रान्यप्रकाशनसामर्थ्यादर्शनेन तस्याः कस्यचिदप्युपस्थानार्थत्वासंभवाद्वैयर्थ्यमेव स्यादित्याशङ्कते—**किंत्विति** । यद्य-पीन्द्रशब्दस्य गार्हपत्येऽग्नौ रूढिर्नास्ति, तथापि तस्यैश्वर्यगुणयोगेन यागसाधन-त्वेन वा मुख्येन्द्रसदृशत्वाद्गुणवृत्तिरस्ति । तथा चैन्द्यास्तत्प्रकाशनसामर्थ्यस्यापि सत्त्वेन द्वितीयाश्रुत्या तदुपस्थानार्थत्वं निर्विघ्नमुपपद्यत इति समाधत्ते—**ऐन्द्या गार्हपत्यमित्यादिना** । अत्रायमाशयः—'ऐन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति श्रूयते । तत्र च 'कदाचनस्तरीरसि—नेन्द्र सश्चसि दाशुषे' इत्यसावृगैन्द्री, तत्रेन्द्रस्य प्रकाशनात् । भो इन्द्र, कदाचिदपि न सश्चसि—घातको न भवसि, किं त्वाहुतिं दत्तवते यजमानाय प्रीयस इति तस्या अर्थः । तत्रेन्द्रप्रकाशनसामर्थ्य-रूपाल्लिङ्गान्मन्त्रस्येन्द्रविषयक्रियासाधनत्वं गम्यते । यद्यसौ मन्त्र इन्द्रप्रधान-क्रियायाः साधको न भवेत्, तदानीमनेन मन्त्रेणेन्द्रप्रकाशनं व्यर्थं स्यात् । तस्मा-देतन्मन्त्रकरणकक्रियां प्रति इन्द्रः प्रधानमित्येतादृशबुद्ध्युत्पादनं लिङ्गविनि-योगः । काऽसौ क्रियेति विशेषजिज्ञासायामैन्द्योपतिष्ठत इत्यनेनाविरुद्धपदद्वय-रूपेण वाक्येनोपस्थानक्रियायां पर्यवसानं क्रियते । तथा सत्यैन्द्रमन्त्रेणेन्द्रमुप-तिष्ठेतेत्ययमर्थः पर्यवस्यति । तथा गार्हपत्यमित्यनया द्वितीयान्तपदरूपया श्रुत्या गार्हपत्यस्य प्राधान्यं गम्यते । तच्च गुणभूतां यत्किंचित्करणकक्रियामन्तरेण न संभवति । ततस्तादृशीं कांचित्क्रियां प्रति गार्हपत्यः प्रधानमित्येतादृश-बुद्ध्युत्पादनं श्रुतिविनियोगः, ऐन्द्योपतिष्ठत इति पदद्वये मन्त्रविशेषक्रियाविशे-षयोः पर्यवसानं भवति । तथा सत्यैन्द्रमन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यर्थो भवति । यद्यपि प्रमाणत्वाविशेषात्, श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे प्राप्ते, व्रीहियववद्विकल्पः

स्यात्। इन्द्रगार्हपत्ययोः प्रधानत्वाविशेषादुपस्थानस्य च गुणत्वात् 'प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिः' इति न्यायेनोपस्थानावृत्त्या श्रुतिलिङ्गयोः समुच्चयो वा स्यात्। श्रुतिर्विनियुञ्जाना वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव विनियुङ्क्ते, अन्यथा वन्हिना सिञ्चेत्, वारिणा दहेदित्यपि विनियुज्येत। तस्मात्तदुपजीव्यत्वेन लिङ्गस्य प्रबलत्वादिन्द्र एव मन्त्रेणोपस्थेयो वा स्यात्। तथाप्यैन्द्रमन्त्रस्य गार्हपत्येऽग्नौ मुख्यवृत्त्या सामर्थ्याभावेऽपि गुणवृत्त्या सामर्थ्यस्योक्तत्वात्सामर्थ्याभावकृतप्रतिबन्धाभावात् निर्विघ्ना श्रुतिराशु विनियुङ्क्ते। लिङ्गं तु विलम्बेन विनियुङ्क्ते। तथाहि—तत्र प्रथमं मन्त्रपदानि स्वाभिधेयार्थं प्रतिपादयन्ति, तत ऊर्ध्वं मन्त्रस्य वस्तुप्रकाशनसामर्थ्यं निरूप्यते, तत ऊर्ध्वं च तत्सामर्थ्यवशात्साधनत्ववाचिनी प्रधानत्ववाचिनी च श्रुतिः कल्प्यते। कल्पिता च श्रुतिः पश्चादैन्द्रमंत्रेणेन्द्रमुपतिष्ठेतेति विनियुङ्क्ते इति मन्त्रपदाभिधेयप्रतिपादनविनियोगयोर्मध्यवर्तिनौ सामर्थ्यनिरूपणश्रुतिकल्पन-व्यापारौ भवतः। प्रत्यक्षश्रुतिविनियोगपक्षे तु मन्त्रपदाभिधेयप्रतिपादनमात्रेण तस्या विनियोजकत्वसंभवात् न तौ मध्यवर्तिनौ व्यापारौ भवत इति श्रुतेः प्राबल्यात्तया लिङ्गं बाध्यते। न च प्रत्यक्षश्रुतिविनियोगवेलायामलब्धात्मक-त्वेनाप्राप्तं लिङ्गं श्रुत्या कथं बाध्यत इति वाच्यम्। तार्तीयबाधत्वेन भविष्य-त्प्राप्तिप्रतिबन्धस्यैवात्र बाधत्वात्। बाधश्च द्विविधः—प्राप्तबाधः, अप्राप्तबाधश्च। तत्र दशमे प्राकृतानामङ्गानां चोदकेन विकृतौ प्राप्तानां प्रत्याम्नानादर्थलोपात्, प्रतिषेधाद्वा यो बाधः स प्राप्तबाधः। यथा चोदकप्राप्तानां प्राकृतानां कुशानां 'शरमयं बर्हिः' इति प्रतिकूलशराम्नानाद्बाधः। यथा चावघातप्रयोजनस्य वैतुष्यरूपस्य लोपात्कृष्णलेष्ववघातस्य बाधः। यथा च पित्र्येष्टौ 'न होतारं वृणीत' इति प्रतिषेधाद्धोतृवरणस्य बाधः। अप्राप्तबाधस्तु तृतीयाध्याये यो बाधः, तत्र हि यावद्दुर्बलप्रमाणेन विनियोगः कर्तुमारभ्यते तावत्प्रबलप्रमाणेन विनियोगस्य कृतत्वादेव, तेन वा तद्बोधितेन वेतरबाधोऽप्राप्तबाध एव, दुर्बल-प्रमाणस्याप्रवृत्तत्वादेव। ततश्च कथंचित्प्राप्तभाविप्रवृत्तिप्रतिबन्धस्यैवात्र बाधत्व-मिति सिद्धम्। तस्मात् द्वितीयया श्रुत्या विनियुक्तस्यैव मन्त्रस्य पुनर्विनियोगा-

(३३) लिङ्गनिर्वचनम् ।

शब्दसामर्थ्यं लिङ्गम् । यथाहुः—'सामर्थ्यं सर्वशब्दानां (भावाना)' +'लिङ्गमित्यभिधीयते' (तं.वा. २२५, + न्यायरत्नमाला १३१) इति। सामर्थ्यं रूढिरेव । तेन समाख्यातोऽस्या भेदः, यौगिकशब्दसमाख्यातो

काङ्क्षाया अनुदयाद्विनियोजकं तस्यैव लिङ्गं न प्राप्स्यति। तस्माद्गार्हपत्योपस्थान एव मन्त्रः प्रत्यक्षश्रुत्यैव विनियुज्यत इति सिद्धम् । एवमग्निचयने समाम्नाता 'निवेशनः संगमनः' इत्यादिकापि काचिद्दगैन्द्री भवति । तस्या उत्तरार्धः 'इन्द्रो न तस्थौ' इति पठनात् । साऽपि 'निवेशनः संगमनो वसूनामित्यैन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति ब्राह्मणे तृतीययैन्द्येति श्रुत्या गार्हपत्योपस्थाने विनियुज्यते । तस्या अपि पूर्वोक्तन्यायेन गार्हपत्यप्रकाशनसामर्थ्यस्य सत्त्वात् । न च—मन्त्रस्थेन्द्रपदस्य गुणवृत्त्या गार्हपत्येऽग्नौ वृत्तत्वेऽपि, रूढ्या तु स्वर्गाधिपतौ सहस्राक्ष इन्द्रे वृत्तत्वान्मन्त्रेण प्रकाशिते मुख्येन्द्रे मन्त्रब्राह्मणयोर्विवादपरिहाराय ब्राह्मणस्थगार्हपत्यशब्देन निरुक्तगुणसंबन्धद्वारेणेन्द्रो लक्षणीयः —इति वाच्यम् । इन्द्रगार्हपत्यशब्दयोरन्यतरस्य गौणत्वेऽवश्यंभाविनि सति, मन्त्रस्य प्राप्तार्थत्वेनानुवादकत्वसंभवात्, मन्त्रस्थेन्द्रपदस्यैव गौणत्वस्य न्याय्यत्वात्, ब्राह्मणवाक्यस्याप्राप्तार्थत्वेन विधायकत्वात्, विधौ लक्षणाया अन्याय्यत्वाच्च । तस्माद्गार्हपत्यप्रकाशने समर्थमेव मन्त्रमैन्द्येति तृतीयाश्रुतिर्गार्हपत्योपस्थाने विनियुङ्क्ते इति सिद्धम् । एवं श्रुतेर्लिङ्गस्य दौर्बल्यवल्लिङ्गादेः पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्परस्य परस्य वाक्यादेरेकविनियोज्यविषयत्वेन विरोधे दौर्बल्यं, स्वार्थावबोधने परस्य पूर्वव्यवधानेन प्रवृत्तेः । तथा च सूत्रं 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' (जै. सू. ३. ३. १४) इति ॥

(३३) एवं श्रुतिं निरूप्य लिङ्गं लक्षयति—**शब्दसामर्थ्यमिति** । लिङ्गमिति लक्ष्यनिर्देशः । सामर्थ्यं लिङ्गमित्युक्तेऽङ्कुरादिजननानुकूलबीजादिसामर्थ्ये तत्प्रसङ्गः स्यात्, तद्वारणाय शब्देति विशेषणम् । सामर्थ्यं द्विविधं—शब्दगतम्,

रूढ्यात्मकलिङ्गशब्दस्य भिन्नत्वात् । तेन 'बर्हिर्देवसदनं दामि' (मै. सं. १. १.२) इति मन्त्रस्य कुशलवनाङ्गत्वं, न तूलपादिलवनाङ्गत्वम् । तस्य 'बर्हिर्दामि'इति लिङ्गात्तल्लवनं प्रकाशयितुं समर्थत्वात् । एवमन्यत्रापि

अर्थगतं चेति । तत्राद्यस्य लक्षणमत्रोक्तम् । तत्रैव वृद्धसंमतिं प्रदर्शयंस्तदर्थमाह—**यथाहुरित्यादिना**। अन्त्यं तु यथा 'स्रुवेणावद्यति' इत्यवदानसामान्यशेषत्वावगमेऽपि स्रुवस्य लिङ्गात्सामर्थ्यरूपादाज्यसांनाय्यादिद्रवद्रव्यावदानविशेषाङ्गत्वं, स्रुवेण मांसादिद्रव्यावदानस्य कर्तुमशक्यत्वादिति । **ननु** रूढिरूपस्य सामर्थ्यस्य समाख्यातो न भेदः स्यात्। तथा च 'बर्हिर्देवसदनं दामि' इति मन्त्रस्योलपादिलवनाङ्गत्वमपि स्यादित्याशङ्क्याह—**समाख्यातो भेद इति**। रूढिरूपस्य सामर्थ्यस्येति शेषः। यौगिकशब्दरूपसमाख्यातो रूढात्मकस्य लिङ्गशब्दस्य भेद एव प्रसिद्धेः । तथा च न तयोरभेद इत्यर्थः। समाख्यातो नाभेद इति पाठेऽपि स एवार्थः । रूढिरूपस्य सामर्थ्यस्य समाख्यातो भेदे फलितमाह—**तेनेति** । रूढिसमाख्ययोर्मिथोभेदेन पुरोडाशसदनभूतं बर्हिः खण्डयामीति श्रुतपदसामर्थ्यात् 'बर्हिर्देवसदनं दामि' इति मन्त्रस्य कुशकाशादिरूपाणां मुख्यबर्हिषां लवनाङ्गत्वं, न तु सामाख्यातो दर्भसदृशानामुलपादिरूपतृणविशेषाणां गौणबर्हिषां लवनाङ्गत्वमित्यर्थः। उक्तेऽर्थे हेतुमाह—**तस्येत्यादिना**। तस्येति बर्हिर्देवेत्यादिमन्त्रस्येत्यर्थः। तल्लवनमिति कुशलवनमित्यर्थः। **एवमन्यत्रापीति**।'बर्हिर्देवसदनं दामि' इति मन्त्रस्य कुशलवनाङ्गत्ववत् 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इत्यादिमन्त्रस्यापि निर्वापादिप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गान्निर्वापादौ विनियोग इत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम्। तस्य हि मन्त्रस्य निर्वापाङ्गत्वं संभवति, यस्य यत्प्रकाशनसामर्थ्यं तस्य मन्त्रस्य तदङ्गत्वमिति न्यायात्। लिङ्गं द्विविधं—सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणान्तरानपेक्षं, तत्सापेक्षं चेति। तत्र यद्विना यन्न संभवति, तस्य तदङ्गत्वं सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणान्तरानपेक्षकेवललिङ्गाद्भवति। यथा अर्थज्ञानस्य कर्मानुष्ठानाङ्गत्वम्, अर्थज्ञानं विना तदनुष्ठानासंभवतात् । यद्विना यत्संभवति

लिङ्गाद्विनियोगो द्रष्टव्यः । तदिदं लिङ्गं वाक्यादिभ्यो बलवत् । अत एव 'स्योनं ते सदनं कृणोमि' (मा. श्रौ. स. १. २. ६. १९; तै. ब्रा. ३. ७. ५. २–३) इति मन्त्रस्य पुरोडाशसदनकरणाङ्गत्वं ' सदनं कृणोमि ' इति लिङ्गात्, न तु वाक्यात् ।

तस्य तदङ्गत्वं तत्सापेक्षलिङ्गाद्भवति,यथा उक्तमन्त्रस्य निर्वापाङ्गत्वं–निर्वापस्य हि विनापि मन्त्रमुपायान्तरेण स्मृत्वा कर्तुं शक्यत्वान्न मन्त्रो निर्वापस्वरूपार्थः संभवति, किंत्वपूर्वसाधनीभूतनिर्वापप्रकाशनार्थ एव । तादृशनिर्वापप्रकाशनार्थत्वं च न सामर्थ्यमात्राल्लभ्यते, सामर्थ्यस्य निर्वापप्रकाशनमात्रे सत्त्वात् ततश्चावश्यं प्रकरणादि सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणं स्वीकर्तव्यम् । तथा च दर्शपूर्णमास-प्रकरणेन तस्य मन्त्रस्य पाठादेवानेन मन्त्रेण दर्शपूर्णमासापूर्वसंबन्धि किंचित्प्रकाश्यत इत्यवगम्यते । अन्यथा दर्शादिप्रकरणपाठस्य वैयर्थ्यापत्तेः । किं तद्दर्शपूर्णमासापूर्वसंबन्धि प्रकाश्यमित्याकाङ्क्षायां निर्वापप्रकाशनसामर्थ्यात्पुरोडाशनिर्वाप इत्यवगम्यते । निर्वापश्च पुरोडाशसंस्कारद्वाराऽपूर्वसंबन्धीति लिङ्गान्मन्त्रस्य निर्वापार्थत्वे सति न तस्यानर्थक्यापत्तिः । तस्मात् ' अग्नये जुष्टं निर्वपामि ' इति मन्त्रस्य प्रकरणाद्दर्शपूर्णमाससंबन्धितयाऽवगतस्य निर्वापप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गान्निर्वापाङ्गत्वमिति । तदिदं निरुक्तं सामर्थ्यरूपं लिङ्गं वाक्यप्रकरणादिभ्यः प्रबलमित्याह—**तदिदमित्यादिना** । **अत एवेति** । लिङ्गस्य वाक्यादिभ्यो बलवत्त्वादेवेत्यर्थः । ' स्योनं ते सदनं कृणोमि ' इत्यत्र ' घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः' इति वाक्यशेषः । भोः पुरोडाश, ते तव स्योनं समीचीनं सदनं स्थानं कृणोमि करोमि, तच्च स्थानं घृतस्य धारया सुशेवं सुष्ठु सेवितुं योग्यं कल्पयामि । भो व्रीहीणां मेध व्रीहीसारभूत, त्वं सुमनस्यमानः समाहितमनस्कः सन् तास्मिन्नमृते समीचीने स्थाने सीद उपविश प्रतितिष्ठ—तत्र स्थिरो भवेत्यर्थः। तत्र च तास्मिन्नित्यनेन तच्छब्देन प्रकृतवाचकेन पूर्वोत्तरार्धयोरेकवाक्यत्वे सिद्धे मन्त्रद्वयस्याभावात्सर्वोऽ

(३४) वाक्यनिर्वचनम् ।

समभिव्याहारो वाक्यम्। समभिव्याहारश्च साध्यत्वादिवाचकद्वितीयाद्यभावेऽपि । वस्तुतः शेषशेषिवाचकपदयोः सहोच्चारणम् । यथा 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति । न स पाप ँ श्लोकं शृणोति' (तै. सं. ३.५.७.२) । अत्र पर्णताजुह्वोः समभिव्याहारादेव पर्णताया जुह्वङ्गत्वम्। न चानर्थक्यम् । अन्यथापि जुह्वाः सिद्धत्वादिति वाच्यम् । जुहूशब्देन तत्साध्यापूर्वलक्षणात् । तथा च वाक्यार्थः—पर्णतयावत्तहविर्धारणद्वारा जुह्वपूर्वं भावयेदिति । एवं च पर्णतया यदि जुहूः क्रियते, तदैव तत्साध्यमपूर्वं भवति, नान्यथेति गम्यते—इति न पर्णताया वैयर्थ्यम् ।

ष्ययं मन्त्रः स्थानकरणस्याङ्गं, पुरोडाशस्थापनस्य चाङ्गं भवति । तत्र विनियोजिका श्रुतिश्चैवं कल्पनीया—सर्वेणानेन मन्त्रेण स्थानं कर्तव्यमिति। तथा—सर्वेणानेन मन्त्रेण तत्र पुरोडाशः स्थापनीय इति च। तथा च सदनकरणपुरोडाशस्थापनयोरस्य मन्त्रस्य विकल्पः, समुच्चयो वा स्वेच्छया भविष्यतीति पूर्वपक्षः । तत्र हि यदेतत्पूर्वोत्तरार्धयोः परस्परान्वयेनैकवाक्यं संपन्नं, तदेतदुत्तरार्धस्य सदनकरणे शक्तिमकल्पयित्वा सकलं मन्त्रं सदने विनियोक्तुं नार्हति । तथा तदेव वाक्यं पूर्वार्धस्य पुरोडाशस्थापने शक्तिमकल्पयित्वा न पुरोडाशस्थापने कृत्स्नं मन्त्रं विनियोक्तुं प्रभवति । ततश्च लिङ्गकल्पनव्यवधानेन वाक्यं श्रुतिं प्रति विप्रकृष्यते । प्रत्यक्षं तु लिङ्गद्वयं तां श्रुतिं प्रति न विप्रकृष्यते । तथा सति लिङ्गेन वाक्यस्य बाधात् मन्त्रस्यार्धद्वयं सदनकरणस्थापनयोर्व्यवस्थितमिति राद्धान्तः । तमेतमभिप्रेत्याह—मन्त्रस्येत्यादिना । लिङ्गादिति। सदनकरणप्रकाशनसामर्थ्यरूपादित्यर्थः । न तु वाक्यादिति । मन्त्रस्य पुरोडाशसदनसादनरूपार्थकरणाङ्गत्वं, न तु सदनसादनलक्षणशेषशेषिरूपार्थप्रतिपादकात् 'सदनं कृणोमि तस्मिन् सीद' इत्येवं सहोच्चारणरूपाद्वाक्यादित्यर्थः ॥

(३४) वाक्यं लक्षयति—समभिव्याहार इति । वाक्यमिति लक्ष्य-

'अवत्तहविर्धारणद्वारा इति चावश्यं वक्तव्यम्, अन्यथा स्रुवादिष्वपि पर्णतापत्तेः । सेयं पर्णता अनारभ्याधीतापि सर्वप्रकृतिष्वेवान्वेति, न विकृतिषु । तत्र चोदकेनापि तत्प्राप्तिसंभवात् पौनरुक्त्यापत्तेः ।

(३५) प्रकृतिविकृतिलक्षणम् ।

यत्र समग्राङ्गोपदेशः सा प्रकृतिः, यथा—दर्शपूर्णमासादिः ।

निर्देशः । समभिव्याहारशब्दं व्याचष्टे—समभिव्याहारश्चेत्यादिना । तत्रोदाहरणमाह—यथेत्यादिना । पर्णताजूह्वोरिति । शेषशेषिलक्षणयोरिति शेषः । ननु काष्ठान्तरेणैव जुह्वाः सिद्धत्वात्पर्णताया आनर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्य परिहरति —न चेत्यादिना । न च वाच्यमित्यत्र हेतुमाह—जुहूशब्देनेत्यादिना । यदि जुहूः पर्णतयैव क्रियते तदैव जुह्वाऽपूर्वं जन्यते, नान्यथेति भावः । फलितं वाक्यार्थमाह—तथा चेत्यादिना । क्वचित्पुस्तकेऽवत्तेत्यतः प्रागितितः परत्रैवं च पर्णतया यदि जुहूः क्रियते तदैव तत्साध्यमपूर्वं भवति, नान्यथेति गम्यत इति न पर्णताया वैयर्थ्यमिति पाठः । अवद्यत इत्यवत्तं, अवत्तं च तद्धविश्च तस्य धारणद्वारेत्यर्थः । अवत्तेत्यादेर्व्यावृत्तिमाह—अन्यथेत्यादिना । अन्यथाऽवत्तेत्यादेरनुपादान इत्यर्थः । स्रुक्स्रुवादिभिराज्यहविर्धारणद्वारैवोपक्रियत इति भावः । ननु पर्णताया अनारभ्याधीतत्वादनारभ्यविधेश्च सामान्यविधित्वात्पर्णता सर्वेषु प्रकृतिविकृतियागेषु समन्वेत्वित्याशङ्क्याह—सेयमित्यादिना । एवकारव्यावर्त्यमाह—न विकृतिष्विति । तत्रेति विकृतिष्वित्यर्थः । चोदकेनेति । 'प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या ' इति चोदकशब्दितातिदेशवाक्येनेत्यर्थः । तत्प्राप्तिसंभवादिति । पर्णताप्राप्तिसंभवादित्यर्थः । पौनरुक्त्यापत्तेरिति । 'प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वात्' (३. ६. २.) इति न्यायविरोधेन पौनरुक्त्यरूपदोषापत्तेरित्यर्थः ॥

(३५) केयं प्रकृतिर्विकृतिश्चेत्याकाङ्क्षायां तल्लक्षणमाह—यत्रेत्यादिना । अतिदेशेनेति । उक्तचोदकशब्दितातिदेशवाक्येनेत्यर्थः । किं च यत्र चोदकेना-

तत्प्रकरणे सर्वाङ्गपाठात्। यत्र न सर्वाङ्गोपदेशः सा विकृतिः, यथा—सौर्यादिः। तत्र कतिपयाङ्गानामतिदेशेन प्राप्तत्वात्। अनारभ्यविधिः सामान्यविधिः।

(३६) वाक्यं प्रकरणादिभ्यो बलवत्।

तदिदं वाक्यं प्रकरणादिभ्यो बलवत्। अत एव '(इन्द्राग्नी) इदं

ङ्गाप्राप्तिस्तत्रानारभ्याधीतानां संनिवेशः, दर्शपूर्णमासयोरपि चोदकप्रमाणेनाङ्गानामप्राप्तेः प्रकरणपठितैरेवाङ्गैर्नैराकाङ्क्ष्यात् तत्र पर्णतायाः संनिवेशो न्याय्य एव। गृहमेधीययागाद्यपि कुत्रापि विकृतौ नाङ्गानामतिदेशेन प्राप्तिः, तथापि तस्य क्लृप्तोपकारैराज्यभागादिभिरेव नैराकाङ्क्ष्येण तत्रापि चोदकादङ्गाप्राप्तेः सत्त्वात्तत्रापि पर्णतासंनिवेशो भवत्येव। किं च योऽनारभ्यविधिः स सामान्यविधिरित्युच्यते। सामान्यविधेश्चास्पष्टत्वात्तस्य विशेषेणोपसंहारो भवति। तथा चोक्तं 'सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः' (तं. वा. ३. ४. ४७) इति। तथाच सामिधेन्यृचां साप्तदश्यस्यानारभ्याधीतत्वेऽपि न प्रकृतिषु गमनं, तस्य प्रकृतियागानां सामिधेन्यृक्पाञ्चदश्यावरोधात्। नापि विकृतिमात्रे तद्गमनं, तत्र चोदकप्राप्तपाञ्चदश्यबाधप्रसङ्गात्, किंतु प्रत्यक्षश्रुतसाप्तदश्यासु मित्रविन्दादिष्वेव विकृतिषु तस्य साप्तदश्यस्य गमनं भवति। तथा चोक्तम्—'एवं च प्रकृतावेतत्पाञ्चदश्यं प्रतिष्ठितम्। विकृतौ च न यत्रास्ति साप्तदश्यपुनःश्रुतिः ॥' (तं. वा. ३. ६. ९) इति। न च वाक्यवैयर्थ्यम्। अनारभ्याधीतस्यैव साप्तदश्यस्य मित्रविन्दादिप्रकरणस्थवाक्येनोपसंहारात्। **उपसंहारश्च** नाम सामान्यप्राप्तस्य विशेषे नियमनम्। ततश्च साप्तदश्यस्यानारभ्याविधिः सामान्यविधिः। मित्रविन्दादिप्रकरणस्थश्च विशेषविधिरिति सर्वमभिप्रेत्याह—**अनारभ्यविधिः सामान्यविधिरिति**। किं च तद्धि वाक्यं प्रकरणाद्बलीयो भवति, स्थानादितस्तु सुतराम्—तस्य प्रकरणादपि दुर्बलत्वात्॥

(३६) वाक्यस्य प्रकरणादिभ्यो बलवत्त्वादेव 'इन्द्राग्नी इदं हविः' इत्यादिमन्त्रस्य दर्शवाक्यत्वाद्दर्शाङ्गत्वं, न तु दर्शपूर्णमासप्रकरणाद्दर्शपूर्ण-

हविः'–(तै. ब्रा. ३. ५. १०. ३)इत्यादेरेकवाक्यत्वाद्दर्शाङ्गत्वं, न तु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम् ।

(३७) प्रकरणनिरूपणम् ।

उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम् । यथा प्रयाजादिषु 'समिधो यजति'–(तै. सं. २. ६. १. १) इत्यादिवाक्ये फलविशेषस्यानिर्देशात् 'समिद्यागेन भावयेत्' इति बोधानन्तरं 'किम्' इत्युपकार्याकाङ्क्षा । दर्शपूर्णमास-

---

मासोभयाङ्गत्वमित्याह—तदिदमित्यादिना । अत्र चेदं बोध्यम्—'अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महोज्यायोऽक्राताम्, इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महोज्यायोऽक्राताम्' इति सूक्तवाके श्रूयते । तत्र च देवतावाचकं पदमग्नीषोमादिरूपं पौर्णमास्यादिकाले यथादैवतं विभज्य प्रयोक्तव्यमिति तृतीये स्थितम् । इदं हविरित्यादिपदमवशिष्टं तु यथोक्ताग्नीषोमेन्द्राग्निमन्त्रद्वयगतमपि यथाक्रमममावास्यायामग्नीषोमपदपरित्यागेन पौर्णमास्यामिन्द्राग्निपदपरित्यागेन च पठनीयम् । तथा च सति तेषां मन्त्रभागानां सर्वशेषत्वबोधको दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठोऽनुगृहीतो भवतीति प्राप्तेऽभिधीयते । अग्नीषोममन्त्रशेषस्येदं हविरित्यादिरूपस्येन्द्राग्निपदान्वयाश्रवणात्प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयं, तेन च वाक्येनेन्द्राग्निप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्पनीयम् । तच्च लिङ्गमनेन मन्त्रभागेनेन्द्राग्निविषया काचित्क्रियानुष्ठेयेतिविनियोजिकां तृतीयां श्रुतिं कल्पयति । ततः प्रकरणविनियोगयोर्मध्ये त्रिभिर्व्यवधानं भवति । अग्नीषोमपदान्वयरूपं वाक्यं तु श्रूयमाणत्वाल्लिङ्गश्रुतिभ्यामेव व्यवधीयते । एवमिन्द्राग्निमन्त्रशेषस्याप्यग्नीषोमपदान्वयाश्रवणात्प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयमित्यादि स्वयमूह्यम् । तस्माद्वाक्येन स्वस्माद्दुर्बलस्य प्रकरणस्य बाधितत्वात् तन्मन्त्रशेषस्तत्र तत्रैव व्यवतिष्ठत इति ॥

(३७) प्रकरणं लक्षयति—**उभयेत्यादिना** । आकाङ्क्षात्वं चेल्लक्षणं शाब्दबोधकारणीभूताकाङ्क्षायामतिप्रसङ्गः, तद्वारणायोभयेति विशेषणम् ।

वाक्येऽपि 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेत्' (आ. श्रौ. सू. ३. १४. ८१) इति बोधानन्तरं 'कथम्' इत्युपकारकाकाङ्क्षा। इत्थं चोभयाकाङ्क्षया प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम्।

(३८) प्रकरणद्वैविध्यम्।

तच्च प्रकरणं द्विविधम्—महाप्रकरणम्, अवान्तरप्रकरणं चेति।

(३९) महाप्रकरणम्।

तत्र मुख्यभावनासंबन्धिप्रकरणं महाप्रकरणम्। तेन च प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम्। एतच्च प्रकृतावेव, उभयाकाङ्क्षायाः संभवात्,

---

उभयत्वं चेत्, तदोभयत्वावच्छिन्ने घटपटादावतिव्याप्तिः, तद्वारणायोत्तरं दलम्। परस्परमुभयाकाङ्क्षेत्यर्थः। प्रकरणमिति लक्ष्यनिर्देशः। तत्रोदाहरणद्वारोभयाकाङ्क्षां प्रदर्शयन् लक्षणसमन्वयं करोति—यथेत्यादिना। इत्थं चेति। अनेन प्रकारेण चेत्यर्थः॥

(३८) प्रकरणं विभजते—तच्च प्रकरणमित्यादिना। तच्चेति उक्तलक्षणलक्षितं चेत्यर्थः॥

(३९) तत्रेति। महाप्रकरणावान्तरप्रकरणयोर्मध्य इत्यर्थः। मुख्यभावनेति। फलभावनेत्यर्थः। तेन चेति। महाप्रकरणेन चेत्यर्थः। अङ्गत्वं 'बोध्यते' इति शेषः। तद्धि महाप्रकरणं प्रयाजादीन्यङ्गानि दर्शपूर्णमासयोर्विनियुक्त इत्यर्थः। एतच्च। महाप्रकरणं चेत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—उभयेति। प्रकृतावेवेत्यनुषङ्गः। एवकारव्यावर्त्यमाह—न त्विति। विकृतावुभयाकाङ्क्षाया असंभवादिति भावः। तत्रेति। विकृतावित्यर्थः। अतिदेशेनेति। अतिदेशवाक्यप्राप्तप्राकृताङ्गजातेनेत्यर्थः। कथंभावाकाङ्क्षायाः। इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया इत्यर्थः। तथा च यद्यप्युपहोमादीनामपूर्वाङ्गानामुपहोमादिभिर्भावयेत्, किं भावयेदित्यस्त्याकाङ्क्षा, तथापि सौर्यादिविकृतियागस्यातिदेशवाक्यप्राप्तप्राकृताङ्गैरेव नैराकाङ्क्ष्येण नापूर्वाङ्गानामप्युपहोमादीनामुभयाकाङ्क्ष्या

न तु विकृतौ। तत्र 'प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या' इत्यतिदेशेन कथंभावाकाङ्क्षाया उपशमेनापूर्वाङ्गानामप्युभयाकाङ्क्षया विनियोगासंभवात्। तस्मादपूर्वाङ्गानां स्थानादेव विकृत्यर्थत्वमिति।

(४०) अवान्तरप्रकरणम्।

अङ्गभावनासंबन्धिप्रकरणमवान्तरप्रकरणम्। तेन चाभिक्रमणादीनां

विकृतौ विनियोगः संभवतीति भावः। ननु प्राकृताङ्गानां विकृतावपठितत्वादप्रत्यक्षाणां कथं विकृत्याकाङ्क्षोपशमहेतुत्वम्? वैकृताङ्गानां तूपहोमादीनामत्र पठितत्वेन प्रत्यक्षाणां संभवत्याकाङ्क्षोपशान्तिहेतुतत्वमिति चेत्, न। तेषां विकृतौपठितत्वेन प्रत्यक्षत्वेऽप्यन्यत्राक्लृप्तोपकारकत्वाच्छीघ्रं विकृत्याकाङ्क्षोपशान्तावसामर्थ्यात्। अतिदिष्टानां तु प्रकृतौ क्लृप्तोपकारकत्वेन संभवति तदाकाङ्क्षोपशमनसामर्थ्यम्। न च तेषामेव प्राकृताङ्गानां विकृतौ प्रकरणाद्ग्रहणं स्यादिति वाच्यम्। तेषामपि प्रकृतावुपकारकत्वेनोपक्षीणाकाङ्क्षत्वात्। न च प्राकृताङ्गानामत्रोपस्थापकाभावेनानुपस्थितत्वमिति वाच्यम्। उपमानप्रमाणस्योपस्थापकस्य सत्त्वेन तेषामत्रोपस्थितत्वात्। तथा हि—सौर्यवाक्यस्य दर्शने ह्यौषधद्रव्यत्वस्यैकदैवत्यत्वस्य च सादृश्यस्य दर्शनेनानेन सदृशमाग्नेयवाक्यमित्याग्नेयवाक्यमुपमीयते, गवयदर्शनादनेन सदृशी मदीया गौरिति गोरुपमानवत्। आग्नेयवाक्ये चोपमिते तेन तदर्थो ज्ञायते। स च त्र्यंशभावनारूपः, तस्मिंश्च ज्ञाते सौर्यवाक्ये भावनाया भाव्यस्य करणस्य च विद्यमानत्वेन तत्राकाङ्क्षाभावेऽपीतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां प्राकृतोपकारपृष्ठभावेनाग्नेयेतिकर्तव्यतामतिदिश्य सौर्ययागेन ब्रह्मवर्चसं भावयेदाग्नेयवदिति सिद्ध्यति। तस्मादाग्नेयेतिकर्तव्यतयैव विकृत्याकाङ्क्षोपशमने सौर्यादौ विकृतावुभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणाभावात्, स्थानादेवोपहोमादीनामपूर्वाङ्गानां विकृतिशेषत्वमित्युपसंहरति—**तस्मादिति**॥

(४०) अवान्तरप्रकरणं लक्षयति—**अङ्गभावनेति**। तेन चेति। अवान्तरप्रकरणेन चेत्यर्थः। अत्रापि 'बोध्यते' इति शेषः। तच्चेति। तेन तेषां

प्रयाजाद्यङ्गत्वम् । तच्च संदंशेनैव ज्ञायते । तदभावे चाविशेषात् सर्वेषां फलभावनाकथंभावेन ग्रहणप्रसङ्गेन प्रधानाङ्गत्वापत्तेः ।

(४१) संदंशलक्षणम् ।

एकाङ्गानुवादेन विधीयमानयोरङ्गयोरन्तराले विहितत्वं संदंशः । यथा अभिक्रमणे । तद् हि, 'समानयते जुह्वाम् उपभृतस्तेजो वै' (तै. सं. २.६.१.२) इत्यादिना प्रयाजानुवादेन किंचिदङ्गं विधाय, विधीयते-'यस्यैवं विदुषः प्रयाजा इज्यन्ते प्रैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यान् तुदते,

---

तदङ्गत्वं चेत्यर्थः । **संदंशेनेति** । संदंशो लोहकण्टकविद्धलोहशलाकाद्वयरूपः, तेनेत्यर्थः । तन्न्यायेनेति यावत् । तदनङ्गीकारे दोषमाह—**तदभाव इति** संदंशाभाव इत्यर्थः । **अविशेषात्**=प्रकरणाविशेषात् । **सर्वेषां** प्रयाजादीनाम् अभिक्रमणादीनां च । **कथंभावेन**=इतिकर्तव्यतारूपेण । **प्रधानाङ्गत्वापत्तेः**= दर्शादिप्रधानाङ्गत्वापत्तेः । तथा चाभिक्रमणादीनां प्रयाजाद्यङ्गत्वग्रहे संदंशस्याभावे सति दर्शादिप्रधानयागप्रकरणपाठाविशेषात्प्रयाजादिवदभिक्रमणादीनामपि दर्शादिफलभावनाया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षया ग्रहणप्रसङ्गेन दर्शादिप्रधानयागाङ्गत्वापत्तेः, तत्संदंशेनैव ज्ञातुं शक्यत इति समुदायार्थः ॥

(४१) संदंशं लक्षयति—**एकाङ्गानुवादेनेति** । तत्रोदाहरणमाह—**यथा अभिक्रमण इति** । अभिक्रमणे ह्येकस्य प्रयाजरूपस्याङ्गस्यानुवादेन विधीयमानयोः प्रयाजाङ्गयोरन्तराले विहितत्वं भवत्येव । तदेवाह—**तद्धीत्यादिना** । तद्धि—अभिक्रमणं हीत्यर्थः । **समानयते जुह्वामुपभृत इति** । उपभृतो घृतपात्रविशेषाज्जुह्वां जुहूरूपपात्रविशेषे घृतं समानयत इति मन्त्रार्थः । **किंचिदङ्गमिति** । उपभृतः पात्राज्जुह्वां प्रयाजार्थं घृतानयनरूपमङ्गमित्यर्थः । **तदनन्तरमपीति** । अभिक्रमणानन्तरमपीत्यर्थः । तदनन्तरमपीत्यस्य 'किंचिदङ्गं विधीयते' इत्युत्तरेणान्वयः । प्रयाजाङ्गमिति पाठे तु तस्यापि किंचिदङ्गमित्यनेनोत्तरेणैवान्वयः । **भ्रातृव्यानिति** । शत्रूनित्यर्थः । **तुदत इति** । व्यथयति,

अभिक्रामं जुहोत्यभिजित्यै'–(तै. सं. २.६.१.४) इति; तदनन्तरमपि ' यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद' (तत्रैव) इत्यादिना किंचिदङ्गं विधीयते । अतः प्रयाजाङ्गमध्ये विहितमभिक्रमणं तदङ्गम् । प्रयाजैरपूर्वं कृत्वा यागोपकारं भावयेदिति ज्ञाते 'कथमेभिरपूर्वं कर्तव्यम्'? इति कथंभावाकाङ्क्षायाः सत्त्वात् । सा च संदंशपठितैरभिक्रमणादिभिः शाम्यति । न चाङ्गभावनायाः कथंभावाकाङ्क्षाऽभावः, भावनासामान्येन तत्रापि तत्संभवात् ।

अपनुदतीति वार्थः । जयतीति यावत् । **अभिक्रामं जुहोत्यभिजित्या इति**। विजयायाहवनीयं सर्वतः संचरणं कृत्वा जुहुयादित्यर्थः । **मिथुनं वेदेतीति** । युगलं जानातीत्यर्थः । **अत इति** । प्रयाजानुवादेन विहिततदङ्गमध्ये विहितत्वादित्यर्थः । **ननु** प्रयाजानामितिकर्तव्यताकाङ्क्षाभावान्न तत्र संदंशेनाप्यभिक्रमणस्याङ्गत्वेनान्वयः । ' साकाङ्क्षस्यैव गुणेऽन्वेषणा ' इति न्यायादित्यत आह—**प्रयाजैरित्यादिना** । सा च प्रयाजानामितिकर्तव्यताकाङ्क्षा संदंशलब्धैरेवाभिक्रमणादिभिः शाम्यतीत्याह—**सा चेत्यादिना** । तथा चोक्तम्—'परप्रकरणस्थानामङ्गे श्रुत्यादिभिस्त्रिभिः । ज्ञाते पुनश्च तैरेव संदंशेन तदिष्यते ।। ' (तं. वा. ३. १. २४) इति । **ननु** प्रयाजभावनाया अङ्गभावनात्वेन कथंभावाकाङ्क्षाभावान्न प्रयाजभावनाकथंभावेनाभिक्रमणं गृह्यत इत्याशङ्क्य परिहरति—**न चेत्यादिना** । प्रयाजादिभावना कथंभावाकाङ्क्षाशून्या, अङ्गभावनात्वादित्यत्र हेतोरसाधारणानैकान्तिकत्वात्साकाङ्क्षत्वसाधने हेतुसत्त्वाच्च न प्रयाजाद्यङ्गभावनायाः कथंभावाकाङ्क्षाशून्यत्वमित्याह—**भावनासाम्येनेति** । प्रयाजाद्यङ्गभावना कथंभावसाकाङ्क्षा, भावनात्वाद्दर्शादिभावनावदिति प्रयोगोऽत्र बोध्यः । न चावहननादिभावनायां व्यभिचारः, तस्याः पक्षसमत्वात् । **तत्रापि तत्संभवादिति** । प्रयाजाद्यङ्गभावनायामपि कथंभावाकाङ्क्षासंभवादित्यर्थः (३. १. १९–२०) ॥

(४२) प्रकरणं क्रियाणामेव साक्षादङ्गत्वबोधकम्।

तदिदं प्रकरणं क्रियाया एव साक्षाद्विनियोजकं, द्रव्यगुणयोस्तु तद्द्वारा। तथाहि—'यजेत स्वर्गकामः' इत्यत्र फलभावनायां कथंभावाकाङ्क्षायां संनिधिपठितांश्रूयमाणफलकं क्रियाजातमुपकार्याकाङ्क्षयेतिकर्तव्यतात्वेनान्वेति। क्रियाया एव लोके कथंभावाकाङ्क्षायामन्वयदर्शनात्। न हि 'कुठारेण च्छिन्द्यात्' इत्यत्र कथंभावाकाङ्क्षायामुच्चार्यमाणोऽपि हस्तोऽन्वेति, किं तु हस्तेनोद्यम्य निपात्येति उद्यमननिपातने एव, हस्तश्च तद्द्वारैवान्वेतीति सार्वजनीनमेतत्।

---

(४२) निरूपितप्रकरणस्य साक्षाद्विनियोज्यविषयमुपन्यस्यति—**तदिदमित्यादिना**। प्रकृतस्यैव व्यवहितविनियोज्यमादर्शयति—**द्रव्येति**। **तद्वारेति**। क्रियाद्वारेत्यर्थः। अत्र च द्रव्यस्य क्रियाद्वारैव प्रकरणं विनियोजकं, गुणस्य तु द्रव्यक्रियोभयद्वारा विनियोजकमिति भावः। **फलभावनायामिति**। फलभावनायां क्रियाजातमितिकर्तव्यतात्वेनान्वेतीति संबन्धः। भिन्नप्रकरणस्थक्रियाया अन्यत्र क्रियायामन्वयापत्तिवारणाय संनिधिपठितमित्युक्तम्। श्रूयमाणफलस्य क्रियाजातस्येतिकर्तव्यतात्ववारणायाश्रूयमाणफलमित्युक्तम्। प्रधानस्योपकारकाकाङ्क्षाभावे तत्र तदन्वयादर्शनात् कथंभावाकाङ्क्षायामित्युक्तम्। गुणस्याप्युपकार्याकाङ्क्षाभावेऽप्युपकारकत्वेनान्वयादर्शनादुपकार्याकाङ्क्षयेत्युक्तम्। इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां क्रियाया एव साक्षादन्वये लोकप्रसिद्धिं हेतुत्वेन दर्शयति—**क्रियाया एवेत्यादिना**। क्रियाया एवान्वयदर्शनादित्यन्वय इत्यर्थः। कुठारेण च्छिन्द्यादित्यत्र कथमिति कथंभावाकाङ्क्षायां हस्तेनेत्युच्चार्यमाणोऽपि हस्तो न हि च्छिदिभावनायां साक्षादन्वेतीत्यभिप्रेत्याह—**न हीत्यादिना**। उद्यमननिपातने एवान्विते—इति शेषः। उद्यमनं च निपातनं चोद्यमननिपातने इति द्विवचनं, सन्धिस्तु लेखकप्रमादतः। यद्वा, उद्यमनेन निपातन उद्यमनानिपातन इति व्याख्येयम्। अत्र चान्वेतीत्यनु-

(४३) प्रकरणं स्थानसमाख्याभ्यां बलवत् ।

इदं च स्थानादिभ्यो बलवत् । अत एव 'अक्षैर्दीव्यति, राजन्यं जिनाति' (तै. सं. १.८.१६) इति विदेवनादयो धर्मा अभिषेचनीयसंनिधौ पठिता अपि स्थानान्न तदङ्गं, किंतु प्रकरणाद्राजसूयाङ्गमिति ।

षङ्गः । तद्द्वारैवेति । उद्यमननिपातनद्वारैवेत्यर्थः । सार्वजनीनमिति । सर्वेषु जनेषु भवमित्यर्थः । सर्वजनप्रसिद्धमिति यावत् । किंच कथंभावाकाङ्क्षा नाम करणगतप्रकाराकाङ्क्षा, थमुनः प्रकारवाचित्वात् । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः, सामान्यं च क्रियारूपमेवाख्यातेनोच्यते । ' यजेत स्वर्गकामः' इत्यस्य ह्ययमर्थः—यागेन तथा कर्तव्यं यथा स्वर्गो भवतीति । क्रियासामान्यस्य च विशेषः क्रियैव भवति, नहि ब्राह्मणविशेषः परिव्राजकादिरब्राह्मणो भवति, एवं च करणगतक्रियाविशेषाकाङ्क्षापरनामधेयायां कथंभावाकाङ्क्षायां क्रियैवान्वेतीति युक्तम् । स च करणगतः क्रियाविशेषोऽन्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्तः क्रियारूप एवेति युक्तं तस्य प्रकरणेनैव ग्रहणम् । तस्य च करणगतत्वं तदुपकारकत्वमेव, तेन विना यागेनापूर्वाजननात् । न ह्युद्यमननिपातनव्यतिरेकेण कुठारेण द्वैधीभावो जन्यते । तत्सिद्धं कथंभावाकाङ्क्षया क्रियैवान्वेतीति ॥

(४३) तदिदं प्रकरणं स्थानादितो बलीयो भवति । तथा हि—राजसूयप्रकरणे पञ्चिष्टिसोमयागा बहवः समप्रधानभूताः पठ्यन्ते । तत्र च कश्चिदभिषेचनीयसंज्ञकः सोमयागः पठितः । तस्य हि संन्निधौ विदेवनादयो धर्माः–'अक्षैर्दीव्यति, राजन्यं जिनाति, शौनःशेपमाख्यापयति'—इति श्रूयन्ते । जिनाति जयतीत्यर्थः । बह्वृचब्राह्मणे समाम्नातं शुनःशेपविषयमुपाख्यानं शौनःशेपं, तदाख्यापयतीत्यर्थः । तत्र च विदेवनादीनां संनिधिबलादभिषेचनीयाङ्गत्वमिति प्राप्ते राद्धान्तः—राजसूयेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायामनुवृत्तायां विहिता विदेवनादयः प्रकरणेन राजसूयशेषा एव भवन्ति । राजसूयश्च बहुयागात्मको भवति । ततश्च तत्रत्यसर्वयागशेषत्वं विदेवनादीनां सिद्ध्यति । किंचाभिषेचनीयस्य

(४४) स्थाननिरूपणम् ।

देशसामान्यं स्थानम्। तद्द्विविधम्—पाठसादेश्यम्, अनुष्ठानसादेश्यं चेति। स्थानं, क्रमश्चेत्यनर्थान्तरम्। पाठसादेश्यमपि द्विविधम्—यथासङ्ख्यपाठः, संनिधिपाठश्चेति ।

(४५) यथासंख्यपाठेन विनियोगः ।

तत्र 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्' (मै. सं. २.१.१), 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्' (मै. सं. २.१.२) इत्येवं क्रमविहितेषु ' इंद्राग्नी

काचिदप्याकाङ्क्षा विदेवनादिषु नास्त्येव। तस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वेनातिदिष्टैरेव प्राकृताङ्गैस्तदाकाङ्क्षानिवृत्तेः। ननु संनिहितविधिबलादाकाङ्क्षोत्थाप्यत इति चेत्, तर्ह्याकाङ्क्षारूपमन्तराले प्रकरणमादौ परिकल्प्य तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनया संनिधिर्विप्रकृष्यते, राजसुयाकाङ्क्षारूपं महाप्रकरणं तु क्लृप्तत्वादेकयाऽऽकाङ्क्षया संनिकृष्यते। ततश्च प्रकरणेन संनिधेर्बाधात्सर्वयागशेषा विदेवनादयो धर्मा इत्यभिप्रेत्य प्रकरणस्य स्थानादिभ्यो बलवत्त्वमाह—**इदं चेत्यादिना** ॥

(४४) स्थानं लक्षयति—**देशसामान्यमिति** । संनिधिविशेषत्वमिति लक्षणान्तरम्। स्थानं, क्रमश्चेति लक्ष्यत्वेन निर्दिश्यते। पाठसमानदेशत्वेन, अनुष्ठानसमानदेशत्वेन च स्थानं विभजते—**तद्द्विविधमित्यादिना** । यथासंख्यपाठत्वेन, संनिधिपाठत्वेन च पाठसमानदेशत्वमपि विभजते—**पाठसादेश्यमित्यादिना** ॥

(४५) तत्र यथासंख्यपाठत्वेन समानदेशत्वं समुदाहरति—**तत्रैन्द्राग्नमित्यादिना**। **प्रथमस्य प्रथममिति**। प्रथमस्यैन्द्राग्नमित्यैन्द्राग्नेष्टियागस्य 'इन्द्राग्नी रोचना दिवः' इति प्रथमं याज्यानुवाक्यायुगलमङ्गं, द्वितीयस्य वैश्वानरमिति वैश्वानरेष्टियागस्य 'वैश्वानरोऽजीजनत्' इत्यादि द्वितीयमङ्गमित्यर्थः। एवंरूपे विनियोगे हेतुमाह—**प्रथमपठितमन्त्रस्येत्यादिना**। **कैमर्थ्याकाङ्क्षा-**

रोचना दिवः' (मै. सं. ४.११.१)—इत्यादीनां याज्यानुवाक्यामन्त्राणां यथासंख्यं—प्रथमस्य प्रथमं, द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवंरूपो विनियोगो यथासंख्यपाठात्। प्रथमपठितमन्त्रस्य हि कैमर्थ्याकांक्षायां प्रथमतो विहितं कर्मैव प्रथममुपतिष्ठते, समानदेशत्वात्। एवं द्वितीयमन्त्रस्यापि।

यामिति। किमर्थोऽयं मन्त्र इति कैमर्थ्याकाङ्क्षायामित्यर्थः। **एवं द्वितीयमन्त्रस्यापीति**। किमर्थोऽयं मन्त्र इति द्वितीयमन्त्रस्यापि कैमर्थ्याकाङ्क्षायां द्वितीयस्थाने विहितमेव कर्मोपातिष्ठते समानदेशत्वादित्यर्थः। कोऽर्थो यस्य स किमर्थः, तस्य भावः कैमर्थ्यं, तस्याकाङ्क्षायामिति निरुक्त्या किमनेन मन्त्रेण भाव्यमिति सिद्ध्यति। अत्र च क्रमस्योदाहरणान्तरमपि वर्तते। तथाहि—दर्शपूर्णमासयोराध्वर्यवे काण्डे आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीययागाः क्रमेणाम्नाताः। याजमाने च काण्ड आग्नेयादिविषयास्तेनैव क्रमेण मन्त्रा आम्नाताः—'अग्नेरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासम्', 'दब्धिरस्यदब्धो भूयासममुं दभेयम्', 'अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासम्' इति। तत्राद्यन्तयोराग्नेयाग्नीषोमीययोः कर्मणोराद्यन्तौ मन्त्रौ, मध्यमस्य चोपांशुयाजस्य कर्मणो मध्यमः 'दब्धिरस्यदब्धो भूयासममुं दभेयम्' इति मन्त्रोऽङ्गं, तस्य च ब्राह्मणवाक्यमेवमाम्नायते—'एतया वै दब्ध्या देवा असुरानदभ्नुवन्। तयैव भ्रातृव्यं दभ्नोति' इति। दब्धिर्घातकमायुधमित्यर्थः। न चाग्नेयाग्नीषोमीययोरप्यनिष्ठनिवारकत्वेन साधारणलिङ्गेन दब्धिमन्त्रस्याङ्गत्वं किं न स्यादिति वाच्यम्। यथा वाक्यद्वयानुसंधानेन संपन्नं प्रकरणं पृथक्प्रमाणं, तथा प्रकरणद्वयानुसंधानसंपन्नेन क्रमप्रमाणेनोपांशुयाजे तस्य मन्त्रस्य विनियोगात्। न च क्रमस्य प्रकरणेऽन्तर्भाव इति वाच्यम्। द्वयोर्वाक्ययोरिव प्रकरणयोरेकवाक्यत्वाभावात्। तस्मात् क्रमप्रमाणेन मध्यवर्तिन उपांशुयाजस्य मध्यवर्ती मन्त्रोऽङ्गं समानदेशत्वादिति यथासंख्यपाठाद्विनियोग उक्तः—(जै. न्या. वि. ३. ३. १२)॥

(४६) संनिधिपाठेन विनियोगः ।

वैकृताङ्गानां प्राकृताङ्गाननुवादेन विहितानां संदंशाऽपतितानां विकृत्यर्थत्वं संनिधिपाठात्। यथा–आमनहोमानाम्। तेषां हि कैमर्थ्याकाङ्क्षायां फलं विकृत्यपूर्वमेव भाव्यत्वेन संबध्यते, उपस्थितत्वात्। स्वतन्त्रफलकत्वे विकृतिसंनिधिपाठानर्थक्योपपत्तेश्च।

---

(४६) संनिधिपाठात्तु यानि वैकृतान्यङ्गानि प्राकृताङ्गानुवादेन विहितानि संदंशपतितानि (?) तेषां विकृतौ विनियोग इत्याह—**वैकृताङ्गानामित्यादिना**। तत्रोदाहरणमाह—**यथा आमनहोमानामिति**। 'अमनसे स्वाहा, रेतस्विने स्वाहा' इत्यादय आमनहोमाः। यद्वा अमनोहोमानामिति पाठः प्रामादिक एव, किंत्वामनहोमानामिति सकाररहित आपूर्व एव पाठः साधुः। तत्र च 'वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकामः' इत्यस्य काम्येष्टियागस्य संनिधौ श्रूयन्त आमनहोमाः 'आमनदेवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' इति। नन्वामनहोमानां फलाकाङ्क्षायां फलवद्विकृत्यपूर्वमेव भाव्यत्वेन संबध्यत इत्यसत्, तेषां मुख्ययागत्वे विरोधाभावात्। न ह्याग्नेयादीनां षण्णामनुमत्यादीनां च बहूनां मुख्यत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्य यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामः' इति वाक्येनाग्नेयादीनां फलसंबन्धावगमः, तथाऽऽमनहोमानां फलसंबन्धावगमाभावान्न प्राधान्यं युज्यते, 'सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकामः' इति वाक्यस्य तु सांग्रहण्या एव फलसंबन्धबोधकत्वेनामनहोमानां तत्संबन्धबोधकत्वाभावात्। तस्मात् 'फलवत्संनिधावफलं तदङ्गम्' (शा. भा. ४. ४. १९) इति न्यायात्फलवत्याः सांग्रहण्याः संनिधावाम्नाता अफला आमनहोमास्तदङ्गमित्यभिप्रेत्य, किमर्था इमे किल इति कैमर्थ्याकाङ्क्षायां फलवत्तया विकृत्यपूर्वस्यैव भाव्यत्वेन संबन्धे हेतुमाह—**उपस्थितत्वादिति**। संनिधिप्रमाणेनोप-

---

*अत्र 'आमनहोमानाम्' इत्यपपाठः; उपहोमानामित्येव पाठः समीचीन इति केचित्।

(४७) अनुष्ठानसादेश्येन विनियोगः ।

पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वमनुष्ठानसादेश्यात् । औपवसथ्येऽह्नि अग्नीषोमीयः पशुरनुष्ठीयते, तस्मिन्नेव दिने ते धर्माः पठ्यन्ते । अतस्तेषां कैमर्थ्याकाङ्क्षायामनुष्ठेयत्वेनोपस्थितं पश्वपूर्वमेव भाव्यत्वेन संबध्यते ।

तच्च स्थानं समाख्यातः प्रबलम् । अत एव शुन्धनमन्त्रः सांनाय्यपात्राङ्गं पाठसादेश्यात्, नतु 'पौरोडाशिकम्' इति समाख्यया पुरोडाशपात्राङ्गम् ।

स्थितत्वादित्यर्थः । नन्वामनमोहानां सांग्रहणीसंनिधिपाठेऽपि विश्वाजिन्न्यायेन (जै. सू. ४. ३. १०-१२) स्वतन्त्रफलकत्वमेव किं न स्यादित्यत आह—स्वतन्त्रफलकत्व इत्यादिना । फलवत्कर्मसंनिधौ पठितस्यैवाश्रयमाणफलस्य विश्वजिन्न्यायेन स्वतन्त्रफलं कल्प्यते । अन्यथा प्रयाजादीनामपि तन्न्यायेन स्वतन्त्रफलकत्वापत्तिः स्यात् । अफलस्य फलवत्संनिधौ पाठस्तु तदङ्गत्वायैव । तदभावेऽनर्थकत्वमेव तस्यापद्येतेति भावः ॥

(४७) संनिधिपाठसादेश्येन विनियोगं निरूप्यानुष्ठानसादेश्येन विनियोगं निरूपयति—**पशुधर्माणामित्यादिना** । पशुधर्मा ह्युपाकरणपर्यग्निकरणादयः। तत्र 'प्रजापतेर्जायमानाः', 'इदं पशुम्' इत्याभ्यामृग्भ्यां पशोरुपस्पर्शनमुपाकरणम्, दर्भज्वालया त्रिःप्रदक्षिणीकरणं पर्यग्निकरणम्, यूपे रज्ज्वा बन्धनं यूपनियोजनमित्यादयो बोध्याः । तेषामनुष्ठानसमानदेशत्वादग्नीषोमीयपशुशेषत्वमेव, न तु सवनीयादिशेषत्वमित्यर्थः । किंच ज्योतिष्टोमप्रकरणे त्रयः पशवः समाम्नाताः—अग्नीषोमीयः, सवनीयः, अनुबन्ध्यश्चेति । तत्राग्नीषोमीयः पशुः सौत्यनामकादह्नः प्राचीने औपवसथ्यनामकेऽह्नि धिष्ण्यनिर्माणादूर्ध्वं समनुष्ठीयते, तत्र चैवाह्नि ते धर्माः समाम्नाताः । ततश्च तेषां शेष्याकाङ्क्षायामनुष्ठेयतयोपस्थितमग्नीषोमीयपश्वपूर्वमेव संनिधितो भाव्यत्वेन संबध्यते, न तु सवनीयानु-

बन्ध्यापूर्वं, तत्संनिधिविरहात्। अथ कथमिति चेत्, सवनीयपशोः सौत्यनामकेऽह्नि समाम्नानात्—'आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं पशुमुपाकरोति' इति। अनुबन्ध्यस्य त्ववभृथान्ते श्रूयमाणत्वाच्च। तस्मादुपपद्यते ह्येतेषां धर्माणां संनिधिनाऽग्नीषोमीयार्थत्वं, सवनीयानुबन्ध्ययोस्तु चोदकात्तेऽतिदिश्यन्ते। न च पाठसादेश्यादेव तेषां तदर्थत्वं किं न स्यादिति वाच्यम्। अग्नीषोमीयपशोः सोमक्रयसमीपे पाठात्, तेन तत्त्वासंभवात्। न च क्रयसंनिधावेव तस्यानुष्ठानमपि किं न स्यादिति वाच्यम्। 'स एष द्विदैवत्यः पशुरौपवसथ्येऽहनि आलब्धव्यः' इति वाक्यात्तस्य तत्रानुष्ठानानुपपत्तेः। न च स्थानात्प्रकरणस्य बलीयस्त्वात्तेन तद्धर्माणां ज्योतिष्टोमार्थत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम्। तस्य सोमयागत्वात्तद्धर्मग्रहणायोगात्। सोमो ह्यभिषवादीन् धर्मानाकाङ्क्षति, न तु यूपनियोजनविशसनादीन्। तस्मात् 'आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलम्' इति न्यायेन प्रकरणं प्रधानात्प्रच्याव्य स्थानात्पशुयागार्थत्वमेव पशुधर्माणां युक्तं भवति। न चाङ्गिन्यनर्थकाः सन्तस्ते धर्मा अङ्गेषु त्रिष्वपि पशुयागेष्वविशेषेणावतिष्ठान्त्विति वाच्यम्। संनिधिरूपस्य विशेषस्य दर्शितत्वात्। न चाग्नीषोमीयेऽपि तद्धर्माणां प्रकरणादेव विनियोगः किं न स्यादिति वाच्यम्। क्लृप्तोपकारैरेव प्राकृतधर्मैरग्नीषोमीयस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया उपशान्तत्वात्। अग्नीषोमीयो हि सांनाय्ययागप्रकृतिको भवति—तयोरुभयोरपि पशुप्रभवद्रव्यकत्वाविशेषात्। सांनाय्यं दधिपयसी। तत्र पशुयागः पयोयागप्रकृतिकः, साक्षात्पशुप्रभवद्रव्यकत्वात्। तच्चोक्तं 'सांनाय्यं वा तत्प्रभवत्वात्' (८. २. १३) इति। तस्माच्चोदकप्राप्तैस्तद्धर्मैर्निराकाङ्क्षत्वान्न पशुयागे तद्धर्माणां प्रकरणं विनियोजिकं, किं तु स्थानमेवेत्यभिप्रेत्याह —**औपवसथ्येऽह्नीत्यादिना**।

एवं स्थानं निरूप्य तस्य समाख्यातः प्राबल्यमाह—**तच्च स्थानमित्यादिना**। **तच्चेति**= उक्तलक्षणलक्षितं चेत्यर्थः। तन्त्रे तृतीये चेदं स्थितम् (३. ३. १४)। 'शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे' इत्ययं मन्त्रः '**पौरोडाशिकम्**' इति याज्ञिकैः समाख्याते काण्डे पठितः, तस्य च समाख्यया पुरोडाशकाण्डोक्ता-

नामुलूखलजुह्वादीनामपि शोधनेऽङ्गत्वमिति प्राप्ते राद्धान्तः—न समाख्यया मन्त्रस्य पुरोडाशपात्राङ्गत्वम्, पदार्थयोर्भिन्नदेशस्थत्वेन संबन्धस्याप्रत्यक्षत्वात् । स्थानविनियोगे तु पदार्थयोर्देशसामान्यलक्षणः संबन्धः प्रत्यक्ष एव । न च सा पदार्थयोः संबन्धवाचिका भवति, यौगिकशब्दानां द्रव्यवाचकत्वेन पदार्थसंबन्धावाचकत्वात् । तथात्वे वा, तस्याः सा संबन्धमात्रवाचिका तद्विशेषवाचिका वा स्यात् । नाद्यः—तन्मात्रोक्तौ प्रयोजनाभावात्, सर्वेषां यौगिकवचसां पर्यायतापत्तेश्च । द्वितीये—तु संबन्धविशेषस्य संबन्धिविशेषनिरूप्यत्वात्, अवश्यं संबन्धिनौ वक्तव्यौ । तथा च संबन्धिप्रतिपत्त्यैव वाक्यार्थप्रतिपत्तिन्यायेन संबन्धप्रतिपत्तिसंभवे तत्रापि शक्तिकल्पने गौरवान्न समाख्यायाः संबन्धवाचित्वम् । तथा चोक्तम्—'सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते। नहि संबन्धवाच्यत्वं संभवत्यतिगौरवात्॥' (तं. वा. ३. १. १२) । तथान्यच्च—'पाकं तु पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोऽप्यकः । पाकयुक्तः पुनः कर्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचित्॥ '(? शा. दी. पृ. २४७)इति । किंच पौरोडाशिकामिति समाख्यायां प्रकृतिः पुरोडाशमात्रमभिधत्ते, तद्धितप्रत्ययस्तु पुरोडाशस्येदमिति व्युत्पत्त्या काण्डम् । न चैतावता कृत्स्नपुरोडाशपात्राणां मन्त्रसंनिधिः प्रत्यक्षो भवति, किं त्वर्थापत्त्या स कल्प्यते । कथं ? शृणु, यद्युक्तः संनिधिर्न स्यात्तदा शुन्धनप्रतिपादकमन्त्रस्य पौरोडाशिकसमाख्या न स्यात् । न ह्यग्न्यसंनिहितानां ' इषे त्वा' इत्यादिमन्त्राणामाग्नेयकाण्डसमाख्या भवति । भवति च सा संनिहितानां 'युञ्जानः प्रथमं मनः' इत्यादिमन्त्राणाम्। ततश्च काण्डसमाख्यया संनिधिं परिकल्प्य कल्पितकाण्डसंनिध्यन्यथानुपपत्त्या परस्पराकाङ्क्षारूपं कृत्स्नपात्रप्रकरणं कल्पयित्वा तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतीश्च कल्पयित्वा तया श्रुत्या विनियोग इति स्थानापेक्षया विनियोगे समाख्याया विप्रकर्षः । सांनाय्यपात्राणां तु कुम्भीशाखापवित्रादीनां शोधनमन्त्रसंनिधिः प्रत्यक्षो भवति । कथं ? शृणु, इध्माबर्हिःसंपादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य चान्तरालं सांनाय्यपात्राणां देश उक्तः । शोधनमन्त्रश्चायमिध्माबर्हिर्निर्वापविषययोर्मन्त्रानुवाकयोर्मध्यमेऽनुवाके पठ्यते । तेन च प्रत्यक्षसंनिधिना प्रकरणादीनां चतुर्णा-

(४८) समाख्यानिरूपणम् ।

समाख्या यौगिकः शब्दः। सा च द्विविधा–'वैदिकी,' 'लौकिकी'च। तत्र होतुश्चमसभक्षणाङ्गत्वम्, 'होतृचमसः' इति वैदिक्या समाख्यया। अध्वर्योस्तत्तत्पदार्थाङ्गत्वम्, लौकिक्या 'आध्वर्यवम्' इति समाख्यया इति संक्षेपः।

तदेवं निरूपितानि संक्षेपतः श्रुत्यादीनि षट्प्रमाणानि।

मेव कल्पनात्संनिधिः समाख्यापेक्षया संनिकृष्यते। तस्मात्—क्रमेण समाख्यां बाधित्वा सांनाय्यपात्राणां शोधने शेषोऽयं मन्त्रो भवतीत्यभिप्रेत्याह—**अत एवेत्यादिना**। अत एव स्थानस्य समाख्यातः प्रबलत्वादेव। शुन्धनमन्त्रः 'शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे' इति मन्त्रः। **सांनाय्यपात्राङ्गमिति**। सांनाय्ययागयोरैन्द्रदध्यैन्द्रपयसोः पात्राणां कुम्भीशाखापवित्रादीनामाङ्गमित्यर्थः। **पाठसादेश्यादिति**। संनिधिपाठादित्यर्थः। **पुरोडाशपात्राङ्गमिति**। पुरोडाशपात्राणामुलूखलादीनामङ्गमित्यर्थः॥

(४८) एवं स्थानं निरूप्य समाख्यां लक्षयति—**समाख्या यौगिकः शब्द इति**। अत्र यौगिकशब्दत्वं लक्षणं, समाख्येति लक्ष्यम्। शब्दश्चतुर्धा—यौगिकः, रूढः, योगरूढः, यौगिकरूढश्चेति। तत्र 'आध्वर्यवं', 'पाचकः' इत्यादिर्यौगिकः, स एव समाख्येति चोच्यते। यत्रावयवार्थ एव ज्ञायते स यौगिक इति तन्निर्वचनम्। योऽवयवशक्तिनिरपेक्षया समुदायशक्त्यैवार्थं बोधयति स रूढः, यथा गवादिशब्दः। यस्त्ववयवशक्तिविषये समुदायशक्त्यापि प्रवर्तते स योगरूढः। यथा पङ्कजादिशब्दस्यैवावयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृत्वेन, समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मबोधकत्वात्। यस्त्ववयवशक्तिसमुदायशक्तिभ्यां रूढार्थं यौगिकार्थं च स्वातन्त्र्येण बोधयति स यौगिकरूढः। यथा उद्भिदादिशब्दः। स चोर्ध्वभेदनकर्तृतरुगुल्मादिकं बोधयति, यागविशेषमपि चेति। **सा**— यौगिकशब्दात्मिका समाख्या। **तत्र**—तयोः समाख्ययोर्मध्ये

(४९) विनियोगविधिबोधिताङ्गानि ।

एतत्सहकृतेन विनियोगविधिना 'समिदादिभिरुपकृत्य दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्येवंरूपेण यानि विनियोज्यन्ते, तान्यङ्गानि द्विविधानि—सिद्धरूपाणि, क्रियारूपाणि चेति । तत्र सिद्धानि जातिद्रव्यसंख्यादीनि। तानि च दृष्टार्थान्येव । क्रियारूपाणि च द्विविधानि—गुणकर्माणि, प्रधानकर्माणि च । एतान्येव 'संनिपत्योपकारकाणि,' 'आरादुपकारकाणि' इति चोच्यन्ते ।

इत्यर्थः । होतुरिति । भक्षणस्य क्रियात्मकत्वेन प्राधान्यात्तत्कर्तुर्होतुर्भवति तदङ्गत्वमित्यर्थः । तत्तत्पदार्थाङ्गत्वमिति । 'पुरोऽध्वर्युर्विभजति' इत्यादिना यजुर्वेदेन विहितानां पदार्थानामङ्गत्वमित्यर्थः । लौकिक्येति । याज्ञिकैः परिकल्पितयेत्यर्थः । तृतीये स्थितं—'प्रैतु होतुश्चमसः' इत्यत्र समाख्या भक्षहेतुः, 'हरिरसि हारियोजनाः' इत्यनेन मन्त्रेण गृह्यमाणो ग्रहो हारियोजनः—तत्र वाक्यं, 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः' इत्यत्र वषट्कारः—इत्येवमुक्तत्वात् त्रय एव भक्षहेतव इति प्राप्ते राद्धान्तः—'हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्ति' इति श्रूयते । उत्तरवेद्याः प्रतीचीने सदसः प्राचीने मण्डपेऽभिषवः, उत्तरवेद्यां होमः, सदसि भक्षणम् । तत्राभिषवहोमयोर्वचनान्तरप्राप्तयोरविधेयतया *तयोर्निमित्तत्वेनापूर्वभक्षणं विधीयते । तस्मात् स्थानादिवदेतयोरपि भक्षणहेतुत्वमस्तीत्यभिप्रेत्याह—संक्षेप इति । श्रुत्यादिप्रमाणस्य विनियोगविधिसहकारिणो निरूपणमुपसंहरति—तदेवमिति।

(४९) एतैः षड्भिः प्रमाणैः सहकृतेन विनियोगविधिना यान्यङ्गानि विनियोज्यन्ते तानि विनियोगविधेः स्वरूपमनुवदन् विभजते—एतदित्यादिना । तत्र सिद्धरूपाणि निर्दिशति—तत्रेति । सिद्धरूपक्रियारूपाणां मध्य इत्यर्थः ।

---

*'तौ निमित्तत्वेनानूद्य भक्षणं विधीयते । तस्मात् समाख्यादिवदेतयोरपि—इति शुद्धः पाठः—जै. न्या. विस्तरे (३. ५. ३२) ।

(५०) संनिपत्योपकारकाणि।

कर्माङ्गद्रव्याद्युद्देशेन विधीयमानं कर्म संनिपत्योपकारकम्। यथा— 'अवघात'–'प्रोक्षणादि'। तच्च दृष्टार्थम्, अदृष्टार्थं, दृष्टादृष्टार्थं चेति। तत्र दृष्टार्थमवघातादि, अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि, दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशादि। तद्धि द्रव्यत्यागांशेनैव अदृष्टं, देवतोद्देशांशेन च देवतास्मरणं दृष्टं करोति। *इदमेव च 'आश्रयिकर्म' इत्युच्यते।

जातिः पशुत्वादिः, द्रव्यं व्रीह्यादि, संख्या एकत्वादि, तेषां यागस्वरूपोपकारकत्वेन दृष्टार्थत्वमेवेत्याह—**तानि चेति**। क्रियारूपाणां विभागद्वारा लक्षणमाह—**क्रियारूपाणीत्यादिना**। गुणस्य–कर्माङ्गस्य द्रव्यादेः—संस्कारकराणि क्रियाविशेषरूपाणि गुणकर्माणि–यथावघातादीनि। प्रधानस्य फलापूर्वस्योपकारकाणि तानि प्रधानकर्माणि–यथा प्रयाजादीनि। तेषामेव लक्षणान्तरमाह—**एतान्येवेत्यादिना**॥

(५०) संनिपत्योपकारकाणां लक्षणमाह—**कर्माङ्गेत्यादिना**। यानि चाङ्गानि साक्षात्परम्परया वा विहितफलसाधनयागशरीरं निष्पाद्य तद्द्वारा तदुत्पत्त्यपूर्वोपयोगीनि तानि संनिपत्योपकारकाणीति फलितम्। द्रव्यादीत्यादिना देवतादिपरिग्रहः। क्रियारूपत्वं सर्वेषां कर्मणां, गुणकर्मत्वमवघातादीनां, प्रधानकर्मत्वं प्रयाजादीनां, संनिपत्योपकारकत्वमवघातादीनाम्, आरादुपकारकत्वं प्रयाजादीनां च लक्षणमिति समुदायतात्पर्यम्। तत्रोदाहरणमाह—**यथावघातेति**। संनिपत्योपकारकाणां पुनरपि त्रिविधं विभागं करोति—**तच्चेत्यादिना**। तच्च संनिपत्योपकारकं चेत्यर्थः। दृष्टार्थमुदाहरति—**दृष्टार्थमवघातादीति**। अवघातादेस्तुषविमोकादिरूपदृष्टद्वारा यागस्वरूपतदुत्पत्त्यपूर्वहेतुत्वात् संभवति तस्य दृष्टार्थत्वमित्यर्थः। अदृष्टार्थमुदाहरति—**अदृष्टार्थमिति**। प्रोक्षणादेर्व्रीहिगतसंस्काररूपातिशयादृष्टद्वारा प्रधानयागोत्पत्त्यपूर्वहेतुत्वात् संभवति केवलादृष्टा-

---

*अयं पाठोऽत्रैव युज्यते। आरादुपकारकलक्षणाद्यन्ते अयुक्त एव।

(५१) आरादुपकारकाणि ।

द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म आरादुपकारकम् । यथा—प्रयाजादि ।

(५२) तयोर्विशेषः ।

आरादुपकारकं च परमापूर्वोत्पत्तावेवोपयुज्यते । संनिपत्योपकारकं

र्थत्वं,प्रोक्षणमन्तरेणापि यागस्वरूपानुपपत्त्यभावात् दृष्टोपकारासंभवात् । दृष्टादृष्टोभयार्थमुदाहरति—दृष्टादृष्टार्थमिति । पशुपुरोडाशादीति । आदिना यागादिसंग्रहः (?) । तद्धि पशुपुरोडाशादि हीत्यर्थः । अदृष्टमिति । यागोत्पत्त्यपूर्वद्वारा फलापूर्वमित्यर्थः ॥

(५१) आरादुपकारकाणां लक्षणमाह––द्रव्याद्यनुद्दिश्येति । आत्मसमवेतापूर्वजनकान्यारादुपकारकाणीत्यपि वदन्ति । तत्रोदाहरणमाह—तथेति । प्रयाजादीत्यादिनाज्यभागानुयाजादिपरिग्रहः ॥

(५२) अत्र परमापूर्वोत्पत्तावेवेत्येवकारेण द्रव्यदेवतागतसंस्कारजननद्वारा यागस्वरूपोपयोगित्वमारादुपकारकाणां निरस्यते । यागस्वरूपेऽपीत्यपिना संनिपत्योपकारकाणां द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा यागोत्पत्त्यपूर्वेऽप्युपकारकत्वं समुच्चीयते । अत्र च व्रीह्यादीनां पिष्टद्वारा पुरोडाशनिर्वर्तकत्वं, तद्वारा यागशरीरतदुत्पत्त्यपूर्वजनकत्वं च भवति । याज्यानुवाक्यादेर्देवतासंस्कारद्वारा यागोत्पत्त्यपूर्वादावुपयोगित्वं, देवतायाश्च साक्षाद्यागशरीरनिर्वर्तकत्वं, तद्वारा तदुत्पत्त्यपूर्वनिष्पादकत्वं च भवति । यागस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्वरूपत्वात्, द्रव्यदेवते खलु यागस्वरूपमित्यभ्युपगमाच्चेति ध्येयम् । (इदमेव चेति । दृष्टादृष्टार्थरूपं) (संनिपत्योपकारकमेव च, न त्वारादुपकारकमित्यर्थः । आश्रयि द्रव्यदेवतादिरूप आश्रयोऽस्यास्तीत्याश्रयि । पारिभाषिकी वाश्रयिकर्मेति संज्ञा । इदमेव सामवायिककर्मेत्यपि वदन्ति । पश्य पृ. ७६.) ।

तु द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा यागस्वरूपेऽप्युपयुज्यते । तदेवं निरूपितः संक्षेपतो विनियोगविधिः ।

किंच सामान्यतः कर्म द्विविधम्—अर्थकर्म, गुणकर्म चेति। तत्रात्मसमवेतापूर्वजनकं कर्मार्थकर्म—यथाऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासप्रयाजानुयाजादिकं, तस्यात्मगतफलापूर्वजनकत्वात्। द्रव्यादिसंस्कारजनकं द्वितीयम्। तदेव संनिपत्योपकारकमित्युक्तम् । तदपि द्वितीयं—उपयोक्ष्यमाणसंस्कारकं, उपयुक्तसंस्कारकं चेति । तत्रावघातप्रोक्षणादिकमुपयोक्ष्यमाणसंस्कारकं, यागे व्रीहीणामुपयोक्ष्यमाणत्वात्। प्रतिप्रत्तिकर्म चात्वालकृष्णविषाणप्रासनेडाभक्षणादिकमुपयुक्तकृष्णविषाणपुरोडाशादिसंस्कारकं द्वितीयम् । उपयुक्तस्याऽऽकीर्णकरस्यावशिष्यमाणद्रव्यादेर्विहितदेशे संस्कारविशेषहेतुः प्रक्षेपः प्रतिपत्तिकर्म। उपयोक्ष्यमाणसंस्कारभिन्नसंस्कारकर्मत्वं प्रतिपत्तिकर्मत्वमित्यपि वदन्ति। ननु भवतु कथंचिदिडाभक्षणस्य प्रधानयागोपयुक्ताकीर्णकरपुरोडाशद्रव्यप्रक्षेपात्मकत्वात्प्रतिपत्तिकर्मत्वं, चात्वाले कृष्णविषाणप्रासनस्याग्निहोत्रादिकर्मवद्विहितबाहिर्देशविशेषे प्रक्षेपक्रियात्मकत्वात्कथं प्रतिपत्तिकर्मत्वम्? तथाच तद्वदर्थकर्मत्वमेव तस्य । तदित्थं श्रूयते ज्योतिष्टोमे ' नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति ' इति । यजमानेन दक्षिणा दत्ता ऋत्विग्भिर्यदा नीतास्तदा यजमानः स्वहस्ते धृतं कृष्णमृगस्य शृङ्गं चात्वालनामकगर्ते परित्यजेत्। सोऽयं परित्यागोऽर्थकर्म । कुतः ? सप्रयोजनत्वलाभात् । प्रतिपत्तिकर्मत्वेऽऽपूर्वाभावे निरर्थकः स्यात् । तस्मादपूर्वलाभायार्थकर्मत्वमेव, न तु प्रतिपत्तिकर्मत्वमिति चेत्, न । ' कृष्णविषाणया कण्डूयति ' इति तृतीयाश्रुत्या यजमानशिरःकण्डूतावुपयुक्तस्य कृष्णविषाणस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् । न च प्रतिपत्तिकर्मत्वेऽत्यन्तमपूर्वाभावः । चात्वाल एव प्रासनमित्येवंविधस्य नियमस्य वैधत्वेन प्रासनक्रियाप्रयुक्तापूर्वाभावेऽपि नियमापूर्वसद्भावात्। तस्मात्प्रासनं प्रतिपत्तिकर्मेति । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य विनियोगविधिनिरूपणमुपसंहरति—तदेवमिति ॥

(५३) प्रयोगविधिः ।

प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः । स चाङ्गवाक्यैकवाक्यतापन्नः प्रधानविधिरेव । स हि साङ्गं प्रधानमनुष्ठापयन् विलम्बे प्रमाणाभावादविलम्बापरपर्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते । न च–तदविलम्बेऽपि प्रमाणाभावः–इति वाच्यम् । विलम्बे हि अङ्गप्रधानविध्येकवाक्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तिः । विलम्बेन क्रियमाणयोः पदार्थयोः ‘ इदमनेन सह

---

(५३) इदानीं प्रयोगविधिं निरूपयति—**प्रयोगेत्यादिना** । साङ्गप्रधानकर्मप्रयोगप्राशुभावबोधक इत्यर्थः । स च प्रयोगविधिः प्रयाजाद्यङ्गजातवाक्यैकवाक्यतामापन्नो‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’इत्यादिप्रधानविधिरेवोक्तवक्ष्यमाणविधित्रयमेलनरूपश्चतुर्थोऽयं विधिः, न तु विध्यन्तरमित्याह —**स चेति** । तत्र हेतुं प्रदर्शयन् प्रयोगप्राशुभावशब्दं व्याचष्टे—**स हीत्यादिना** । प्रयोगविधिः साङ्गप्रधानकर्मप्रयोगाविलम्बं विधत्ते, तद्विलम्बे प्रमाणाभावात्संप्रतिपन्नवत् । तत्र प्रयोगविधिः न तत्प्रयोगविलम्बं विधत्ते, तदविलम्बे प्रमाणाभावादिति सप्रतिसाधनतामाशङ्क्य समाधत्ते—**न चेत्यादिना** । अङ्गप्रधानविध्योरेकवाक्यतयावगतस्याङ्गप्रधानयोः साहित्यस्यानुपपत्तेरेव तदविलम्बे प्रमाणत्वान्न तत्र प्रमाणाभाववचनं शोभतेतरामिति । तत्रार्थापत्तिं प्रमाणं दर्शयति— **विलम्ब इत्यादिना** । हिशब्देन तत्साहित्यनिश्चयं द्योतयति । प्रयाजाद्यङ्गजातमङ्गशब्दार्थः । प्रधानशब्देन च दर्शादिः प्रधानयागो ह्युच्यते । तावेव तच्छब्दार्थः । न च तत्साहित्यमेव नास्तीति वाच्यम् । अङ्गप्रधानविध्येकवाक्यत्वानुपपत्तेः, तस्य प्रयोजनान्तरानुपलब्धेश्च । **नन्वविलम्बमन्तरेण** नाङ्गप्रधानयोः साहित्यानुपपत्तिः, तेन विनापि तथा व्यवहारादित्याशङ्क्य मैवमित्याह— **विलम्बेनेत्यादिना** । पूर्वेह्नि परेह्नि च क्रियमाणयोर्भोजनयोरिदमनेन भोजनेन सहकृतमिति व्यवहारदर्शनान्न विलम्बेन क्रियमाणयोरङ्गप्रधानयोः साहित्यव्यवहारोऽभ्रान्तस्योपपद्यते, ततश्च सा तदवस्थेत्यर्थः । सोऽप्यङ्गप्रधानयोराविलम्बस्तन्नियत-

कृतम्' इति साहित्यव्यवहाराभावात्। स चाविलम्बो नियते क्रमे आश्रीयमाणे भवति। अन्यथा हि–किमेतदनन्तरमेतत्कर्तव्यम्, एतदनन्तरं वा? इति प्रयोगविक्षेपापत्तेः। अतः प्रयोगविधिरेव स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिध्यर्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेषणतया विधत्ते। अत एव 'अङ्गानां क्रमबोधको विधिः प्रयोगविधि' इत्यपि लक्षणम्।

क्रमसमाश्रयणे संभवति–यथाग्नेयहविरभिघारणं, ततश्चैन्द्रदधिहविरभिघारणं, तत आग्नेययागानुष्ठानं, तदनन्तरमैन्द्रदधियागानुष्ठानमिति नियतः क्रमः। ततश्चैकान्तरितव्यवधानेनाविलम्ब इति सर्वमुपरिष्टात्स्पष्टीभविष्यतीत्याभिप्रेत्याह–**स चेत्यादिना**। क्रमानङ्गीकारे दोषमाह—**अन्यथेत्यादिना**। **प्रयोगविक्षेपापत्तेरिति**। किमाग्नेयहविषोऽभिघारणमैन्द्रदाधिहविरभिघारणानन्तरं कर्तव्यं, किंवैन्द्रदाधिहविषोभिघारणमाग्नेयहविरभिघारणानन्तरम्?–इत्येवं सर्वत्र संदेहेन सर्वानुष्ठानोच्छेदापत्तेरित्यर्थः।'संशयात्मा विनश्यति'–(४.४०) इत्यादिना भगवद्वचनेन संशयात्मन ऐहिकभोगसाधनेऽपि प्रवृत्त्यभावोपलम्भान्न संदिहानस्यामुत्रभोगसाधने प्रवृत्तिरुपपद्यत इति भावः। **ननु** नाङ्गप्रधानयोर्नियतः क्रम उपपद्यते, तद्विधायकाभावात्। न च प्रयोगविधिरेव तद्विधायको वाक्यभेदापातात्। कथं न प्रयोगविधिरेव प्रयोगप्राशुभावविधायकत्वे गुणप्रधानयोर्नियतक्रमाविधायकत्वे च वाक्यभेदापातः? इति चेत्, मैवमित्याह—**अत इत्यादिना**। यतोऽङ्गप्रधानयोर्नियतक्रममन्तरेणाविलम्बापरनामधेयप्रयोगप्राशुभावो नोपपद्यते, अतः स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिध्यर्थं नियतं क्रममपि प्रयोगविधिरेव विधत्ते इत्यर्थः। वाक्यभेदनिरासाय पदार्थविशेषणतयेत्युक्तं–व्यापारभेदेन हि विधाने वाक्यभेदो भवति, न तु विशिष्टविधान इत्यवोचामेति भावः। पदार्थश्चात्र क्रियारूपो ग्राह्यः, अन्यथा क्रमविधानानुपपत्तेः। तदुक्तं **माधवेन**–'यद्यपि क्रमस्य क्रियात्वाभावात्स्वरूपेण न विधियोग्यता, तथापि 'दध्ना जुहोति' इत्यादावक्रियारूपं दधिद्रव्यं यथा क्रियाविशेषणं सत् विधीयते–'दधिसाधनकं होमं कुर्यात्

(५४) क्रमस्वरूपम् ।

तत्र क्रमो नाम विततिविशेषः, पौर्वापर्यरूपो वा ।

इति, एवं 'अनेन क्रमेण कर्तव्यम्' इति क्रियाविशेषणतया क्रमो विधीयताम्' (५. १. १) इति। यतः प्रयोगविधिरेव पदार्थविशेषणतया तन्नियतक्रममपि विधत्ते, अत एव कारणात्तस्य लक्षणान्तरमपीत्याह—**अत एवेति** ।

(५४) **ननु** 'क्रमबोधकः' इत्यत्र किंलक्षणः क्रमोऽभिमत इत्याकाङ्क्षायां क्रमं लक्षयति—**तत्र क्रम इति** । यद्वा, वाक्यार्थबोधे पदार्थज्ञानस्य हेतुत्वात् क्रमपदार्थज्ञानमन्तरेण प्रयोगविधिलक्षणवाक्यार्थबोधो न स्यात्, ततश्च क्रमपदार्थो वक्तव्य इत्याकाङ्क्षायां क्रमलक्षणमाह—**तत्र क्रम इति**। तत्र=प्रयोगविधिलक्षणवाक्यार्थघटकपदार्थानां मध्य इत्यर्थः । विततनं, वितानो वा विततिः । 'तनु विस्तारे' इति धातोः स्त्रियां भावे क्तिन्प्रत्यये विततिरिति रूपम् । तथा च बहुभिः कर्तृभिर्युगपत्कृतानामपि पदार्थानां वितानविशेषो भवत्येव, न तु तत्र क्रमव्यवहार इत्यरुच्या लक्षणान्तरमाह—**पौर्वापर्यरूपो वेति**। यद्वा, युगपत्कृतानां क्रमेण कृतानां वा पदार्थानां वितानाविशेषेऽपि विशेषपदसूचितं पौर्वापर्यरूपं विवक्षितं लक्षणार्थं लक्षणान्तरव्याजेन—वाशब्दमनास्थायां, निश्चयार्थं वा मत्वा—प्रकटयति—**पौर्वापर्यरूपो वेति**। तदुक्तं—'तत्तत्पदार्थानन्तरं तत्तत्पदार्था इत्येवमनेकपदार्थवृत्तिपौर्वापर्यसमुदायरूपविततिरेव क्रमः' इति । अत्र **भाट्टदीपिकाकारास्तु**—'तत्र क्रमो नामाव्यवहितोत्तरत्वरूपमानन्तर्यम्'। तच्चैकप्रतियोगिकमेकवृत्ति, यथा 'वेदं कृत्वा वेदिं करोति' इत्यत्र वेदकरणप्रतियोगिकमानन्तर्यं वेदिकरणवृत्ति । अत्र दर्शपूर्णमासोत्तरत्वस्यासोमाङ्गत्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थमव्यवहितेति विशेषणम् । तत्र दर्शपूर्णमासपूर्वकालताकत्वमात्रं क्त्वाप्रत्ययार्थः, न त्वव्यवहितांशोऽपि । न च सोमविधेस्तदपेक्षा, येनाव्यवधान एव तत्पर्यवस्येत, सोमविधेर्भिन्नप्रयोगविधिविधेयदर्शपूर्णमासप्रतियोगिकक्रमानपेक्षत्वात् । अतस्तत्रोत्तरकालत्वमेव विधेयं, न क्रमः । क्रमश्च सर्वत्रोत्तरपदार्थाङ्गं

(५५) क्रमस्य श्रुत्यादिषट्सहकारिप्रमाणानि ।

तत्र षट् प्रमाणानि—श्रुति-अर्थ-पाठ-स्थान-मुख्य-प्रवृत्त्या-ख्यानि।

(५६) श्रुतिलक्षणम् ।

तत्र क्रमपरवचनं श्रुतिः । तच्च द्विविधम् । केवलक्रमपरं तद्विशिष्ट-पदार्थपरं चेति । तत्र 'वेदं कृत्वा वेदिं करोति' (मान. श्रौ. सू. १. १.

तस्यैव क्वाहं कर्तव्य इत्यपेक्षणात्, न तु पूर्वपदार्थाङ्गं—मदुत्तरं कः पदार्थः कर्तव्य इत्यपेक्षायाः क्वचिदप्यदर्शनात् । पूर्वपदार्थस्तु प्रतियोगितया क्रमवि-शेषणं दर्शपूर्णमासादिरिव पूर्वकालतायाः। एतेन क्रमः पदार्थद्वयाङ्गमिति केषां-चिदुक्तमपास्तम्, प्रमाणाभावात् । अस्तु वा 'प्रथमभक्षः' इत्यादौ प्राथम्यं पूर्वपदार्थाङ्गमेव'—इत्याहुः ॥

(५५) तन्नियमे च षट् प्रमाणानि श्रुत्यादीनि भवन्तीत्याह—**तत्रेति**। तत्र=क्रम इत्यर्थः ॥

(५६) तत्र श्रुतिं लक्षयति—**तत्रेति**। तत्र—षट्सु प्रमाणेषु मध्य इत्यर्थः। क्रमपरवचनं—वृत्त्या क्रमबोधकं—क्लृप्तशब्द इत्यर्थः। तच्चाथशब्दादिकम्। तत्राथशब्दस्यानन्तर्यवाचित्वं शक्त्यैव, क्त्वाप्रत्ययादीनां तु पूर्वकालादिवाचि-नामपेक्षानुरोधात्क्रमपरत्वं लक्षणया, अर्थादिषु कल्प्यशब्दस्यैव क्रमबोधकत्वात् क्लृप्तेति विशेषणम्। श्रुतिं विभजते—**तच्चेति**। क्रमपरवचनं चेत्यर्थः । तत्र केवलक्रमपरं वचनमुदाहरति—**तत्रेत्यादिना** । तत्र—तयोर्द्वयोर्मध्य इत्यर्थः । वेदः—दर्भमुष्टिविशेषः । वेदिः—आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये चतुरङ्गुलं निखातं भूतलं हविर्निधानस्थानविशेषरूपम् । तस्य केवलक्रमपरत्वे हेतुमाह—**वेदी-त्यादिना**। दर्शपूर्णमासयोर्हविरासादनोत्तरं वेदिकरणविधिवाक्येनैव वेदिकरण-स्य प्राप्तत्वात्तदनुवादेन क्त्वाप्रत्ययोक्तक्रममात्रमत्र विधीयत इति भावः। अत्र क्त्वाप्रत्ययोक्तस्य क्रमस्य वाक्यादेव वेदिकरणाङ्गत्वं, तत्त्वेनैव तद्विधिरिति बोध्यम्। क्रमविशिष्टपदार्थपरं वचनमुदाहरति—**वषटकर्तुरिति**। ननु भक्षस्य

३.३.) इति केवलक्रमपरं, वेदिकरणादेर्वचनान्तरप्राप्तत्वात् । 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः'-(आप. श्रौ. सू. १२. २४. ६?) इति तु क्रमविशिष्ट-पदार्थपरम् । एकप्रसरताभङ्गभयेन भक्षानुवादेन क्रममात्रस्य विधातु-मशक्यत्वात् ।

कथंचित्संभवत्प्रातिकत्वसंभवात्प्रथमशब्दोक्तक्रममात्रस्यात्रापि विधानं भविष्य-तीत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह—एकेत्यादिना । तथा च प्राथम्यविशिष्टैकभक्ष-पदार्थप्रसरभावस्य विशिष्टोपस्थितिरूपस्य भङ्गभिया न क्रममात्रं विधातुं शक्यते । अन्यथा यो वषट्कर्तुर्भक्षः स प्रथम इत्युपस्थितिः स्यात्, न तु वषट्कर्तृत्वोपाधिविशिष्टसंबन्ध्यभिन्नः प्राथम्याविशिष्टभक्ष इति भावः । यद्वा—एकप्रसरताभङ्ग एकवाक्यताभङ्गो बोध्यः । भक्षस्याप्यनेनैव विधानाभ्युप-गमात् । तथा चानेन विहितभक्षानुवादेन प्रथमशब्दोपात्तक्रमविधान एकवाक्य-ताभङ्गेनावृत्त्यात्मको वाक्यभेदः स्यादिति भावः । अत्रापि क्रमविशिष्टभक्ष-विधानात् प्रथमपदोक्तक्रमस्य वाक्याद्भक्षाङ्गत्वमिति ध्येयम् ॥

अत्रेदं बोध्यम्—यत्र धात्वर्थस्य क्लृप्तप्रमाणेन प्राप्त्यभावेऽपि कथं-चित्संभवत्प्रातिकस्य पुनर्विधानेन किंचित्प्रयोजनं विधेयान्तरं च नान्यत्किंचित्, तत्र क्रम एव श्रुत्युक्तो विधीयते । यथा सत्रात्मके द्वादशाहे—'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो होतारम् । ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वाऽर्धिनो दीक्षयति—ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः, प्रस्तोतारमुद्गातुः, मैत्रावरुणं होतुः । ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति—अग्नीध्रं ब्रह्मणः, प्रतिहर्तारमुद्गातुः, अच्छावाकं होतुः । ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्ष-यति—पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यमुद्गातुः, ग्रावस्तुतं होतुः । ततस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति (जै. न्या. वि. ३-७. ३६–३७), 'ब्रह्मचारी वाचार्यप्रेषितः'—... इति श्रुते वाक्ये । अत्र हि न दीक्षायाः स्वरूपेण तत्तत्संस्कारकत्वेन वा विधिरति-देशप्राप्तत्वात् । प्रकृतौ हि यजमानसंस्कारार्था दीक्षाऽतिदेशेनैव सत्रे प्राप्यते ।

सत्रे च 'ये यजमानास्त ऋत्विजः' इति वचनेन ऋत्विक्कार्योद्देशेन यजमानविधानाद्ब्रह्मादीनां यजमानत्वेनैव प्रतिप्रधानगुणावृत्तिन्यायेन तत्तत्संस्कारकत्वप्राप्तेः, ततश्च दीक्षारूपं धात्वर्थमनूद्याख्यातेन क्त्वाप्रत्ययोक्तः, ततःशब्दोक्तश्च क्रमो विधीयते। अत्र चायमर्थः—'अध्वर्युर्यजुर्वेदोक्तं करोति, तस्य पुरुषास्त्रयः—प्रस्थाता, नेष्टा, उन्नेता चेति। एते चत्वारो दीक्षयितारः। ब्रह्मा वेदत्रयोक्तस्य प्रत्यवेक्षणं करोति, तस्य पुरुषास्त्रयः—ब्राह्मणाच्छंसी, अग्नीत्, पोता चेति। उद्गातोद्गानं करोति, तस्य पुरुषास्त्रयः—प्रस्तोता, प्रतिहर्ता, सुब्रह्मण्यश्चेति। होता शंसनं करोति, तस्य पुरुषास्त्रयः—मैत्रावरुणः, अच्छावाकः, ग्रावस्तुच्चेति। चतुर्षु वर्गेषु प्रथमास्ते दक्षिणां संपूर्णामाप्नुवन्ति। ये द्वितीयास्ते तदर्धं प्राप्नुवन्ति—ततोऽर्धिन उच्यन्ते। ये तृतीयास्ते तृतीयांशं प्राप्नुवन्तीति—तृतीयिनः। ये चतुर्थास्ते चतुर्थांशं प्राप्नुवन्तीति—पादिनः। तानेतानुक्तक्रमेण स स पुरुषः संस्करोति' इति। किंच 'इतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात्' (३. ८. २१) इति न्यायेनाध्वर्युपुरुषाणामाद्यः प्रतिप्रस्थातैवाध्वर्युदीक्षायां प्राप्नोति। ब्राह्मणाच्छंस्यादिदीक्षासु त्वध्वर्योः 'न पूतः पावयेत्' इति वचनेन सत्रप्रकरणपठितेन दीक्षासु दीक्षाख्यसंस्काररहितपुरुषकर्तृविधायकेन पर्युदासात्प्रतिप्रस्थातृप्राप्तिः सुलभैव। एवं प्रतिप्रस्थात्रादिदीक्षासु नेष्टुः प्रतिप्रस्थात्रनन्तरस्य नेष्ट्रादिदीक्षासु चोन्नेतुर्नेष्ट्रनन्तरस्य प्राप्तिर्न्यायादेवेति न विधेयान्तराशङ्का। अतः क्रम एवात्राप्राप्तः, स एव तत्तद्दीक्षोद्देशेन विधीयते। अत एव चैतानि द्वादशवाक्यानि श्रौतक्रमविधायकानि अर्धित्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकमङ्गीकृत्य षडेव वा। उन्नेतृदीक्षावाक्ये तु वैकल्पिकब्रह्मचारिविधानात् हृदयादिन्यायेन पाठादेव क्रमसिद्धेस्तत इत्यनुवादः। निपातत्वाच्च वाशब्दस्य ब्रह्मचारिविशेषणत्वेन न वाक्यभेदः। ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यविधानाद्ब्राह्मण इति चानुवादः। ब्रह्मचारिणश्चाचार्याधीनत्वस्मृतेराचार्यप्रेषित इत्यप्यनुवादः। यत्तु—यद्यप्यत्र क्रमस्य वाचकः शब्दो नास्ति, तथापि वाक्येन प्रतीयते। स च प्रतीयमानः क्रमो मानान्तरेण कर्तव्यतया प्राप्त्यभावादिह विधीयत इति तन्न—क्त्वाप्रत्ययादेः क्रमवाचकस्यो-

(५७) श्रुतेः क्रमबोधकप्रमाणान्तरेभ्यः प्राबल्यम् ।

सेयं श्रुतिरितरप्रमाणापेक्षया बलवती । तेषां वचनकल्पनद्वारा क्रमप्रमाणत्वात् । अत एवाश्विनग्रहस्य पाठक्रमात्तृतीयस्थाने ग्रहणप्रसक्तौ 'आश्विनो दशमो गृह्यते' (मै. सं. ४. ६. १.) इति वचनाद्दशमस्थाने ग्रहणमित्युक्तम् ।

(५८) अर्थक्रमः ।

यत्र प्रयोजनवशेन क्रमनिर्णयः सोऽर्थक्रमः । यथा-'अग्निहोत्रं जुहोति', 'यवागूं पचति' (तै. ब्रा. २.१.५.६.?) इत्यग्निहोत्रयवागू-

---

क्तत्वात् । अतः क्रम एवात्राप्राप्तस्तत्तद्दीक्षोद्देशेन विधीयते-'क्त्वा'प्रत्ययोक्तः, 'ततः'पदोक्तश्चेति **भाट्टदीपिका**विरोधाच्चेति ॥

(५७) इदानीमुक्तश्रुतेरर्थपाठादिप्रमाणापेक्षया प्राबल्यमाह—**सेयं श्रुतिरिति**। अर्थादिप्रमाणानां श्रुतिकल्पनद्वारा क्रमे प्रामाण्यादिति तत्र हेतुमाह—**तेषामित्यादिना** । ज्योतिष्ठोम ऐन्द्रवायवादिग्रहेष्वाश्विननामकग्रहस्तृतीयस्थाने पठितः । ततश्च तृतीयस्थाने ग्रहणप्रसक्तावपि तस्य दशमस्थानत्वम् 'आश्विनो दशमो ग्रह्यते' इति शब्देनैवाम्नायत इति । तत्र गमकमप्याह—**अत एवेत्यादिना** । अत एव—इतरप्रमाणापेक्षया श्रुतेः प्राबल्यादेवेत्यर्थः । **इत्युक्तमिति** । पञ्चमाध्याये चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरण इति शेषः । पाठो हि न क्रमस्याभिधायकः, किंत्वन्यथानुपपत्त्या क्रमं कल्पयति । ' दशमः ' इत्येषा श्रुतिस्तु साक्षादेव क्रममभिधत्ते । ततः पाठादपि श्रुतिः प्रबलेति भावः ॥

(५८) इदानीमर्थक्रमं लक्षयति—**यत्रेत्यादिना** । प्रयोजनवशेन प्रयोजनानुपपत्त्या । ताद्धि व्युत्क्रमेऽनुपपद्यमानं क्रमे प्रमाणमिति भावः । तत्रोदाहरणमाह—**यथाग्निहोत्रमिति** । अग्निहोत्रयवागूपाकयोरित्यत्र प्रयोजनवशेन क्रमनिर्णय इत्यनुषङ्गः। **अत्र हीति**। अत्र-प्रकृते, यवागूहोमयोर्मध्य इति वार्थः । तत्पाकः पूर्वमनुष्ठीयत इत्यन्वयः, होमादिति शेषः । यवागूः तच्छब्दार्थः । यवा-

पाकयोः। अत्र हि यवाग्वा होमार्थत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्वमनुष्ठीयते। स चायं पाठक्रमाद्बलवान्। यथापाठं ह्यनुष्ठाने क्लृप्तप्रयोजनबाधोऽदृष्टार्थत्वं च स्यात्। न हि होमानन्तरं क्रियमाणस्य पाकस्य किंचित् दृष्टं प्रयोजनमस्ति।

(५९) पाठक्रमः।

पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः स पाठक्रमः। तस्माच्च पदार्थानां क्रम आश्रीयते। येन हि क्रमेण वाक्यानि पठितानि तेनैव क्रमेणाधी-

---

गूपाकस्य पाठक्रमेण पश्चात्करणे पाकसंस्कृताया यवाग्वा होमरूपप्रयोजनस्य 'यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति' इति वचनसिद्धस्यानिष्पत्तेः। पाकस्य च यवागूत्पादकत्वेऽपि तस्या अनुपयुक्तायाः प्रयोजनत्वानुपपत्तेस्तदन्यथानुपपत्त्या पूर्वं पाकः, पश्चाद्धोमोऽनुष्ठीयत इति भावः। अर्थक्रमश्च पाठक्रमाद्बलीयान् भवतीत्याह—**स चायमिति**। यवागूपाकस्य यथापाठमनुष्ठानेऽदृष्टार्थत्वं स्यादिति विपक्षे बाधकमाह—**यथापाठमिति**। क्रमप्रयोजनबाधस्तु दर्शितो यवागूपाकस्येत्यारभ्यास्माभिरिति भावः। दृष्टमेव किंचित्संभवत्प्रातिकं भवेदित्यत आह—**न हीत्यादिना**। न हि भक्षणमन्तरेण किंचिद्दृष्टप्रयोजनमुपलभ्यते, तच्च न प्रकृतयवाग्वा, अदर्शनात्प्रमाणाभावाच्चेति भावः—(**जै. सू.५.१.२.**)॥

(५९) पाठक्रमं लक्षयति—**पदार्थेति**। **तस्माच्चेति**। पाठक्रमाच्चेत्यर्थः। पाठक्रमात्पदार्थक्रममुपपादयति—**येनेत्यादिना**। वाक्यानीति पदस्याप्युपलक्षणम्। पदार्थप्रत्ययस्य कुत्रोपयोग इत्यत आह—**यथाप्रत्ययं चेति**। पाठक्रमं विभजते—**स च पाठो द्विविध इति**। मन्त्रपाठक्रममुदाहरति—**तत्रेत्यादिना**। तत्र–मन्त्रपाठब्राह्मणपाठयोर्मध्य इत्यर्थः। किं च अग्नीषोमीययागस्तैत्तिरीयब्राह्मणपञ्चमप्रपाठके द्वितीयानुवाके समाम्नातः—'ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्' इति। आग्नेययागस्तु षष्ठप्रपाठके तृतीयानुवाके आम्नातः—'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावस्यायां च पौर्णमास्य

तान्यर्थप्रत्ययं जनयन्ति। यथाप्रत्ययं च पदार्थानामनुष्ठानम्। स च पाठो द्विविधः—मन्त्रपाठः, ब्राह्मणपाठश्चेति। तत्राग्नेयाग्नीषोमीययो-स्तत्तद्याज्यानुवाक्यानां पाठाद्यः क्रम आश्रीयते, स मन्त्रपाठात्।

(६०) मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठाद्बलीयान्।

स चायं मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठाद्बलीयान्, अनुष्ठाने ब्राह्मणवाक्या-पेक्षया मन्त्रपाठस्यान्तरङ्गत्वात्। ब्राह्मणवाक्यं हि प्रयोगाद्बहिरेव 'इदं

चाच्युतो भवति' इति। तत्रानुष्ठानस्य ब्राह्मणोक्तविध्यधीनत्वादग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठानमित्याशङ्क्य मन्त्रकाण्डे पूर्वं पठिता आग्नेयमन्त्राः। तथाहि होत्रकाण्डे आज्यभागमन्त्रानुवाकादुत्तरस्मिन्ननुवाके प्रथमम् "अग्निर्मूर्धा" इत्यादिके आग्नेय्यौ याज्यानुवाक्ये आम्नाते। ततः 'प्रजापते न त्वदेतानि' इत्यादिके प्राजापत्ये। ततः 'अग्नीषोमा सवेदसः' इत्यादिके अग्नीषोमीये। आध्वर्यवे काण्डेऽपि 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि', 'अग्नीषोमाभ्याम्' इत्याग्नेयः पूर्व-माम्नातः। याजमानकाण्डेऽपि 'अग्नेरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासम्' इत्या-ग्नेयस्य पश्चाद् "अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासम्" इत्याम्नायते —(न्या. मा. वि. ५. १. १६)॥

(६०) मन्त्रक्रमः प्रबलः, मन्त्रैः स्मृत्वा पश्चादनुष्ठेयत्वात्। ब्राह्मणपाठ-स्त्वप्राप्तपदार्थे विधिनाऽपि चरितार्थः। अतोऽनुष्ठानस्मरणायैवोत्पन्नान् मन्त्रान् बाधितुं नालम्–इति मन्त्रक्रमेणाग्नेयस्यैव प्रथममनुष्ठानमिति समाधानमभिप्रेत्य वा मन्त्रपाठस्य ब्राह्मणपाठाद्बलीयस्त्वमाह—**स चायमित्यादिना**। किंच पाठ-योस्तु मन्त्रब्राह्मणगतयोर्मन्त्रपाठो बलीयान्, न तु ब्राह्मणपाठः, तस्योत्पत्ति-विनियोगविधिगतत्वेन प्रथमोपस्थितत्वेऽपि पाठस्य स्मारकक्रमविषयैव क्रम-नियामकत्वोक्तेः, मन्त्रसत्त्वे च तस्यैव स्मारकतया विधानोपयुक्तस्यासमर्थस्य च विधेः स्मारकत्वाभावान्मन्त्रपाठक्रम एव बलीयान्। तेन च याज्यानुवाक्या-दिमन्त्रपाठक्रमादाग्नेयस्य प्रथमानुष्ठानं, पश्चाच्चोपांशुयाजोत्तरमग्नीषोमीयस्य, न तु ब्राह्मणपाठक्रमादग्नीषोमीयस्य प्रथमं, पश्चादुपांशुयाजोत्तरमाग्नेयस्येत्याभिप्रेत्य

(एवं) कर्तव्यम् ' इति अवबोध्य कृतार्थम् । मन्त्राः पुनः प्रयोगकाले व्याप्रियन्ते, अनुष्ठानक्रमस्य स्मरणक्रमाधीनत्वात् । तत्क्रमस्य च मन्त्रक्रमाधीनत्वाद् अन्तरङ्गोऽयं मन्त्रपाठ इति ।

(६१) ब्राह्मणपाठक्रमात् क्रमः ।

प्रयाजानां ' समिधो यजति, तनूनपातं यजति '-(तै. सं. २. ६. १. ५) इत्येवंविधपाठक्रमाद्यः क्रमः स ब्राह्मणपाठक्रमात् । यद्यपि ब्राह्मण-

---

मन्त्रपाठस्य ब्राह्मणपाठाद्बलीयस्त्वमाह—**स चायमित्यादिना** । (**याज्यानुवाक्यानामिति** । यजेति प्रैषानन्तरं ऋग् या ब्रह्मणा समुच्चार्यते सा **याज्या** इत्युच्यते। अनुब्रूहीति प्रैषानन्तरं ऋग् तेनैव समुच्चार्यते सा **अनुवाक्या** इत्युच्यत इत्यर्थः । पृ.८७) तस्य तद्बलीयस्त्वे हेतुमाह—**अनुष्ठान इत्यादिना** । मन्त्रपाठस्य ब्राह्मणपाठादनुष्ठानेऽन्तरङ्गत्वमुपपादयति—**ब्राह्मणवाक्यमित्यादिना**। **स्मरणक्रमाधीनत्वादिति** । अनुष्ठेयपदार्थस्मरणक्रमाधीनत्वादित्यर्थः । **तत्क्रमस्येति** । अनुष्ठेयपदार्थस्मरणक्रमस्येत्यर्थः । **मन्त्रक्रमाधीनत्वादिति** । अनुष्ठेयपदार्थस्मारकमन्त्रक्रमाधीनत्वादित्यर्थः ।

(६१) प्रयाजानामनुष्ठानक्रमः—' समिधो यजति', 'तनूनपातं यजति', ' इडो यजति ', ' बर्हिर्यजति ', ' स्वाहाकारं यजति ' इति ब्राह्मणपाठक्रमात् स्वीक्रियते इत्याह—**प्रयाजानामित्यादिना** । ननु ' समिधोऽग्न आज्यस्य व्यन्तु ' इत्यादिमन्त्राणां प्रयाजक्रमस्मारकाणां सत्त्वेन कथं तेषां ब्राह्मणवाक्यक्रमात्क्रमः स्वीक्रियते ? तद्वाक्यानां विधानमात्रे चरितार्थत्वादित्याशयेनाशङ्कते—**यद्यपीति** । मन्त्रपाठस्यान्यादृशत्वेन वा, मन्त्राणां देवतामात्रस्मारकत्वेन कर्मस्मारकत्वाभावाद्वा, प्रयाजक्रमो ब्राह्मणपाठक्रमादेवेत्याशयेन परिहरति—**तथापीति** । तथा च येन क्रमेण ब्राह्मणवाक्यान्यधीतानि तेनैव क्रमेणार्थस्मरणं जनयन्तीति युक्तं तेषां तेनैव क्रमेणानुष्ठानमिति भावः । वस्तुतस्तु प्रयाजक्रमो न ब्राह्मणपाठक्रमात्स्वीक्रियते ' समिधोऽग्न आज्यस्य व्यन्तु '

वाक्यान्यर्थं विधाय कृतार्थानि, तथापि प्रयाजादीनां क्रमस्मारकान्तरस्याभावात् तान्येव क्रमस्मारकत्वेन स्वीक्रियन्ते ।

(६२) स्थानलक्षणम् ।

स्थानं नामोपस्थितिः । यस्य हि देशे योऽनुष्ठीयते तत्पूर्वतने पदार्थे कृते स एव प्रथममुपस्थितो भवतीति युक्तं तस्य प्रथममनुष्ठानम् । अत एव साद्यस्के–अग्नीषोमीय–सवनीय–अनुबन्ध्यानां सवनीयदेशे सहानु-

---

इत्यादिभिः क्रमप्रकरणप्राप्तैर्मन्त्रैर्देवता गुणत्वेन समर्प्यन्त इति नवमतन्त्ररत्नविरोधप्रसङ्गात् । अन्यथा मन्त्राणामन्यादृशक्रमत्वे तदनुपपत्त्यापत्तेः, किंतु मन्त्रपाठक्रमात्क्रम एव, ब्राह्मणपाठक्रमात्क्रमस्तु यत्रार्थस्मारका मन्त्रा न सन्त्येव तेषामेव । यथा–तूष्णीं विहितानां कर्मणां क्रमो ब्राह्मणपाठक्रमाद्भवति, तत्र तेषामेव प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वात् । प्रयाजोदाहरणं तु कृत्वाचिन्तया, तत्र ब्राह्मणवाक्यानां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वाभावात् । तथाचार्थवादपादे वार्तिकवचनम् 'प्रयाजादिवाक्यान्यर्थं समर्प्य चरितार्थानि स्वरूपसंस्पर्शे सत्यपि प्रयोज्यतां न प्रतिपद्यन्ते' (तं. वा. १. २. ३१) इति । तस्मान्मन्त्रक्रमादेव प्रयाजक्रम इति सिद्धमिति ध्येयम् ॥

(६२) इदानीं स्थानं लक्षयति—**स्थानं नामोपस्थितिरिति** । प्रकृतौ नानादेशानां पदार्थानां विकृतौ चोदकवचनादेकस्मिन् देशेऽनुष्ठाने कर्तव्ये यस्य देशे तेऽनुष्ठीयन्ते तस्य प्रथममनुष्ठानम्, इतरयोस्तु पश्चात्–अयं यः क्रमः स स्थानक्रमः । तेन चोपस्थितिविशेषेण योऽनुष्ठानक्रमः, स एव स्थानक्रम इत्युच्यत इति भावः । उपस्थितिं व्यनक्ति—**यस्येत्यादिना** । **यस्येति** । ज्योतिष्टोमादिप्रकृतेः साद्यस्कादिविकृतौ चोदकप्राप्तस्य सवनीयादेरित्यर्थः । **य इति** । अग्नीषोमीयानुबन्ध्यादिरित्यर्थः **तत्पूर्वतन इति** । तस्मात्सवनीयादेः पूर्वतन आश्विनग्रहणादौ पदार्थे कृते सतीत्यर्थः । **स एवेति** । सवनीयादिरेवेत्यर्थः । **प्रथममिति** । अग्नीषोमीयानुबन्ध्यापेक्षया प्रथममित्यर्थः । **तस्येति** ।

ष्ठाने कर्तव्ये–आदौ सवनीयपशोरनुष्ठानम्, इतरयोः पश्चात्। तस्मिन् देशे आश्विनग्रहणानन्तरं सवनीयस्यैव प्रथममुपस्थितिः।

(६३) साद्यस्कयागः

तथाहि–ज्योतिष्टोमे त्रयः पशुयागाः—अग्नीषोमीयः, सवनीयः, आनुबन्ध्यश्चेति। ते च भिन्नदेशाः—अग्नीषोमीय औपवसथ्येऽह्नि, सवनीयः सुत्याकाले, आनुबन्ध्यस्त्वन्ते। साद्यस्को नाम सोमयागविशेषः। स चाव्यक्तत्वाज्ज्योतिष्टोमविकारः। अतस्ते त्रयोऽपि पशुयागाः साद्यस्के चोदकप्राप्ताः। तेषां च तत्र साहित्यं श्रुतं 'सह पशूनालभेत' (का. श्रौ. सू. २२. ३. २८) इति। तच्च साहित्यं सवनीयदेशे, तस्य प्रधानप्रत्यासत्तेः, स्थानातिक्रमसाम्याच्च।

सवनीयादेरेवेत्यर्थः। **अत एवेति**। प्रथमोपस्थितप्रथमानुष्ठानस्य युक्तत्वादेवेत्यर्थः। **इतरयोरिति**। अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोरित्यर्थः। **तस्मिन् देश इति**। त्रयाणामपि पशूनां विकृतौ प्राप्तसवनीयदेश इत्यर्थः। आश्विनग्रहणानन्तरमित्यत्र सवनीयस्यैव विकृतौ प्रधानप्रत्यासत्तिबलाच्चोदकप्राप्तत्वेनोपस्थितियोग्यत्वादिति शेषः। **प्रथममिति**। अग्नीषोमीयानुबन्ध्यापेक्षया प्रथममित्यर्थः॥

(६३) विकृतावाश्विनग्रहणानन्तरमेव सवनीयस्थानप्रदर्शनाय प्रथमं प्रकृतौ तत्स्थानं प्रदर्शयति—**तथा हीत्यादिना**। औपवसथ्येऽह्नीत्युक्तार्थ एव। **अन्त इति**। अवभृथादूर्ध्वकाल इत्यर्थः। **अव्यक्तत्वादिति**। स्वार्थचोदितदेवतारहितत्वादित्यर्थः। तदुक्तं **न्यायप्रकाशे**–'अव्यक्तत्वं च स्वार्थचोदितदेवताराहित्यम्' इति। **अत इति**। ज्योतिष्टोमविकारत्वादित्यर्थः। **तत्रेति**। साद्यस्क इत्यर्थः। **तच्चेति**। श्रुतं चेत्यर्थः। **तस्येति**। सवनीयस्येत्यर्थः। **प्रधानेति**। यथा प्रकृतिभूते ज्योतिष्टोमे सुत्याकालिकः सवनीयः प्रधानप्रत्यासन्नस्तथैव तद्विकृतिविशेषे साद्यस्केऽपि तात्कालिकः स प्रधानप्रत्यासन्न एवेति भावः। सवनीयदेशे साहित्ये त्रयाणां स्वस्वस्थानातिक्रमसाम्यं हेत्वन्तरमाह—**स्थानेति**॥

(६४) स्थानातिक्रमसाम्यम् ।

सवनीयदेशे ह्यनुष्ठानेऽग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः स्वस्वस्थानातिक्रममात्रं[1] भवति । अग्नीषोमीयदेशे त्वनुष्ठाने सवनीयस्य स्वस्थानातिक्रममात्रम् । (अग्नीषोमीयस्य सवनीयस्थानातिक्रमः ।) आनुबन्ध्यस्य तु स्वस्थानातिक्रमः, सवनीयस्थानातिक्रमश्च स्यात्[2] । एवमनुबन्ध्यदेशेऽग्नीषोमीयस्य द्रष्टव्यः (स्थानातिक्रमः) ।

(६५) सवनीयस्य प्रथममनुष्ठानम् ।

तथा च सवनीयदेशे सर्वेषामनुष्ठाने कर्तव्ये सवनीयस्य प्रथममनु-

---

(६४) तदेव स्वस्वस्थानातिक्रमसाम्यं प्रदर्शयति—**सवनीयदेश** इत्यारभ्य **तथा चेति** प्राक्तनेन ग्रन्थेन । **स्वस्वस्थानातिक्रमो भवतीति** । यथा प्रकृतौ तथैव विकृतावपि चोदकप्राप्तस्याग्नीषोमीयस्यौपवसथ्याहोरूपस्य स्वस्थानमात्रस्यातिक्रमो भवति, आनुबन्ध्यस्य च स्वान्तस्थानमात्रस्यातिक्रमो भवतीत्यर्थः । सवनीयस्य तु सुत्याकालरूपस्वस्थानस्य नातिक्रमो भवतीत्यत्र लाघवमिति भावः । इति **त्रयाणां स्वस्वस्थानातिक्रम** इति । अग्नीषोमीयस्य देशे औपवसथ्येऽपि सर्वेषामनुष्ठानेऽग्नीषोमीयस्य सवनीयप्रधानसोमप्रत्यासत्तिबलात् साहित्यविधिप्राप्तसुत्याकालरूपसवनीयस्थानरूपस्वस्थानातिक्रमो भवति । आनुबन्ध्यस्य तु तादृशसवनीयस्थानरूपस्वस्थानातिक्रमः, स्वीयान्तस्थानातिक्रमो भवतीति त्रयाणां स्वस्वस्थानातिक्रमः । आनुबन्ध्यस्य देशे तु तेषामनुष्ठानेऽग्नीषोमीयस्यौपवसथ्याऽहोरूपस्य स्वस्थानस्यातिक्रमः, तादृशसवनीयस्थानरूपस्वस्थानस्यातिक्रमश्च भवति । आनुबन्ध्यस्य तु निरुक्तसवनीयस्थानरूपस्वस्थानस्यातिक्रमः, सवनीयस्य तु स्वस्थानमात्रस्यातिक्रमश्च भवतीति त्रयाणां स्वस्वस्थानस्यातिक्रम इत्यर्थः ।

(६५) **तथा चेति** । उक्तयुक्त्या सवनीयदेशे त्रयाणामनुष्ठाने कर्तव्ये

---

१ स्यादिति त्रयाणां स्वस्वस्थानातिक्रमः—इति टीकापाठः ।

२ 'इति त्रयाणां स्वस्वस्थानातिक्रमः भवति'—इति अधिकः टीकापाठः ।

ष्ठानम्। आश्विनग्रहणानन्तरं हि सवनीयदेशः। प्रकृतौ " आश्विनं गृहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीय आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति " (शत. ब्रा. ४. २. ५. १२) इत्याश्विनग्रहणानन्तरं सवनीयो विहितः-इति साद्यस्केऽप्याश्विनग्रहणे कृते सवनीय एवोपस्थितो भवति। अतो युक्तं तस्य स्थानात्प्रथममनुष्ठानम्, इतरयोस्तु पश्चात्-इत्युक्तम्।

चेत्यर्थः। वैकृतसवनीयस्थाननिर्णयोपायतया प्राकृतं सवनीयस्थानं श्रुत्या प्रदर्शयति—**प्रकृतावित्यादिना**। त्रिवृता त्रिगुणितरज्ज्वा परिवीय परिवेष्टनं कृत्वा आश्विनः सोमग्रहः, तद्ग्रहणानन्तरं ज्योतिष्टोमे सवनीयो विहित इति भावः। इति=यतः प्रकृतावाश्विनग्रहणानन्तरं स विहितोऽतो हेतोरित्यर्थः। **आश्विनग्रहणेति**। अत्राप्याश्विनग्रहणानन्तरमेव तस्य चोदकप्राप्तत्वेन तदनन्तरमेव तदुपस्थितिरिति भावः। **तस्येति**। सवनीयस्येत्यर्थः। **स्थानादिति**। उपस्थितेरित्यर्थः। **इतरयोरिति**। अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोरित्यर्थः। **ननु** तयोः पश्चादनुष्ठानेऽपि कस्य प्रथममनुष्ठानं, कस्य पश्चादित्यनिर्णये प्रयोगविक्षेपापत्तिरित्यत आह—**उक्तमिति**। पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पाद इति शेषः। तत्र हि स्थानात् सवनीयस्य प्राथम्ये निश्चिते स्थानभ्रष्टयोस्तयोरग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठानम्, आनुबन्ध्यस्य पश्चादित्युक्तमित्यर्थः। उक्तं हि **न्यायमालाविस्तरे**—(५. १. १३)-" साद्यस्कनामकः कश्चित्सोमयागः। तत्र श्रूयते-' सह पशूनालभते' इति। प्रकृतावग्नीषोमीयपशुरौपवसथ्ये दिने आलभ्यते, सवनीयपशुः सुत्यादिने प्रातःसवन आश्विनग्रहादूर्ध्वमालभ्यते, आनुबन्ध्यः पशुरवभृथादूर्ध्वमालभ्यते। इह तु त्रयोऽपि पशवः सहालब्धव्याः। सोऽयं सहालम्भः सुत्यादिन आश्विनग्रहादूर्ध्वं सवनीयस्थाने भवति-इत्येतदवश्यमभ्युपेतव्यम्। तथा सति प्रधानसोमप्रत्यासत्तिलाभादिति...सवनीयो हि स्वस्थान एव वर्तते, आश्विनग्रहसमीपस्य सवनीयस्थानत्वात्। आश्विने गृहीते सति सवनीय एव बुद्धिस्थो भवति, प्रकृतौ तदानन्तर्यस्य क्लृप्तत्वात्। ततः सवनीयस्य प्राथम्ये

(६६) मुख्यक्रमलक्षणम् ।

प्रधानक्रमेण योऽङ्गानां क्रम आश्रीयते, स मुख्यक्रमः । येन हि क्रमेण प्रधानानि क्रियन्ते तेनैव चेत् क्रमेण तेषामङ्गान्यनुष्ठीयन्ते, तदा सर्वेषामङ्गाना स्वैः स्वैः प्रधानैस्तुल्यं व्यवधानं भवति । व्युत्क्रमेण त्वनुष्ठाने केषांचिदङ्गानां स्वैः प्रधानैरत्यन्तमव्यवधानं, केषांचिदत्यन्तं व्यवधानं स्यात् । तच्चायुक्तं, प्रयोगविध्यवगतसाहित्यबाधापत्तेः । अतः प्रधानक्रमोऽप्यङ्गक्रमे हेतुः । अत एव प्रयाजशेषेणादावाग्नेयहविषोऽभिघारणं, पश्चादैन्द्रस्य दध्नः, आग्नेयैन्द्रयागयोः पौर्वापर्यात् । एवं च द्वयो-

---

स्थानान्निश्चिते सति स्थानभ्रष्टयोरग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः प्रकृताविव पूर्वोत्तरभावो द्रष्टव्यः " इति । यद्वा—उक्तमिति । आदौ सवनीयपशोरनुष्ठानम्, इतरयोः पश्चादित्यत्र पूर्वत्रोक्तमित्यर्थः ॥

(६६) अथ मुख्यक्रमं लक्षयति—**प्रधानक्रमेणेति** । तेनैव क्रमेणेत्यत्र यदेति शेषस्तदेत्यनुरोधात् । यत्र ह्यनेकेषां साङ्गानां प्रधानानां सहकर्तव्यता, तत्र प्रयोगविधिनाऽङ्गप्रधानयोः साहित्यावगतावपि प्रधानान्तरसाहित्यानुरोधेन यावदनुज्ञातव्यवधानस्वीकारेऽपि तदधिकव्यवधाने प्रमाणाभावात् प्रधानप्रत्यासत्त्यनुग्रहाय मुख्यक्रमेणैवाङ्गक्रमनियमः । अत एव प्रवृत्तौ अङ्गनिरूपितप्रत्यासत्त्यनुग्रहो बीजं, मुख्यक्रमे तु प्रधाननिरूपितप्रत्यासत्त्यनुग्रहो बीजमिति तयोर्भेद इति भावः । प्रधानक्रमव्युत्क्रमेणाङ्गानुष्ठाने बाधकमाह—**व्युत्क्रमेणेत्यादिना** । तत्रापीष्टापत्तिमाशङ्क्य प्रयोगविध्यवगततत्साहित्यबाधापत्तिरूपमनिष्टं बाधकमाह—**तच्चायुक्तमिति** । केषांचिदङ्गानां तैरत्यन्तमव्यवधानं, केषांचिदत्यन्तव्यवधानं चेति शेषः । **अभिघारणमिति** । क्षरद्घृतेनाभिषेक इत्यर्थः । **एवं चेति** । मुख्यक्रमेण हविरभिघारणरूपाङ्गक्रमे चेत्यर्थः । **एकान्तरितं व्यवधानमिति** । आग्नेयहविरभिघारणाग्नेययागयोरैन्द्रहविरभिघारणेन व्यवधानादैन्द्रहविरभिघारणैन्द्रयागयोश्चाग्नेययागेन व्यवधानादित्येकान्त-

रभिघारणयोः स्वस्वप्रधानेन तुल्यमेकान्तरितं व्यवधानम्। व्युत्क्रमेणाघारे त्वाग्नेयहविरभिघारणाग्नेययागयोरत्यन्तमव्यवधानम्, ऐन्द्रदध्यभिघारणैन्द्रयागयोर्द्व्यन्तरितं व्यवधानं, तच्चायुक्तमित्युक्तमेव।

(६७) मुख्यक्रमस्य पाठक्रमाद्दौर्बल्यम्।

स च मुख्यः क्रमः पाठक्रमाद्दुर्बलः। मुख्यक्रमो हि प्रमाणान्तरसापेक्षप्रधानक्रमप्रतिपत्तिसापेक्षतया विलम्बितप्रतिपत्तिकः। पाठक्रमस्तु निरपेक्षस्वाध्यायपाठक्रममात्रसापेक्षतया न तथेति बलवान्।

रितं व्यवधानमित्यर्थः। तथा चादावाग्नेयहविरभिघारणं, तत ऐन्द्रस्य हविषोऽभिघारणं, तत आग्नेययागः, ततश्चैन्द्रयागः—इत्येव क्रमो मुख्यक्रमात्सिद्धो भवतीति भावः। यदि त्वादावैन्द्रहविषोऽभिघारणं, तत आग्नेयहविषस्तत्क्रियते, ततश्च याज्यानुवाक्याक्रमवशादाग्नेययागस्यानुष्ठानं, तत ऐन्द्रयागस्यानुष्ठानमिति क्रमः स्वीक्रियते, तदा कस्यचिदत्यन्तमव्यवधानं कस्यचिदत्यन्तव्यवधानं च स्यात्, तच्चायुक्तं, प्रयोगविध्यवगततत्साहित्यबाधापत्तेरित्यभिप्रेत्याह—व्युत्क्रमेणेत्यादिना। उक्तमेवेति। 'तच्चायुक्तं, प्रयोग—'इत्यादौ दूषणमुक्तमेवेत्यर्थः॥

(६७) इदानीं पाठक्रमान्मुख्यक्रमस्य दौर्बल्यमाह—**स चेति**। तत्र हेतुमाह—**मुख्यक्रमो हीति**। यतो मुख्यक्रमः, प्रमाणान्तरसापेक्षा या प्रधानक्रमस्य प्रतिपत्तिः—तत्सापेक्षत्वेन विलम्बितप्रतिपत्तिकः, अतः पाठक्रमाद्दुर्बल एवेत्यर्थः। किं च निरपेक्षो यः स्वाध्यायपाठक्रमः, तन्मात्रसापेक्षत्वेन यतो न दुर्बलः पाठक्रमः, अतो बलवानिति पाठक्रमस्य ततो वैषम्यमाह—**पाठक्रमस्त्विति**। अत्रेदं बोध्यम्—दर्शपूर्णमासयोरुपांशुयाजोऽग्नीषोमीयश्चेत्येतदुभयं पौर्णमास्यामाम्नातम्। तत्रोपांशुयाजस्याज्यं द्रव्यम्—आज्यस्य धर्मा उत्पवनचतुर्गृहीतत्वादयः, अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशो द्रव्यं—तस्य धर्मा निर्वापावघातादयः। तत्र चायं पूर्वपक्षः—मुख्यौ यागावुपांशुयाजाग्नीषोमीयौ पूर्वोत्तर-

(६८) तस्य च प्रवृत्तिक्रमात् प्राबल्यम् ।

स चायं मुख्यः क्रमः प्रवृत्तिक्रमाद् बलवान् । प्रवृत्तिक्रमे हि बहूनामङ्गानां प्रधानविप्रकर्षात्, मुख्यक्रमे तु संनिकर्षात् ।

भाविनौ भवतः । तथा च सति अङ्गक्रमस्य प्रधानक्रमेणैवाश्रयणीयत्वात् प्रथममाज्यधर्माणामेवानुष्ठानं, न निर्वापादीनामिति । तत्र सिद्धान्तः—औषधधर्मा निर्वापादयः पूर्वमाम्नाताः । आज्यधर्मास्तु पश्चात् । तत्र मुख्यक्रमप्रयुक्तमाज्यधर्माणां प्राथम्यं बाधित्वा पाठक्रमानुरोधेनौषधधर्मा एव प्रथमतोऽनुष्ठेयाः । पाठक्रमो हि वैदिकैः शब्दैः सहसा प्रतीयते । मुख्यक्रमानुसारी तु क्रम उपपत्त्या कल्पनीयः । तस्मादग्नीषोमीयपुरोडाशार्था औषधधर्माः प्रथममनुष्ठेयाः, आज्यधर्मास्तु पश्चादिति—(जै. न्या. वि. ५. १. १५) ॥

(६८) प्रवृत्तिक्रमापेक्षया तु मुख्यक्रमस्य प्राबल्यमेवेत्याह—प्रवृत्तीति । तत्र हेतुमाह—प्रवृत्तिक्रमे हीति । अत्रेदं बोध्यम्—दर्शपूर्णमासयोरादावाग्नेययागस्यानुष्ठानं, ततः सांनाय्ययागस्य । सांनाय्यधर्माश्च केचिद्वत्सापाकरणदोहनादयः पूर्वमेवानुष्ठीयन्ते । तत्र यदि प्रवृत्तिक्रममाश्रित्य सांनाय्यधर्मा अवदानाभिघारणहविरासादनादयोऽपि सर्वे पूर्वमेवानुष्ठीयेरन्, तत आग्नेयधर्मा अवदानादयस्तदनुष्ठानं च, ततः सांनाय्ययागानुष्ठानं, तदा सांनाय्यधर्माणां सर्वेषां स्वप्रधानेन सह द्वाभ्यामाग्नेयधर्मतदनुष्ठानाभ्यां विप्रकर्षः स्यात् । यदा तु सांनाय्यधर्माणां केषांचिद्वत्सापाकरणादीनां पूर्वमनुष्ठानेऽप्यन्ये सर्वेऽवदानादयस्तद्धर्मा मुख्यक्रममाश्रित्याग्नेयधर्मानुष्ठानानन्तरमनुष्ठीयन्ते, तदा सर्वेषामाग्नेयधर्मसांनाय्यधर्माणामेकैकेन विजातीयेन व्यवधानं भवति । आग्नेयधर्माणां स्वप्रधानेन सह सांनाय्यधर्मैर्व्यवधानात् सांनाय्यधर्माणां च स्वप्रधानेन सहाग्नेयानुष्ठानेन व्यवधानादिति न विप्रकर्षः । तस्मान्मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमाद्बलवानिति —(जै. न्या. वि. ५. ४. २–४) ॥

(६९) प्रवृत्तिक्रमलक्षणम् ।

सहप्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु संनिपातिनामङ्गानामावृत्त्यानुष्ठाने कर्तव्ये हि द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमाद्यः क्रमः स प्रवृत्तिक्रमः । यथा प्राजापत्यपश्वङ्गेषु । प्राजापत्या हि 'वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्ति'—(तै. ब्रा. १. ३. ४. ३) इति वाक्येन तृतीयानिर्देशात् सेतिकर्तव्यताका एककालत्वेन विहिताः-(जै. सू. ११.२.२४)। अतस्तेषां तदङ्गानां चोपाकरणनियोजनप्रभृतीनां साहित्यं संपाद्यम् । तच्च प्राजापत्यपशूनां संप्रतिपन्नदेवताकत्वेन युगपदनुष्ठानादुपपद्यते । तदङ्गानां चोपाकरणादीनां युगपदनुष्ठानमशक्यम् । अतस्तेषां साहित्यमव्यवहितानुष्ठानात्संपाद्यम् ।तच्चैकस्योपाकरणं विधायापरस्योपाकरणं विधेयम्।

---

(६९) इदानीं प्रवृत्तिक्रमं लक्षयति—सहप्रयुज्येत्यादिना । तत्रोदाहरणमाह—यथेति । प्राजापत्या हि सेतिकर्तव्यताका एककालत्वेन विहिता इत्यन्वयः । अत इति । तेषामेककालत्वेन विहितत्वादित्यर्थः। तेषामिति । प्राजापत्यानामित्यर्थः। उपाकरणेत्याद्युक्तार्थ एव बोध्यः। तच्चेति । साहित्यं चेत्यर्थः। संप्रतिपन्नदेवताकत्वेनेत्यत्र संप्रतिपन्नदेवताकालत्वेनेति पाठः । तत्कालस्तु वैश्वदेव्यनुष्ठानानन्तरकालः, देवता च प्रजापतिरेव। तदङ्गानामिति । प्राजापत्याङ्गानामित्यर्थः। अशक्यमिति । अनेकेषां पशूनामुपाकरणं नियोजनं चैकस्मिन् काल एकेन कर्त्रा कर्तुमशक्यमित्यर्थः । अत इति । उपाकरणादीनां युगपदनुष्ठानानुपपत्तेरित्यर्थः । तेषामिति । उपाकरणादीनामित्यर्थः। तच्चेति। अव्यवधानेन साहित्यं चेत्यर्थः । एवमेकस्य पशोर्नियोजनं विधायापरस्य पशोर्नियोजनं विधेयमित्यातिदिशति—एवमिति । प्राजापत्येष्वेकस्य पदार्थस्य सर्वत्रानुष्ठेयत्वे यं पशुमारभ्यैकः पदार्थोऽनुष्ठितः, तमेव पशुमारभ्य द्वितीयादिः पदार्थोऽनुष्ठेय इत्याह—तथा चेत्यादिना। सोऽयमिति। प्रवृत्तिक्रम इत्यर्थः। आदिशब्देनार्थक्रमादयो गृह्यन्ते। अत्रेदं बोध्यम्-(जै. न्या. वि.५.२.१–३,

एवं नियोजनादिकमपि । तथा च प्राजापत्येषु कस्माच्चित्पशोरारभ्य एकं सर्वत्रानुष्ठाय द्वितीयादिपदार्थस्तेनैव क्रमेणानुष्ठेयः—स प्रवृत्तिक्रमः।

सोऽयं श्रुत्यादिभ्यो दुर्बलः । तदेवं संक्षेपतो निरूपितः षड्विधक्रम-निरूपणेन प्रयोगविधिः ।

(७०) अधिकारविधिलक्षणम् ।

कर्मजन्यफलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः । कर्मजन्यफल-स्वाम्यं कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम् । (१) स च ' यजेत स्वर्गकामः ' इत्या-दिरूपः । स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधताऽनेन स्वर्गकामस्य यागजन्यफल-भोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते । (२) ' यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत् सोऽग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालं निर्वपेत् ' (तै. सं. २. २. २. ५) इत्यादिनाऽग्नि-दाहादौ निमित्ते कर्म विदधता निमित्तवतः कर्मजन्यपापक्षयरूपफल-

---

५. १. ८–१२) सप्तदश प्राजापत्या भवन्ति –'सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते' इति तद्विधौ तथैव श्रवणात् । तथा च प्राजापत्येषु तेषु यं कंचित्प-शुमारभ्योपाकरणं सप्तदशसु पशुषु कृत्वा तमेव पशुमारभ्य नियोजनं कर्तव्यम् । एवं च तत्तत्पशूपाकरणानां तत्तत्पशुनियोजनैस्तुल्यं षोडशक्षणैर्व्यवधानं भवति । तथा सति ' सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते ' इत्युत्पत्तिवाक्ये ' वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्ति'इति प्रयोगवाक्ये च श्रुतं साङ्गानां सप्तदशपशुयागानां साहित्य-मुपपद्यते । अन्यथा तेष्वेकैकस्मिन्नुपाकरणनियोजनादिसर्वसंस्काराणां समापने प्रत्यक्षवचनावगतपशुसाहित्यं बाधितं भवेदिति । एवं निरूपितं षड्विधक्रमनि-रूपणेन प्रयोगविधिमुपसंहरति—**तदेवमिति** ॥

(७०) इदानीं क्रमप्राप्तमधिकारविधिं निरूपयति—**कर्मजन्येति** । कर्मजन्यफलस्वाम्यपदं व्याचष्टे—**कर्मजन्यफलस्वाम्यमिति**।**स चेति**। अधि-कारविधिश्चेत्यर्थः । **अनेनेति** । ' यजेत स्वर्गकामः ' इत्यादिवाक्येनेत्यर्थः । तत्रोदाहरणान्तरमाह—**यस्येति** । **क्षामवत इति** । क्षामवत्त्वगुणविशिष्टाये-

स्वाम्यं प्रतिपाद्यते। एवं (३) 'अहरहः सन्ध्यामुपासीत' (षड्विंशब्रा. ४. ५?) इत्यादिना शुचिविहितकालजीविनः संध्योपासनजन्यप्रत्यवायपरिहाररूपफलस्वाम्यं बोध्यते (२. ४. १–७)।

(७१) अधिकारस्वरूपम् (श्रुतम्)।

तच्च फलस्वाम्यं तस्यैव योऽधिकारविशिष्टः। अधिकारश्च स एव यद्विधिवाक्येषु पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयते। यथा काम्ये कर्मणि फलकामना, नैमित्तिके कर्मणि निमित्तनिश्चयः, नित्ये संध्योपासनादौ

त्यर्थः। **निमित्तवत इति**। अग्निना गृहदाहादिरूपनिमित्तवतः पुरुषस्येत्यर्थः। 'इत्यादिना' कर्म विदधता विधिनेत्यन्वयः। **कर्मजन्येति**। अग्निदेवताककर्मजन्येत्यर्थः। तत्रैवोदाहरणान्तरमाह—**एवमिति**। **शुचिविहितकालजीविन इति**। शौचविशिष्टत्वे सति विहितकालजीविन इत्यर्थः॥

(७१) **तच्चेति**। फलविधिबोधितं चेत्यर्थः। को ह्यधिकारो यद्विशिष्टस्य पुंसः कर्मजन्यफलभोक्तृत्वरूपं फलस्वाम्यं विधिना बोध्यते? इत्यत आह—**अधिकारश्चेति**। **अत एवेति**। विधिवाक्येषु पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयमाणस्याधिकारत्वादेवेत्यर्थः। स्वाराज्यमुद्दिश्येत्यत्र राजसूयमिति शेषः। **राज्ञः सत इति**। क्षत्रियस्य सत इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—**राजत्वस्येति**। **श्रवणादिति**। 'राजा राजसूयेन' इत्यत्र श्रवणादित्यर्थः। अत्र हि राजशब्देन क्षत्रिय एवोच्यते, न तु राज्यसंबन्धमात्रेण तदन्योऽपि। तेन क्षत्रियस्यैव राजसूयेऽधिकारः, न तु तदन्यस्य ब्राह्मणादेरित्यन्यत्र–(२. ३. ३) विस्तर इति भावः।

इदमत्र (जै. न्या. वि. ६. १. १–३) चिन्त्यते—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति श्रूयते। तत्र (याग) क्रियानिष्पादकत्वं कर्तृत्वं, फलभोक्तृतया स्वामित्वमधिकारः। तादृशोऽधिकारो यागकर्तुर्नास्ति कुतः? फलभोगाभावात्। तथा हि 'यजेत' इत्यत्राख्यातेन भावनाऽभिधीयते। तस्यां च धात्वर्थो भाव्यः, एकपदोपात्तत्वात्। स्वर्गस्तु पदान्तरोपात्तत्वाद्वाक्येन भाव्य-

शुचिविहितकालजीवित्वम् । अत एव 'राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इत्यनेन विधिवाक्येन स्वाराज्यमुद्दिश्य राजसूयं विदधताऽपि न स्वाराज्यमात्रकामस्य तत्फलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते, किं तु राज्ञः सतः स्वाराज्यकामस्यैव, राजत्वस्याऽप्यधिकारिविशेषणत्वेन श्रवणात् ।

(७२) पुरुषविशेषणम् (अश्रुतम्)

क्वचित्तु पुरुषविशेषणत्वेनाश्रुतमप्याधिकारिविशेषणम् । यथाध्ययनविधिसिद्धा विद्या, क्रतुविधीनामर्थज्ञानापेक्षत्वेनाध्ययनविधिसिद्धार्थ-

---

तयाऽन्वेतव्यः । तच्च वाक्यमेकपदरूपया श्रुत्या बाध्यते । स्वर्गस्य भाव्यत्वाभावे सति गुणत्वमभ्युपेयम् । स्वर्गशब्दो नात्र सुखवाची, किं तु सुखसाधनं चन्दनादिद्रव्यं ब्रूते । लोके तथा व्यवहारात् । तच्च कामयितुं योग्यम् । तेन द्रव्येण विना यागानिष्पत्तेः। तस्मादस्मिन् वाक्ये फलानभिधानेन तद्भोगाभावात् कर्तुर्यागे कर्तृत्वमेव, न त्वधिकार इत्याधिकारलक्षणं नारब्धव्यम्—इति प्राप्ते ब्रूमः—'यजेत' इत्यत्र प्रत्ययस्य केवलमाख्यातरूपत्वमेवेति न च मन्तव्यं, किंतु लिङ्प्रत्ययत्वेन विधिरूपत्वमप्यस्ति । तत्राख्यातत्वाकारेण भावनामाचष्टे, विधित्वाकारेण पुरुषं प्रवर्तयति, पुरुषश्च स्वाभिमतफलमन्तरेण न प्रवर्तते इति तदपेक्षितं स्वर्गमेव भाव्यतया विधिरुपादत्ते । स्वर्गशब्दश्चोत्कृष्टे सुखे रूढः । द्रव्ये तु लाक्षणिकः । तस्मात्—सुखस्य भाव्यत्वं विधिश्रुत्या सिद्धम् । धात्वर्थस्य तु भाव्यत्वमेकपदेन प्रतीयमानमपि प्रत्ययेन नावगम्यते, किं तु प्रकृत्या । तथा सति स्वर्गभाव्यत्वं भावनायां प्रत्यासन्नम्, एकेनैव विधिरूपेणाख्यातेनावगमात् । कामियोगादपि स्वर्गस्यैव भाव्यत्वम् । तस्मात् फलभोगसंभवेन कर्तुरधिकारोऽस्तीत्यधिकारलक्षणमारब्धव्यामिति ॥

(७२) विधिवाक्येष्वश्रुतमपि किंचिदधिकारिविशेषणत्वेनान्यथानुपपत्त्या तत्समाश्रयणेन व्यवहारोपपत्तिरित्याशयेनाह—क्वचित्त्विति। तत्रोदाहरणमाह—

ज्ञानवन्तं प्रत्येव प्रवृत्तेः । एवमाग्निसाध्यकर्मसु आधानसिद्धाग्नि-मत्ता । अग्निसाध्यकर्मणामग्न्यपेक्षत्वेन तद्विधीनामाधानासिद्धाग्निमन्तं प्रत्येव प्रवृत्तेः । एवं सामर्थ्यमपि ' आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सह-कारिणी ' (श. भा. १. ४. ३०) इति न्यायात् समर्थं प्रत्येव विधिप्रवृत्तेः ।

तदेवं निरूपितो विधिः ।

यथेति । विद्येत्यत्र विधिवाक्येष्वश्रुतमप्यधिकारिविशेषणत्वेन तद्विशेषणमिति शेषः । तत्र हेतुमाह—**ऋत्वित्यादिना** । तत्रैवोदाहरणान्तरमाह—**एवमिति** । अग्निमत्तेत्यत्रापि पूर्ववदेव शेषो बोध्यः । तत्रापि हेतुमाह—**अग्निसाध्येति** । **तद्विधीनामिति** । अग्निसाध्यकर्मविधीनामित्यर्थः । अनेन च निरुक्ताधिकारि-विशेषणेन शूद्रस्य यागेऽनधिकारो ध्वनितः । तस्याध्यनयविधिसिद्धविद्याया अभावादाधानसिद्धाग्निमत्ताया अभावाच्च । किं च अध्ययने ह्युपनीतस्यैवाधि-कारात्, उपनयनेऽपि च ' अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत ' इत्यादिना त्रैवर्णिकस्यै-वाधिकारविधानात् । अग्न्याधानेऽपि ' वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ' इत्या-दिना त्रैवर्णिकमात्रस्याधिकाराविधानाच्च । यद्यपि ' वर्षासु रथकारोऽग्नीनाद-धीत ' इत्यनेन रथकारस्य सौधन्वनापरनामकस्याग्न्याधानं विहितं, योगाद्रूढे-र्बलीयस्त्वात्, तथापि नास्योत्तरकर्मस्वधिकारः–तस्याध्ययनविधिसिद्धविद्याया अभावादित्यन्यत्र विस्तरः—इति भावः । ननु तत्र रथं करोतीति व्युत्पत्त्या त्रैवर्णिक एव रथकारः, न तु शूद्रस्य तत्राप्यधिकार इति चेत्, न । संकीर्णजाति-विशेषे रथकारशब्दस्य रूढत्वात् । तथाहि—वैश्यायां क्षात्रियादुत्पन्नो माहिष्यः । शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी । तस्यां करण्यां माहिष्यादुत्पन्नो रथकारः । तथा च याज्ञवल्क्यः–' माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते ' इति । तस्मान्न तादृशव्युत्पत्त्या त्रैवार्णिको रथकारशब्देन ग्रहीतुं शक्यत इति । किं च कुत्राचि-

यागेऽपि कस्यचिच्छूद्रस्याधिकारो भवति 'वास्तुमयं रौद्रं चरुं निर्वपेत्' इति प्रकृत्य 'एतया निषादस्थपतिं याजयेत्' इति श्रवणात्। वास्तुशब्दः किंचित्प्रकृतिद्रव्यविशेषमाह। एतस्यामिष्टावधिकारी निषादस्थपतिशब्दवाच्य स्त्रैवर्णिक एव। कुतः? निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीसमासस्य त्रैवर्णिके संभवात्। तस्य ह्यधीतवेदत्वेन विद्यासंभवाच्चेति प्राप्ते ब्रूमः—निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयसमासस्य मुख्यत्वान्न षष्ठीसमासेन त्रैवर्णिको निषादस्थपतिशब्दार्थः। षष्ठीसमासे तु संकीर्णजातिविशेषवाचिना निषादशब्देन तत्संबन्ध उपलक्ष्येत। न त्वयं कर्मधारये दोषोऽस्ति। तस्मात् तात्कालिकाचार्योपदेशादिना विद्यां संपाद्य धनिको निषादो रौद्रं यागं कुर्यादिति राद्धान्तः। अध्ययनविधिसिद्धविद्यादिवत्पुरुषसामर्थ्यमपि विधिवाक्येष्वश्रुतमप्यधिकारिविशेषणमित्याह—**एवमिति। सामर्थ्यमिति**। आज्यावेक्षणादिकं लौकिकपुंसामर्थ्यमित्यर्थः। वैदिकसामर्थ्यस्याध्ययनविधिसिद्धविद्यादेः पूर्वमेवोक्तत्वादित्यर्थः। वृद्धोक्तन्यायं विनिगमकं समुदाहरन् तत्र हेतुमाह—**आख्यातानामिति**। अनेन च विशेषणेनान्धादेरनधिकारो ध्वनितः। इदमत्र (जै. न्या. वि.–६. १. ४–५) विचार्यते–अन्धः पङ्गुर्बधिरो मूको गवाश्वादयश्च तिर्यञ्च इत्यादीनां चेतनत्वेन निरतिशयसुखरूपे स्वर्गे कामना संभवति। अथोच्येत–केषुचिदङ्गेषु तेषां शक्तिर्नास्ति। तथाहि–अन्धो नाज्यमवेक्षितुं क्षमः, पङ्गुर्विष्णुक्रमेष्वशक्तः, बधिरो नाध्वर्युप्रोक्तं शृणोति। तथा च 'क्लृप्तीर्वाचयति' इति विहितस्यानुष्ठानं न सिद्ध्येत्। मूकोऽनुमन्त्रणादावसमर्थः। तिर्यञ्चो बहुष्वसमर्था इति तन्न। यथाशक्त्यङ्गानामनुष्ठेयत्वात्। 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यनेन प्रधानवाक्येन सर्वाधिकारः प्रतीयते। स चाज्यावेक्षणाद्यङ्गवाक्यानुसारेण न संकोचयितुं युक्तः, किंतु प्रधानानुसारेणाङ्गानुष्ठानमेव संकोचयितुं युक्तम्। तस्मादन्धादेरप्यधिकार इति प्राप्ते ब्रूमः—यदाज्यावेक्षणादयः पुरुषार्थतया विधीयेरन्, तदा तल्लोपयितुर्न क्रतोर्वैकल्यम्। इह तु क्रत्वङ्गतया ते विहिता इति तल्लोपे क्रतुरेव न निष्पद्येत। तस्मादसमर्थस्य नास्त्यधिकारः

इति सिद्धम्। किंच ज्योतिष्टोमे (६.५.४९–५५) श्रूयते–' यद्युद्गाता अपच्छिद्येतादक्षिणो यज्ञः संस्थाप्यः। अथान्यश्चाहर्तव्यः, तत्र तद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन् दास्यन् स्यात्। यदि प्रतिहर्ताऽपच्छिद्येत, सर्वस्वं दद्यात् ' इति। अस्यायमर्थः– प्रातःसवने बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणा ऋत्विजः शालाया बहिः प्रसर्पन्ति, तदानीमेकस्य पृष्ठतोऽन्य इत्येवं पिपीलिकावत्पङ्क्त्याकारेण गन्तव्यम्। तत्र पुरतो गन्तुः कच्छं गृहीत्वैव पृष्ठतोऽन्यो गच्छेत्। एवं सति यदि प्रमादादुद्गाता गृहीतं कच्छं मुञ्चेत्, तदा दक्षिणामदत्वा प्रक्रान्तो यज्ञः समापनीयः। तं समाप्य पुनरपि स यज्ञः प्रयोक्तव्यः। तस्मिन् प्रयोगे पूर्वं यद्दित्सितं द्रव्यं, तद्दद्यात्। यदा प्रतिहर्ता मुञ्चेत्, तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्वं दद्यादिति। तत्र यद्युद्गातृप्रतिहर्तारौ युगपत्तन्मुञ्चेतां, तदानीमुक्तं प्रायश्चित्तनिमित्तं विहन्येत। एकैककर्तृको ह्यपच्छेदो निमित्तत्वेन श्रुतः। अयं तूभयकर्तृकत्वान्नैकेन व्यपदेष्टुं शक्यते। तस्माच्छ्रूयमाणस्य निमित्तस्य विहतत्वान्नास्ति प्रायश्चित्तमिति प्राप्ते ब्रूमः–द्वौ ह्यत्रापच्छेदौ, तयोरेकैकस्यैकैक एव कर्तेति निमित्तस्य नास्ति विघातः। कालमात्रैक्यादेकापच्छेदभ्रांतिः। तस्मान्निमित्तविघाताभावादस्ति प्रायश्चित्तम्। किंच अदक्षिणत्वं, सर्वस्वदक्षिणत्वं चेति यत्प्रायश्चित्तद्वयं निमित्तभेदेन श्रुतं, तन्निमित्तद्वयसंनिपाते समुच्चेतव्यम्। यद्यदक्षिणत्वसर्वस्वदानयोरन्योन्यविरोधः, तर्हि प्रयोगभेदेन व्यवस्थापनीयम्। अपच्छेदयुक्ते प्रथमप्रयोगे दक्षिणा न दातव्या, उत्तरप्रयोगे सर्वस्वं दातव्यम्। सत्यपि प्रयोगभेदे कर्मण एकत्वात् समुच्चय इति प्राप्ते ब्रूमः–न ह्युत्तरप्रयोगेऽपच्छेदो विद्यते। न चासति निमित्ते प्रायश्चित्तं युक्तम्। तस्मात्प्रथमप्रयोग एव निमित्तद्वयवशात्प्रायश्चित्तद्वयं प्राप्तम्। तच्चान्योन्यविरुद्धत्वात् विकल्प्यते। किं च उद्गातृप्रतिहर्तृकर्तृकयोरपच्छेदयोर्यौगपद्ये समानबलत्वादस्तु प्रायश्चित्तयोर्विकल्पः। यदा तु क्रमेणापच्छेदौ स्यातां, तदानीमसंजातविरोधित्वेन पूर्वस्य प्रबलत्वाच्छ्रुतिलिङ्गादाविवोत्तरस्य प्रवृत्तिर्निरुध्यत इति चेत्। मैवम्। श्रुतिलिङ्गादावुत्तरस्य पूर्वसापेक्षत्वात्पूर्वेण विरोधे सत्युत्तरस्योत्पत्तिरेव नास्ति। इह तु ज्ञानद्वयमन्योन्यानिरपेक्षं

वाक्यद्वयादुत्पद्यत इत्युत्पत्तिप्रतिबन्धो नास्ति। उत्पद्यमानं चोत्तरज्ञानं स्ववि-रुद्धस्य पूर्वज्ञानस्य बाधेनैवोत्पद्यते। ननु निरपेक्षत्वस्य समानत्वात्पूर्वज्ञानमेवो-त्तरस्य बाधकमास्त्विति चेत्, न। पूर्वज्ञानोत्पत्तिदशायामविद्यमानस्योत्तरज्ञानस्य बाध्यत्वायोगात्। उत्तरकाले तु स्वयं बाधितं पूर्वज्ञानं कथमुत्तरस्य बाधकं भवेत्? नान्यत्किंचिदुत्तरस्य बाधकं पश्यामः। तस्मादुत्तरकालीनापच्छेद-निमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम्। किं च यद्युद्गाता पश्चादपच्छिद्यते तदा तस्यापच्छेद-स्य प्रबलत्वात्तन्निमित्तं प्रायाश्चित्तमनुष्ठेयम्। तच्च प्रायश्चित्तमीदृशं—प्रथमं प्रयोगं दक्षिणारहितमनुष्ठाय द्वितीयप्रयोगे पूर्वं दित्सिता दक्षिणा दातव्येति। पूर्वं च गवां द्वादशाधिकं शतं दित्सितं, तस्य ज्योतिष्टोमदक्षिणारूपेण विहित-त्वात्। तस्मादुत्तरप्रयोगे द्वादशशतं देयमिति प्राप्ते ब्रूमः—प्रतिहर्तुः प्रथम-मपच्छेदे सति तन्निमित्तकं सर्वस्वदानरूपं प्रायश्चित्तं प्रथमप्रयोगे प्राप्तं, तेन च क्रतुस्वभावप्रयुक्तस्य द्वादशशतस्य बाधात्सर्वस्वं दित्सितम्। न चोद्गात्रपच्छेदेन पश्चाद्भाविना सर्वस्वदित्सा बाध्यते—इति शङ्कनीयम्, बाधकस्य दक्षिणान्तरस्य तत्रानुक्तत्वात्। यद्दित्सितं, तदुत्तरप्रयोगे देयमित्येतावदेव तत्रोच्यते। दित्सितं च सर्वस्वमित्युक्तम्। अत उत्तरकालीनोद्गात्रपच्छेदनिमित्तेऽपि पुनःप्रयोगे पूर्वकालीनप्रतिहर्त्रपच्छेदप्रयुक्तं सर्वस्वमेव दातव्यमित्यादिकमर्थजातं निरूपणी-यमभिप्रेत्य विधिनिरूपणमुपसंहरति—**तदेवमिति**। तस्मिन्नतीते ग्रन्थ उक्त-प्रकारेणेत्यर्थः॥

यः सर्वकर्ता सकलात्मरूपश्चन्द्रार्कवह्नीक्षणकश्चिदात्मा।
साम्बो हि सोमार्धविभूषणाढ्यस्तं नौमि देवार्चितपादपीठम्॥ १॥

चतुर्थो मन्त्रपरिच्छेदः

(७३) मन्त्रमीमांसा ।

प्रयोगसमवेतार्थस्मारका मन्त्राः । तेषां च तादृशार्थस्मारकत्वेनैवार्थवत्त्वम् । न तु तदुच्चारणमदृष्टार्थम्, संभवति दृष्टफलकत्वेऽदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । न च—दृष्टस्यार्थस्मरणस्य प्रकारान्तरेणापि संभवान्मन्त्राम्नानं व्यर्थम्—इति वाच्यम् । 'मन्त्रैरेव स्मर्तव्यम्' इति—नियमविध्याश्रयणात् ।

(७४) नियमविधिः ।

नानासाधनसाध्यक्रियायामेकसाधनप्राप्तावप्राप्तस्यापरसाधनस्य प्रापको विधिर्नियमविधिः । यथाहुः—

'विधिरत्यन्तमप्राप्ते[1] नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति गीयते ॥'

---

(७३) इदानीं मन्त्ररूपं वेदभागं निरूपयति—प्रयोगेति । तेषामिति । मन्त्राणामित्यर्थः । तादृशार्थेति । प्रयोगसमवेतार्थेत्यर्थः । अर्थवत्त्वमिति । प्रयोजनवत्त्वमित्यर्थः । ननु मन्त्रोच्चारणस्यादृष्टार्थकत्वेनाप्युपपत्तेः कुतस्तेषां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वेनैव प्रयोजनवत्त्वमित्यत आह—न त्विति । तदुच्चारणमिति । मन्त्रोच्चारणमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—दृष्टफलकत्व इति । ननु दृष्टस्य देवताद्यर्थस्मरणस्य ब्राह्मणवाक्यादिनापि संभवान्मन्त्रोच्चारणस्यादृष्टार्थकत्वानङ्गीकारे तदाम्नानस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्याशङ्क्य मन्त्रैरेव सोऽर्थः स्मर्तव्य इति नियमविध्यङ्गीकारान्न मन्त्राम्नानस्य वैयर्थ्यमिति परिहरति—न चेत्यादिना ।

(७४) ननु किंलक्षणको नियमविधिर्यदाश्रयणादन्यस्यार्थस्मारकस्य व्यवच्छेदो लभ्यत इत्याशङ्क्य नियमविधिलक्षणमाह—नानासाधनेति । तत्र

---

१. प्राप्तौ—इति पाठः ।

(तं. वा. १. २. ४२) इति। अस्यार्थः–प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य प्रापको विधिरपूर्वविधिः। यथा–' यजेत स्वर्गकामः ' इत्यादिः। स्वर्गार्थकयागस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्यानेन विधानात्। पक्षेऽप्राप्तस्य प्रापको विधिर्नियमविधिः। यथा–' व्रीहीनवहन्ति ' (तै. ब्रा. ३. २. ५. ६) इत्यादिः। कथमस्य पक्षेऽप्राप्तप्रापकत्वम् ?–इति चेत्, इत्थम्—अनेन ह्यवघातस्य वैतुष्यार्थत्वं न प्रतिपाद्यते, अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात्। किंतु नियमः। स चाप्राप्तांशपूरणम्। वैतुष्यस्य हि नानोपायसाध्यत्वाद्यदा अवघातं परित्यज्य उपायान्तरं ग्रहीतुमारभते, तदावघातस्याप्राप्तत्वेन तद्विधाननामकमप्राप्तांशपूरणमेवानेन विधिना क्रियते। अतश्च नियमविधावप्राप्तांशपूरणात्मको नियम एव वाक्यार्थः। पक्षेऽप्राप्तावघातस्य विधानमिति यावत्।

संमतिमाह—**यथाहुरिति**। तां व्याचष्टे—**अस्यार्थ इत्यादिना**। तत्रापि विधिरत्यन्तमप्राप्ताविति प्रथमपादमपूर्वविधिपरं व्याचष्टे—**प्रमाणान्तरेणेति**। प्रमाणान्तरेण यदर्थत्वेनाप्राप्तस्य तदर्थत्वेन प्रापको यो विधिः, सोऽपूर्वविधिरित्यर्थः। तत्रोदाहरणमाह—**यथेति**। तस्यापूर्वविधित्वे हेतुमाह—**स्वर्गेति**। स्वर्गार्थकत्वेन प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य यागस्य तदर्थत्वेन ' यजेत स्वर्गकामः ' इत्यनेन विधानाद्भवत्ययमपूर्वविधिरित्यर्थः। ' नियमः पाक्षिके सति ' इति द्वितीयपादं प्रकृते संमतिरूपं व्याचष्टे—**पक्षेऽप्राप्तस्येति**। तत्रोदाहरणमाह—**यथेति**। ननु ' व्रीहीनवहन्ति ' इत्यस्यावघातविधेः कथं पक्षेऽप्राप्तस्यावघातस्य प्रापकत्वं स्वीक्रियते, वैतुष्यार्थत्वेन प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य तस्य तदर्थत्वेनानेन विधानोपपत्तेरित्याशङ्क्यानेन हि विधिनावघातस्य वितुषतार्थत्वं न प्रतिपाद्यते, तस्य तदर्थत्वेनान्वयव्यतिरेकासिद्धत्वात्। अवघातादिसत्त्वे व्रीहीणां वैतुष्यं जायते, तदसत्त्वे तदभाव इति सार्वजनीनमिति परिहरति—**कथमित्यादिना**। **इत्थमिति**। अनेन वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः। ननु यद्यवघातादीनां सर्वेषामेव

(७५) परिसंख्याविधिः ।

उभयोश्च युगपत्प्राप्तावितरव्यावृत्तिपरो विधिः परिसंख्याविधिः । यथा–' पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः ' (किष्किंधा का. २. ३९) इति । इदं हि वाक्यं न पञ्चपञ्चनखभक्षणपरं, तस्य रागतः प्राप्तत्वात् । नापि नियमपरं, पञ्चपञ्चनखपञ्चेतरपञ्चनखभक्षणस्य युगपत्प्राप्तेः पक्षेऽप्राप्त्यभावात् । अत इदमपञ्चपञ्चनखभक्षणनिवृत्तिपरमिति भवति परिसंख्याविधिः ।

वैतुष्यार्थत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धं, तदा ' व्रीहीनवहन्ति ' इत्यवघातविधेरन्वयव्यतिरेकासिद्धावघातप्रापकत्वेन वैयर्थ्यमेवापद्येत, अनुवादकत्वादित्याशङ्कते–**किंत्विति** । नास्य विधेरनुवादकत्वेन वैयर्थ्यं संभवति, नियमविधायकत्वेनाप्युपपत्तेरिति परिहरति—**नियम इति** । व्रीहीणां वैतुष्यमवघातेनैव संपादनीयमिति नियमः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । **ननु** तादृशनियमप्रतिपादनेऽत्र कीदृशो वाक्यार्थो भवतीत्यत आह—**स चेति** । स एवाप्राप्तांशपूरणरूपो नियमोऽत्र वाक्यार्थ इत्यर्थः। **ननु** कथमत्राप्राप्तांशो लभ्यते यस्य पूरणेनास्य विधेः सार्थक्यमित्यतोऽत्राप्राप्तांशपूरणरूपमेव वाक्यार्थमुपपादयति—**वैतुष्येत्यादिना** । उपपादितमप्राप्तांशपूरणरूपं वाक्यार्थमुपसंहरति—**अतश्चेति** । अस्य विधेरप्राप्तांशपूरणरूपनियमप्रतिपादकत्वाच्चेत्यर्थः । पर्यवसितार्थमाह—**पक्ष इति** । **यावदिति** । पर्यवसन्नमित्यर्थः–(४. २. २६) ॥

(७५) ' तत्र च ' इत्याद्युत्तरार्धं परिसंख्याविधिपरं व्याचष्टे—**उभयोश्चेति**। तत्रोदाहरणमाह—**यथेति** । अस्यात्यन्तमप्राप्तविधित्वरूपमपूर्वविधित्वमाशङ्क्य निराचष्टे—**इदं हीति** । तत्र हेतुमाह—**तस्येति** । पञ्चनखभक्षणस्येत्यर्थः । अस्य वाक्यस्य नियमविधित्वमपि निराचष्टे—**नापीति** । तत्रापि हेतुमाह—**पञ्चनखेति** । **अत इति** । विधिद्वयासंभवादित्यर्थः । **इदमिति** । ' पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः ' इति वाक्यमित्यर्थः । अपञ्चनखभक्षणनिवृत्तिस्तु न केनापि प्राप्ता । ततश्च तद्विधायकत्वेन नास्य वाक्यस्यानुवादकत्वमपि । तथा च सैवात्र वाक्यार्थ इति भावः ॥

(७६) परिसंख्या द्विविधा ।

सा च द्विविधा–श्रौती लाक्षणिकी चेति। तत्र 'अत्र ह्येवावपन्ति' (१०. ४. २१-२२) इति श्रौती परिसंख्या। एवकारेण पवमानातिरिक्तस्तोत्रव्यावृत्तेरभिधानात्। 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' इति तु लाक्षणिकी। इतरनिवृत्तिवाचकपदाभावात्। अत एवैषा त्रिदोषग्रस्ता।

(७७) परिसंख्याया दोषत्रयम्।

दोषत्रयं च–(१) श्रुतहानिः, (२) अश्रुतकल्पना, (३) प्राप्तबाधश्चेति। तदुक्तम्–'श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थप्रकल्पनात्। प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदूषणा॥' इति। श्रुतस्य पञ्चपञ्चनखभक्षणस्य हानात्, अश्रुताया अपञ्चपञ्चनखभक्षणनिवृत्तेः कल्पनात्, प्राप्तस्य चापञ्चपञ्चनखभक्षणस्य बाधनादिति। अस्मिंश्च दोषत्रये दोषद्वयं शब्दनिष्ठम्। प्राप्तबाधस्त्वर्थनिष्ठ इति दिक्।

---

(७६) सा च परिसंख्या द्विविधेत्याह—**सा चेति**। आद्यामुदाहरति—**तत्रेति**। द्वयोः परिसंख्ययोर्मध्य इत्यर्थः। **अत्रेति**। प्रकृत इत्यर्थः। **अवयन्तीति** (?)। अवजानन्तीत्यर्थः—गायन्ति (?) इति यावत्। श्रौत्याः परिसंख्यायास्तत्त्वे हेतुमाह—**एवकारेणेति**। द्वितीयामुदाहरति—**पञ्चेति**। पञ्च पञ्चनखास्तु 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव। शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मोऽथ पञ्चमः'॥ (वा. रा. कि. १७. ३९) इत्यादिवचनोदाहृता बोध्याः। अस्या अपि तत्त्वे हेतुमाह—**इतरनिवृत्तीति**। **अत एवेति**। इतरनिवृत्तिवाचकपदाभावादित्यर्थः। एषेति। लाक्षणिकीत्यर्थः॥

(७७) दोषत्रयं प्रदर्शयति—**दोषत्रयं चेति**। तत्र श्रुतहानौ हेतुमाह—**श्रुतस्येति**। अश्रुतकल्पनायां हेतुमाह—**अश्रुतेति**। प्राप्तस्य बाधेऽपि हेतुमाह—**प्राप्तस्येति**। रागतः प्राप्तस्येत्यर्थः। अस्य दोषत्रयस्य व्यवस्थया वृत्तित्वमाह—**अस्मिंश्चेति**। दोषत्रयमध्य इत्यर्थः॥

(७८) केषांचिन्मन्त्राणामुच्चारणमदृष्टार्थम् ।

येषां तु प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं न संभवति, तदुच्चारणस्यानन्यगत्याऽदृष्टार्थकत्वं कल्प्यत इति नानर्थक्यमिति ।

पञ्चमो नामधेयपरिच्छेदः

(७९) नामधेयमीमांसा ।

नामधेयानां च विधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वम् । तथा हि ' उद्भिदा यजेत पशुकामः ' इत्यत्रोद्भिच्छब्दो यागनामधेयं, तेन च विधेयार्थपरिच्छेदः क्रियते । तथा हि अनेन वाक्येनाप्राप्तत्वात् फलोद्देशेन यागो विधीयते । यागसामान्यस्याविधेयत्वात् यागविशेष एव विधीयते । तत्र

---

(७८) ननु कथं सर्वेषां मन्त्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वेनैवार्थवत्त्वमुपपद्यते ? हुंफडादिमन्त्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वासंभवादित्याशङ्क्याह—**येषामित्यादिना** । **तदुच्चारणस्येति** । हुंफडादिमन्त्रोच्चारणस्येत्यर्थः । अनन्यगत्याऽदृष्टार्थत्वमित्यत्राादृष्टार्थत्वमिति पदच्छेदः । **इति नानर्थक्यमिति** । अतो हेतोर्हुंफडादिमन्त्राणां नानर्थक्यमित्यर्थः ॥

---

(७९) मन्त्रभागस्य यथायथं प्रयोजनवत्त्वमुपपाद्येदानीं क्रमप्राप्तं नामधेयानां सार्थक्यमुपपादयति—**नामधेयानामिति** । **विधेयार्थपरिच्छेदकतयेति** । विजातीयव्यावर्तकत्वेन विधेयार्थनिश्चायकतयेत्यर्थः । विधेयार्थस्यैव समर्थकतयेति यावत् । एतदेव प्रदर्शयति—**तथा हीत्यादिना** । **तेन चेति** । उद्भिच्छब्देन चेत्यर्थः । उद्भिच्छब्दस्य विधेयार्थपरिच्छेदकतया नामधेयत्वप्रदर्शनाय भूमिकामारचयति—**तथा हीत्यादिना** । **अनेनेति** । 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इत्यनेनेत्यर्थः । **फलोद्देशेनेति** । पशुरूपफलोद्देशेनेत्यर्थः । **यागेति** । साधनवैलक्षण्यमन्तरेण फलवैलक्षण्यानुपपत्तेर्नात्र यागसामान्यं विधीयते । ततश्च यागविशेष एव विधीयत इत्यर्थः । **तत्रेति** । याग-

'कोऽसौ यागविशेषः'? इत्यपेक्षायामुद्भिच्छब्दादुद्भिद्रूपो याग इति ज्ञायते। 'उद्भिदा यागेन पशुं भावयेत्'-इत्यत्र सामानाधिकरण्येन नामधेयान्वयात्।

विशेषस्य विधेयत्व इत्यर्थः। क इति। कोऽसौ यागविशेष इति यागविशेषापेक्षायामित्यर्थः। उद्भिच्छब्दादुद्भिद्रूपो याग इति ज्ञायत इति। उद्भिच्छब्दात्पुनरुद्भिन्नामको यो यागः स एवात्र यागविशेष इति विज्ञायत इत्यर्थः। एवं च सिद्धमुद्भिच्छब्दस्य धात्वर्थसामानाधिकरण्येनान्वयं फलितमाह— उद्भिदेति। ननूद्भिच्छब्दस्य नीलमुत्पलमित्यत्र नीलपदस्योत्पलपदसामानाधिकरण्यवत् यजिसामानाधिकरण्यं भवेत्, किंनामधेयत्वेनेति चेत्, न, वैषम्यात्। तथाहि—तत्र हि नीलपदस्यार्थो नीलगुण उत्पलपदार्थादुत्पलरूपद्रव्यादतिरिक्तो भवति। लक्षणया तु नीलपदस्य तादृशद्रव्यपरत्वेनोत्पलपदसामानाधिकरण्यमुपपद्यते। उद्भिच्छब्दस्य तु यज्यवगतयागविशेषान्नातिरिक्तोऽर्थोऽस्ति, तस्यैव तत्र विशेषत्वसमर्पकत्वात्। ततश्चार्थान्तरवाचकत्वाभावेन नोद्भिच्छब्दस्य, नीलशब्दस्योत्पलशब्दसामानाधिकरण्यवत्, यजिसामानाधिकरण्यमुपपद्यते। किं तर्हि? 'वैश्वदेव्यामिक्षा' इत्यत्रामिक्षापदस्य वैश्वदेवीशब्दसामानाधिकरण्यवत्, वैश्वदेवीशब्दस्य हि देवतातद्धितत्वात्, तस्य च 'साऽस्य देवता' इति सर्वनामार्थे (पा. सू. ४. २. २४) स्मरणात्, सर्वनाम्नां चोपस्थितविशेषवाचित्वेन विशेषपरत्वम्। तत्र कोऽसौ वैश्वदेवीशब्दोपात्तो विशेषः?—इत्यपेक्षायाम्—आमिक्षापदसांनिध्यादामिक्षारूपो विशेष इत्यवगम्यते। यथाहुः— 'आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः। आमिक्षापदसांनिध्यादस्यैव विषयार्पणम्॥' (तं. वा. २. २. ९) इति। तस्माद्यथा वैश्वदेवीशब्दोपात्तविशेषसमर्पकत्वेनामिक्षापदस्य वैश्वदेवीशब्देन सामानाधिकरण्यम्, एवं सामान्यस्याविधेयत्वात् यज्यवगतयागविशेषसमर्पकत्वेनैवोद्भिच्छब्दस्य यजिसामानाधिकरण्यमित्युक्तप्रकारेणैव नामधेयानामन्वयः साधुरिति। तथा चोक्तं 'तदधीनत्वाद्यागविशेषासिद्धेः' (तं. वा. १. ४. २) इति॥

(८०) नामधेयत्वे निमित्तचतुष्टयम्।

नामधेयत्वं च निमित्तचतुष्टयात्-(१) मत्वर्थलक्षणाभयात्, (२) वाक्यभेदभयात्, (३) तत्प्रख्यशास्त्रात्, (४) तद्व्यपदेशात्-चेति।

(१) मत्वर्थलक्षणाभयात् नामधेयत्वम्।

तत्र 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इत्यत्रोद्भिच्छब्दस्य यागनामधेयत्वं मत्वर्थलक्षणाभयात्। तथा हि-न तावदनेन वाक्येन फलं प्रति यागविधानम्, तं प्रति च गुणविधानं युज्यते, वाक्यभेदापत्तेः। उद्भिच्छब्दस्य गुणसमर्पकत्वे च यागस्याप्यप्राप्तत्वात् गुणविशिष्टकर्मविधानं वाच्यम्। 'उद्भिद्वता यागेन पशुं भावयेत्' इति विशिष्टविधौ च मत्वर्थलक्षणेत्युक्तमेव (पृ. ३२)।

---

(८०) तच्च निमित्तचतुष्टयाद्भवतीत्याह—**नामधेयत्वं चेति**। निमित्तचतुष्टयं निर्दिशति—**मत्वर्थेत्यादिना**। तत्राद्यनिमित्तविषयमुदाहरति—**तत्रोद्भिदा यजेतेति**। **तत्रेति** चतुर्षु मध्य इत्यर्थः। अत्र मत्वर्थलक्षणापत्तिप्रदर्शनाय तावद्वाक्यभेदमापादयति—**न तावदिति**। अस्मिन् पक्षे तु 'उद्भिद्यते भूमिरनेन' इति व्युत्पत्त्या खनित्रवाची असावुद्भिच्छब्दो भवेत्, तथा च 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इत्यनेन वाक्येन 'यागेन पशुं भावयेत्, यागं च खनित्रेण भावयेत्' इति फलं प्रति यागविधानं, यागं प्रति च गुणविधानं क्रियेत, तच्च न युज्यत इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—**वाक्येति**। आवृत्तिरूपवाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः। **नन्वनेन** वाक्येन खनित्ररूपो गुण एव विधीयते। 'दध्ना जुहोति' इत्यनेन गुणविधिना समानत्वात्। न चात्र पशुफलकः कश्चिद्यागो विधीयत इति वाच्यम्। पशूनां गुणफलत्वात्। यथा 'गोदोहनेन पशुकामस्य' इत्यत्र पशवो गोदोहनगुणस्य फलं, तथेह खनित्रगुणस्य फलमस्तु। यदि 'चमसेनापः प्रणयति' इति विहितं प्रकृतमपां प्रणयनमाश्रित्य गोदोहनं विधीयते, तर्ह्यत्रापि 'ज्योतिष्टोमेन यजेत' इति विहितं प्रकृतं ज्योतिष्टोममाश्रित्य खनित्रं

(२) वाक्यभेदभयात् नामधेयत्वम् ।

‘ चित्रया यजेत पशुकामः ’ (तै. सं. २. ४. ६. १) इत्यत्र चित्राशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं वाक्यभेदभयात् । तथा हि—न तावदत्र गुणविशिष्टयागविधानं संभवति । ‘ दधि मधु पयो घृतं धाना उदकं तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यम् ’, इत्यनेन गुणस्य विहितत्वात्तद्विशिष्टयागविध्यनुपपत्तेः ।

विधीयतां, तस्माद्गुणविधिरित्याशङ्क्य ‘ पशुकामो यजेत ’ इत्यस्य पदद्वयस्यायमर्थः—पशुरूपं फलं यागेन कुर्यादिति । तत्र केन यागेनेत्यपेक्षायां उद्भिदेति तृतीयान्तं पदं यागनामत्वेनान्वेति । ‘ उद्भिद्यते पशुफलमनेन यागेन ’ इति निरुक्त्या नामत्वमुद्भित्पदस्योपपद्यते । न चैवमपि गुणविधिनामधेयत्वयोः शब्दनिर्वचनसाम्यान्न निर्णय इति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यस्य निर्णायकत्वात् । तथा हि—उद्भिन्नामकेन यागेन पशुरूपं फलं कुर्यादित्युक्ते सामानाधिकरण्यं लभ्यते । गुणविधित्वे तु खनित्रेण साध्यो यो यागस्तेन तादृशफलं कुर्यादित्येवं वैयधिकरण्यं स्यात् । तच्चायुक्तम् (१. ४. २) । किं च नानेन वाक्येन ज्योतिष्टोमे खनित्ररूपो गुणो विधातुं शक्यते, तस्य ‘ सोमेन यजेत ’ इत्युत्पत्तिशिष्टसोमरूपगुणावरुद्धत्वात् । किं च यद्यस्योद्भिच्छब्दस्य खनित्ररूपगुणसमर्पकत्वं स्वीक्रियते, तदा यत्र तेन गुणः समर्पणीयस्तादृशकर्मणोऽप्यप्राप्तत्वादनेन वाक्येन खनित्ररूपगुणविशिष्टकर्मविधानमेव वक्तव्यम्, अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात् । ततश्चोद्भिच्छब्दार्थरूपखनित्रवता यागेनेति सामानाधिकरण्येनान्वयो भविष्यति । तथा च मत्वर्थलक्षणापत्तिरिति परिहरति—**उद्भिच्छब्दस्येत्यादिना**। उक्तमेवेति । ‘ सोमेन यजेत ’ इति विध्यर्थनिरूपणप्रस्ताव इति शेषः ॥

इदानीं द्वितीयं वाक्यभेदप्रसङ्गरूपं नामधेयत्वस्य निमित्तमुदाहरणद्वारा प्रदर्शयति—**चित्रया यजेतेति** । वाक्यभेदमेवोपपादयति—**तथा हीत्यादिना** । **अत्रेति** । ‘चित्रया यजेत पशुकामः’ इत्यस्मिन् वाक्य इत्यर्थः । **गुणविशि-**

यागस्य फलसंबन्धे गुणसंबन्धे च विधीयमाने वाक्यभेदः । तस्माच्चित्राशब्दः कर्मनामधेयम् । तथा च 'चित्रायागेन पशुं भावयेत्' इति सामानाधिकरण्येनान्वयान्न वाक्यभेदः । प्रकृतेष्टेरनेकद्रव्यत्वेन चित्राशब्दवाच्यत्वोपपत्तिः ।

ष्टेति । चित्राशब्दार्थभूतचित्रवर्णककिंचिद्गुणविशिष्टेत्यर्थः । अत्र विशिष्टविधानासंभवे हेतुमाह—**दधीत्यादिना** । **तत्संसृष्टं प्राजापत्यमितीति** । तैः दध्यादिभिर्द्रव्यैर्युक्तं प्रजापतिदेवताकं कर्मेत्यर्थः । **तद्विशिष्टेति** । निरुक्तगुणविशिष्टेत्यर्थः । दधीत्यादिप्रकृतवाक्यस्यैतत्कर्मण उत्पत्तिवाक्यत्वादस्य कर्मण उत्पत्तिशिष्टदध्यादिगुणावरुद्धत्वान्न तत्र गुणान्तरं विधातुं शक्यत इति भावः । अत्र दध्यादिवाक्ये दध्यादीनि षडेव द्रव्याणि श्रुतावाम्नातानि, उदकपदं तु प्रमादादायातम्, श्रुतितात्पर्यज्ञै**र्माधवाचार्यै**स्तथैवास्य वाक्यस्य व्याख्यातत्वात् । तथा च तद्वचनं "दध्यादीनि विचित्राणि देयद्रव्याणि षडाम्नातानि"—(१. ४. ३) इति । **नन्वत्र** वाक्ये ह्युत्पत्तिवाक्यसिद्धस्वरूपस्य यागस्य पशुरूपफलसंबन्धो विचित्रद्रव्यरूपगुणसंबन्धश्च विधीयते । ततश्च न कर्मनामधेयत्वं चित्राशब्दस्येत्याशङ्क्याह—**यागस्येति** । तथा च 'यागेन पशुं भावयेत्,' 'यागं च तादृशगुणेन भावयेत्' इति यागस्य गुणफलोभयसंबन्धे विधीयमाने सति आवृत्तिलक्षणो वाक्यभेदो दुर्वार इति भावः । उपपादितं वाक्यभेदप्रसङ्गमुपसंहरति—**तस्मादिति** । सिद्धे चित्राशब्दस्य कर्मनामधेयत्वे वाक्यं योजयति—**तथा चेति** । **सामानाधिकरण्येनेति** । यजिधात्वर्थयागसामानाधिकरण्येन नामधेयस्यान्वयात् 'चित्रानामकेन यागेन पशुं भावयेत्' इत्याकारकान्न निरुक्तवाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः । **अनेकद्रव्यत्वेनेति** । दध्यादिविचित्रानेकद्रव्यसाध्यत्वेनेत्यर्थः । **ननु** चित्राशब्दाच्चित्रत्वस्त्रीत्वयोः प्रतीतेः स्त्रीत्वस्य च स्वभावतः प्राणिधर्मत्वात्प्रकृते दध्यादिद्रव्यके कर्मणि निवेशासंभवान्नानेन वाक्येन प्रकृते कर्मणि तादृशगुणविधानं क्रियते, किं तु प्राणिद्रव्यके कर्मणि,

(३) तत्प्रख्यशास्त्रात् नामधेयत्वम् ।

'अग्निहोत्रं जुहोति' (मै. सं. १. ८. ६) इत्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं, तत्प्रख्यशास्त्रात् । तस्य गुणस्य प्रख्यापकस्य-प्रापकस्य शास्त्रस्य विद्यमानत्वात्, अग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयमिति यावत् । नन्वयं गुणविधिरेव कुतो न इति चेत्, न । यदि 'अग्नौ होत्रम-

---

अनारभ्याधीतानां चाङ्गानां प्रकृतिमात्रे प्रवेशाङ्गीकारात् । चित्रावाक्यस्याप्यनारभ्याधीतत्वात्सर्वपशुयागप्रकृतिभूते प्राणिद्रव्यकेऽग्नीषोमीये कर्मणि तेन गुणो विधीयते । तथा च 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इति विहितं पशुयागमत्र वाक्ये 'यजेत' इति पदेनानूद्य, तत्र चित्रापदेन चित्रत्वस्त्रीत्वरूपौ गुणौ विधीयते—इति चेत्, न । चित्रत्वेन स्त्रीत्वेन च तं भावयेदिति द्वयोर्गुणयोर्विधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गस्य सर्वसंमतत्वात् । तथा चोक्तम्—'प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः ॥' (तं. वा. २. २. ६) इति ॥

नन्वत्र वाक्यभेदपरिहाराय गुणद्वयविशिष्टं पशुद्रव्यरूपं कारकं विधीयत इति चेत्, न । गौरवलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गात् । किं च दध्यादिवाक्यं प्रकृतस्य चित्रानामकस्य यागस्योत्पत्तिवचनं भवति । यागस्वरूपभूतयोर्दध्यादिद्रव्यप्रजापतिदेवतयोरत्रोपदिश्यमानत्वात् । उत्पन्नस्य च तस्य यागस्य 'चित्रया यजेत पशुकामः' इत्येतत्फलवाक्यमत्र यागस्य फलसंबन्धबोधनात् । एवं च सति प्रकृतार्थो लभ्येत । अग्नीषोमीयस्यानुवादेन तादृशगुणविधाने तु प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयातां, लिङ्प्रत्ययस्य चानुवादत्वाङ्गीकारान्मुख्यो विध्यर्थो बाध्येत । तस्मात् चित्रापदं नामधेयमेव, न गुणविधिरिति ध्येयम्—(१.४.३)।

इदानीं तत्प्रख्यशास्त्ररूपात् तृतीयानिमित्तान्नामधेयत्वमग्निहोत्रशब्दस्य प्रदर्शयति—**अग्निहोत्रमिति** । 'तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम्' (१. ४. ४) इति हि तत्प्रख्यशास्त्रसूत्रम् । तस्य फलितार्थमाह—**तस्येत्यादिना** ।

स्मिन्,' इति सप्तमीसमासमाश्रित्य होमाधारत्वेनाग्निरूपो गुणो विधेयः, तदा 'यदाहवनीये जुहोति' इत्यनेनैवाग्नेः प्राप्तत्वात्तद्विधानानर्थक्यम्। 'अग्नये होत्रम्' इति चतुर्थीसमासमाश्रित्य अग्निदेवतारूपगुणोऽनेन विधीयत इति चेत्, न। तद्देवतायाः शास्त्रान्तरेण प्राप्तत्वात्।

देवतारूपेणाग्निप्रापकशास्त्रप्रश्नः।

किं तच्छास्त्रान्तरम्?—इति चेत्, 'यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति'—(मै. सं. १. ८. ७) इति केचित् अपरे तु 'अग्निर्ज्यो-तिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा'—(मै. सं. १. ६. १०) इति मन्त्रवर्ण एवाग्निरूपदेवताप्रापकः। नन्वग्नेर्मान्त्रवर्णिकत्वे प्रजापतिदेवतया बाधः स्यात्। मन्त्रवर्णस्य चतुर्थीतो दुर्बलत्वात्।

ननु 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यत्राग्निरूपस्य गुणस्यैव विधिः, न नामधेयत्वमग्नि-होत्रशब्दस्य स्वीकर्तव्यमित्याशङ्कते—**नन्वयमिति**। यद्यत्र सप्तमीसमासमाश्रित्य होमाधारत्वेनाग्निरूपस्य गुणस्य विधानं स्वीक्रियते, तदा तदाधारत्वेनाग्निरूपस्य गुणस्य वाक्यान्तरेण प्राप्तत्वात्, तत्त्वेन तद्विधानस्यानर्थक्यमापद्येतेत्याह—**यद्यग्नावित्यादिना**। चतुर्थीसमासमाश्रित्यात्राग्निदेवतारूपस्य गुणस्य विधान-माशङ्कते—**चतुर्थीत्यादिना**। नात्र देवतारूपेणाग्निरूपस्य गुणस्य विधान-मुपपद्यत इति समाधत्ते—**नेति**। तत्र हेतुमाह—**तद्देवताया इति**। अग्निरत्र तच्छब्दार्थः।

देवतारूपेणाग्निप्रापकं शास्त्रं पृच्छति—**किमिति**। केषांचिन्मतानुसारेणो-त्तरमाह—**यदग्नये चेति**। अत्र 'अग्निर्ज्योतिः' इत्यादिमन्त्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितप्रजापतिमात्रविधाने लाघवं, तदुभयसमुच्चितस्यैवात्र विधाने गौरव-मिति न समुच्चितोभयविधानं 'यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति' इत्यत्र स्वीकर्तव्यमित्यस्वरसबीजं केचिदित्यनेन सूचितम्। अधुना सिद्धान्तमतेनोत्तरमाह—**अपरे त्विति**। किं च 'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति' इति

यथाहुः—

'तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः ।
देवताया विधिस्तत्र दुर्बलं तु परं परम् ॥'—(तं.वा. २.२.२३)

इति चेत्, न। 'यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति' इत्यत्र न केवलं प्रजापतिविधानम्, किंतु मन्त्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितप्रजापतेः। एवं च न बाधः, केवलप्रजापतिविधानाभावात्। न च—अत्र समुच्चितोभयविधानमेव कथं न?—इति वाच्यम्। समुच्चितोभयविधानापेक्षयान्यतः प्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितप्रजापतिमात्रविधाने लाघवात्।

विहितेन मन्त्रेण प्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितस्य प्रजापतेः 'यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति' इत्यत्र सायंकालेऽग्निहोत्रदेवतात्वं विधीयते। 'सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातर्जुहोति' इति विहितेन च मन्त्रेण प्राप्तं सूर्यमनूद्य तत्समुच्चितस्य च तस्य 'यत्सूर्याय च प्रजापतये प्रातर्जुहोति' इत्यत्र प्रातःकालेऽग्निहोत्रदेवतात्वं विधीयते। तेनाग्नेर्मान्त्रवर्णिकत्वे प्रजापतिविधेरेकेनैव वाक्येन सिद्धेः 'यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति, यत्सूर्याय च प्रजापतये च प्रातर्जुहोति' इत्यत्र वाक्यद्वयं व्यर्थमिति निरस्तम्। सायंहोमेऽग्निसमुच्चितस्य प्रजापतेर्विधानं, प्रातर्होमे सूर्यसमुच्चितस्य च, तस्यैकेन वाक्येन कर्तुमशक्यत्वादित्यलं विस्तरेण। अधिकं तु **न्यायप्रकाशे** द्रष्टव्यम्। **नन्वग्नेर्मान्त्रवर्णिकत्वे** प्रजापतिना तस्य बाधः स्यात्, प्रजापतेश्चतुर्थ्या देवतारूपेण प्राप्तत्वेन प्रबलत्वात्। अग्नेस्तु मन्त्रवर्णप्राप्तत्वेन दुर्बलत्वाच्च। न च—'साऽस्य देवता' (पा. सू. ४. २. २४) इति ताद्धितप्रत्ययस्य देवतात्वे स्मरणवच्चतुर्थी न देवतात्वे स्मर्यते, 'संप्रदाने चतुर्थी' (२. ३. १३) इति संप्रदानमात्रे तस्याः स्मरणात्; तस्मात्प्रजापतिना कथमग्नेर्बाधः स्यात्?—इति वाच्यम्। त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वे सति प्रतिगृहीतृत्वस्य संप्रदानपदार्थत्वेन त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपस्य देवतात्वस्य संप्रदानस्वरूपान्तर्गतत्वात्। ततश्चतुर्थीतः संप्रदानैकदेशतया देवतात्वप्रत्ययो भवत्येव, मन्त्रवर्णात्तु न

एवं प्रयाजेषु समिदादिदेवतानां 'समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तु' (तै. ब्रा. ३. ५. ५. १) इत्यादिमन्त्रवर्णेभ्यः प्राप्तत्वात्। 'समिधो यजति' (तै. सं. २. ६. १. १) इत्यादिषु समिदादिशब्दाः 'तत्प्रख्यशास्त्रात्' कर्मनामधेयम्।

(४) तद्व्यपदेशेन कर्मनामधेयत्वम्।

'श्येनेनाभिचरन् यजेत' (षड्विंशब्रा. ३. ८. २; आ. श्रौ. सू. २२. ४. १३) इत्यत्र श्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं 'तद्व्यपदेशात्'

देवतात्वाप्रतीतिरस्ति, किंत्वधिष्ठानत्वमेव ततः प्रतीयते। तस्मान्मन्त्रवर्णश्चतुर्थीतो दुर्बल एव। तथा च प्रबलप्रमाणबोधितप्रजापतिदेवतया दुर्बलप्रमाणबोधिताग्नेर्बाधो दुर्वार एवेत्याशयेन शङ्कते—**नन्विति**। तत्र संमतिमाह—**यथाहुरिति**। **तत्रेति**। ताद्धितादिषु मध्य इत्यर्थः। **परमिति**। ताद्धितापेक्षया चतुर्थ्या दौर्बल्यं, चतुर्थ्यपेक्षया च मन्त्रवर्णस्य दौर्बल्यं भवतीति परं परं दुर्बलं बोध्यमित्यर्थः। ततः परमिति पाठे तु ततस्ततः परं दुर्बलप्रमाणमिति वीप्सापरत्वेन व्याख्येयम्। यदि च 'प्रजापतये जुहोति' इति केवलप्रजापतिविधानं स्यात्तदा तु भवेदपि प्रजापतिनाग्नेर्बाधः, परंतु न तथा विधानं क्रियत इति परिहरति—**यदग्नये चेत्यादिना**। प्रजापतेरित्यत्र विधानामित्यस्यानुषङ्गः। **एवं चेति**। मन्त्रवर्णप्राप्तमाग्निमनूद्य तत्समुच्चितस्य प्रजापतेर्विधाने चेत्यर्थः। **न बाध इति**। न प्रजापतिनाग्नेर्बाध इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—**केवलेति**। ननु 'यदग्नये च प्रजापतये च' इत्यस्मिन्वाक्ये होमानुवादेन समुच्चितस्यैवोभयस्य विधानं क्रियत इति कथं न स्वीक्रियत इत्याशङ्क्य तयोः समुच्चितयोर्विधानापेक्षया मन्त्रवर्णतः प्राप्तमग्निमनूद्य लाघवेन तत्समुच्चितप्रजापतेर्विधानमेवोचितमिति परिहरति—**न चेत्यादिना**। तत्प्रख्यशास्त्रान्नामधेयत्वे उदाहरणान्तरमाह—**एवमिति**। समिदादिशब्दा इत्यत्रादिपदेन तनूनपातादयः शब्दा गृह्यन्ते। —(९. ३. १९–२०).

(१.४.५)। तेन व्यपदेशात्=उपमानात्, तदन्यथानुपपत्तेरिति यावत्। तथा हि–यद्विधेयं तस्य स्तुतिर्भवति। यद्यत्र श्येनो विधेयः स्यात् तदार्थवादैस्तस्यैव स्तुतिः कार्या। अत्र 'यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते, एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते' (षड्विंशब्रा. ३. ८. ३) इत्यनेनार्थवादेन श्येनः स्तोतुं न शक्यः, श्येनोपमानेनार्थान्तरस्तुतेः क्रियमाणत्वात्। न च श्येनोपमानत्वेन स एव स्तोतुं शक्यते, उपमानोप-

---

इदानीं चतुर्थनिमित्तेन तद्व्यपदेशरूपेण श्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं प्रदर्शयति—**श्येनेति**। **कर्मनामधेयत्वमिति**। नन्वत्र श्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं न भवति, किंतु सोमयागे नित्यं सोमद्रव्यं बाधित्वा तस्य स्थाने पक्षिद्रव्यरूपो गुणः काम्यो विधीयते, तथा सति श्येनशब्दस्य पक्षिणि लोकप्रसिद्धा रूढिरुपपन्ना भवतीत्याशङ्क्य श्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वे हेतुमाह—**तद्व्यपदेशादिति**। तद्व्यपदेशशब्दं व्याचष्टे—**तेनेति**। श्येनेनेत्यर्थः। **तदिति**। उपमानोपमेयभावस्य भेदघटितत्वादेवार्थवादवाक्ये श्येनोपमानेन विधेयस्तुतेः श्येननामककर्मविशेषं विनानुपपत्तेः, नात्र पक्षिद्रव्यरूपो गुणो विधातुं शक्यत इति भावः। तदन्यथानुपपत्तिमेवोपपादयति—**तथा हीत्यादिना**। **यदिति**। विधेयस्य स्तुतेः कर्तव्यत्वादित्यर्थः। **अत्रेति**। 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' इत्यत्रेत्यर्थः। **श्येन इति**। श्येननामकपक्षिविशेष इत्यर्थः। **तस्यैवेति**। श्येननामकपाक्षिविशेषस्यैवेत्यर्थः। **यथेति**। यथा श्येनः पक्षिविशेषो निपत्य मत्स्यादीञ्जन्तून् आदत्ते, एवमयं श्येननामको यागो द्विषन्तं भ्रातृव्यं=शत्रुं निपत्यादत्त इत्यर्थः। 'यमभिचरति श्येनेन' इति वाक्यशेषः। **अत्रेति**। अत्र प्रकृतेऽनेन श्येनार्थवादेन श्येनः पक्षिविशेष एव स्तोतुं न शक्यत इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—**श्येनेति**। ननु श्येनार्थवादोपमानेन श्येन एव पक्षिविशेषः कथं न स्तोतुं शक्यः स्यादित्यत आह—**न च श्येनोपमानत्वेनेति**। तदशक्यत्वे हेतुमाह—**उपमानेति**। यद्यत्र श्येनसंज्ञकस्य यागस्य विधेयत्वं स्वीक्रियते, तदा तादृशा-

मेयभावस्य भिन्ननिष्ठत्वात्। यदा तु श्येनसंज्ञको यागो विधीयते, तदा अर्थवादेन श्येनोपमानेन तस्य स्तुतिः कर्तुं शक्यते—इति श्येनशब्दः कर्मनामधेयं 'तद्व्यपदेशात्' इति।

(५) उत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वात् कर्मनामधेयत्वम्।

पञ्चमं उत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वमपि नामधेयनिमित्तमिति केचित्। यथा 'वैश्वदेवन यजेत' (तै. ब्रा. १. ४. १०. १) इत्यादौ।

र्थवादोपमानेन तस्य श्येनसंज्ञकस्य यागस्य स्तुतिः कर्तुं शक्या भवत्येवेत्याह—**तदित्यादिना**। फलितमुपसंहरति—**इतीति**। एवमुक्तेन प्रकारेणेत्यर्थः।

अत्र कर्मनामधेयत्वे चोत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वं पञ्चममपि निमित्तं भवतीति केषांचिन्मतमाह—**उत्पत्तिशिष्टेति**। तत्रोदाहरणमाह—**यथेति**। **अत्रेति**। अस्मिन्वाक्ये वैश्वदेवशब्दस्य विश्वदेवताविधायकत्वं न संभवति, उत्पत्तिशिष्टाग्न्यादीनां बलीयस्त्वादित्यन्वयः। फलितार्थमुपसंहरति—**इतीति**। तस्येतिशेषः। अत्रेदं बोध्यम्—चातुर्मास्ये **चत्वारि पर्वाणि**—वैश्वदेवः, वरुणप्रघासः, साकमेधः, शुनासीरीयश्चेति। तेषु प्रथमे पर्वण्यष्टौ यागा विहिताः—(१) आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति, (२) सौम्यं चरुं, (३) सावित्रं द्वादशकपालं, (४) सारस्वतं चरुं, (५) पौष्णं चरुं, (६) मारुतं सप्तकपालं, (७) वैश्वदेवीमामिक्षां, (८) द्यावापृथिव्यमेककपालमिति। तेषामष्टानां यागानां संनिधाविदमाम्नायते—**वैश्वदेवेन यजेतेति**। अत्र चाग्नेयादीन् यागान् 'यजेत' इत्यनूद्य वैश्वदेवशब्देन देवतारूपो गुणस्तेषु विधीयते। यद्यपि वैश्वदेव्यामामिक्षायां विश्वेदेवाः प्राप्ताः तथाप्याग्नेयादिषु सप्तसु यागेष्वप्राप्तत्वाद्विधीयन्ते। तेष्वप्यग्न्यादिदेवताः सन्तीति चेत्, तर्हि गत्यभावात्तेषु देवता विकल्प्यन्ताम्। नामधेयत्वे तु नाममात्रस्यावि(भि)धेयत्वाद्द्रव्यदेवतयोरभावेन यागस्यात्र स्वरूपासंभवाच्छ्रूयमाणो विधिरनर्थकः स्यात्। तस्मात्—'गुणविधिः' इति पूर्वपक्षः। उत्पत्तिवाक्यैर्विहितानाग्नेयादीनष्टौ यागान् 'यजेत' इत्यनूद्याष्टानां सद्वे

अत्रोत्पत्तिशिष्टाग्न्यादीनां बलीयस्त्वाद्वैश्वदेवदेवताभिधायकत्वं न संभवतीति कर्मनायधेयत्वम् । वस्तुतस्तु 'तत्प्रख्यशास्त्रात्' एवास्य कर्मनामधेयत्वं, प्रकृतयागे विश्वदेवरूपगुणसमर्पकशास्त्रस्यार्थवादरूपस्यैव सत्त्वात् । 'यद्विश्वेदेवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्' (तै. ब्रा. १. ४. १०. ५) इति ॥

वैश्वदेवशब्दो नामत्वेनोपवर्ण्यते । न च विधित्वाभावेऽपि नामोपदेशस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत' इत्यादिषु वैश्वदेवशब्देनैकेनैवाष्टानां सङ्घस्य व्यवहर्तव्यत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेः। नामप्रवृत्तिनिमित्तभूता निरुक्तिस्तु द्विधा— आमिक्षायागे विश्वेषां देवानामिज्यमानतया तत्सहचरितार्थानां सर्वेषां छत्रिन्यायेन वैश्वदेवत्वमिति, विश्वेदेवा अष्टानां कर्तार इति वा तेषां वैश्वदेवत्वम् । तथा च ब्राह्मणं–' यद्विश्वेदेवाः समयजन्त, तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्' इति। देवताविकल्पस्तु समानबलत्वाभावान्न युज्यते, अग्न्यादय उत्पत्तिशिष्टत्वात्प्रबला, विश्वेदेवा उत्पन्नशिष्टत्वाद्दुर्बलाः। तस्माद्वैश्वदेवशब्दः कर्मनामधेयमिति सिद्धान्तः (१.४. १३–१६)। वस्तुगतिमाश्रित्य तत्प्रख्यशास्त्रादेव वैश्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयत्वमाह—**वस्तुतस्त्विति** । **प्रकृतयाग इति** । वैश्वदेवनामकेऽष्टानामाग्नेयादीनां सङ्घात्मक प्रकृतयाग इत्यर्थः। **विश्वदेवेति** । प्रकृतयागे विश्वदेवरूपगुणः संप्रातिपन्नः =संप्राप्तो यस्मात्तादृशशास्त्रस्येत्यर्थः। तत्र गुणप्रापकं शास्त्रमुदाहरति—**यद्विश्वेदेवा इति** । अस्य शास्त्रस्य कर्तृरूपेण प्रकृते यागे विश्वदेवरूपगणप्रापकत्वमिति भावः । नामधेयस्य प्रयोजनं तु सर्वत्र व्यवहार एव । न ह्यन्तरेण नामधेयं ऋत्विग्वरणादिषु 'अनेनाहं यक्ष्ये' इत्याख्यानोपायो लघुः कश्चिदस्ति, तस्माद्वैश्वदेवादिशब्दानां कर्मनामधेयत्वमेवेति सिद्धम् ॥

षष्ठो निषेधपरिच्छेदः

(८१) निषेधमीमांसा ।

पुरुषस्य निवर्तकं वाक्यं निषेधः, निषेधवाक्यानामनर्थहेतुक्रियानिवृत्तिजनकत्वेनैवार्थवत्त्वात्। तथा हि—यथा विधिः प्रवर्तनां प्रतिपादयन् स्वप्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं विधेयस्य यागादेरिष्टसाधनत्वमाक्षिपन् पुरुषं तत्र प्रवर्तयति, तथा 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादिनिषेधोऽपि निवर्तनां प्रतिपादयन् स्वनिवर्तकत्वनिर्वाहार्थं निषेध्यस्य कलञ्जभक्षणस्य परानिष्टसाधनत्वमाक्षिपन् पुरुषं ततो निवर्तयति ॥

(८२) लिङर्थशब्दभावनाया नञर्थेनान्वयः ।

ननु निषेधवाक्यस्य कथं निवर्तनाप्रतिपादकत्वम्?—इति चेत्, उच्यते। न तावदत्र धात्वर्थस्य नञर्थेनान्वयः, अव्यवधानेऽपि तस्य

---

(८१) तदेवं मत्वर्थलक्षणादिनिमित्तचतुष्टयनिरूपणेन नामधेयस्य विधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वं निरूपितम्। अधुना निषेधवाक्यानामर्थवत्त्वनिरूपणाय निषेधवाक्यं लक्षयति—**पुरुषस्य निवर्तकमिति**। **निषेधेति**। 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादिनिषेधवाक्यानामनर्थहेतुभूतायाः कलञ्जभक्षणादिक्रियायाः सकाशात्पुरुषस्य निवृत्तिजनकत्वेनैवार्थवत्त्वं, न किंचित्कर्तव्यताप्रतिपादकत्वेनेति भावः। यथा विधिवाक्यानां स्वप्रवर्तकत्वान्यथानुपपत्त्या विधेयार्थस्य स्वर्गादिरूपेष्टसाधनत्वप्रत्यायनेन तत्र विधेयार्थे पुरुषप्रवृत्तिजनकत्वं, तथा निषेधानामपि स्वनिवर्तकत्वान्यथानुपपत्त्या निषेधस्य पुरुषानिष्टसाधनत्वप्रत्यायनेन, ततः कलञ्जभक्षणादेः पुरुषनिवृत्तिजनकत्वमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकाभ्यां निषेधवाक्यानामनर्थहेतुक्रियायाः पुरुषनिवृत्तिजनकत्वेनैवार्थवत्त्वमुपपादयति—**तथाहीत्यादिना**।

(८२) ननु निषेधवाक्यानां निवर्तनाप्रतिपादकत्वं न संभवति—'न भक्षयेत्', 'न हन्तव्यः' इत्येवमादावव्यवधानेन नञर्थस्याभावस्य धात्वर्थेनान्वये

प्रत्ययार्थभावनोपसर्जनत्वेनोपस्थितेः । न ह्यन्योपसर्जनत्वेनोपस्थितमन्यत्रान्वेति । अन्यथा 'राजपुरुषमानय' इत्यादावपि राज्ञः क्रियान्वयापत्तेः । अतः प्रत्ययार्थस्यैव नञर्थेनान्वयः । तत्रापि नाख्यातत्वांशवाच्यार्थभावनायाः, तस्या लिङ्त्वांशवाच्यप्रवर्तनोपसर्जनत्वेनोपस्थितेः, किंतु लिङ्त्वांशवाच्यशब्दभावनायाः, तस्याः सर्वापेक्षया प्रधानत्वात् ।

सति धात्वर्थवर्जनकर्तव्यताया एव सर्वत्र वाक्यार्थत्वेन प्रतीयमानत्वात् । तथा च यथा 'यजेत' इत्यादौ यागकर्तव्यता वाक्यार्थो भवति, तथा 'न कलञ्जं भक्षयेत्', 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादावपि तत्तद्धात्वर्थवर्जनकर्तव्यतैव वाक्यार्थः, न निवर्तनेत्याशयेनाशङ्कते—**नन्विति** । नञर्थस्याभावस्य धात्वर्थेनाव्यवधानेऽपि धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थभावनोपसर्जनत्वेनोपस्थितत्वान्न नञर्थेनान्वयः संभवति । अन्यत्रोपसर्जनत्वेनान्वितस्यान्यत्रोपसर्जनत्वेनान्वयायोगादिति परिहरति—**उच्यत इत्यादिना** । **अत्रेति** । 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादावित्यर्थः । 'अव्यवधानेऽपि' इत्यत्र धात्वर्थस्य नञर्थेनेत्यनुषङ्गः। **तस्येति**। धात्वर्थस्येत्यर्थः। अन्योपसर्जनत्वेनोपस्थितस्याप्यन्यत्रोपसर्जनत्वेनान्वये को दोष इत्यत आह—**न हीति** ।तत्र बाधकं दोषमाह—**अन्यथेति** । अन्यविशेषणत्वेनोपस्थितस्याप्यन्यत्र विशेषणत्वेनान्वयस्वीकारे पुरुषोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्य राज्ञोऽपि क्रियोपसर्जनत्वेनान्वयापत्तेरित्यर्थः । धात्वर्थस्य नञर्थेनान्वयासंभवात्कलञ्जादिपदार्थस्यापि कारकोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्य तत्रान्वयासंभवाच्च, परिशेषात्प्रत्ययार्थस्यैव नञर्थेनान्वयो भवतीत्याह—**अत इति** । किं च प्रत्ययार्थोऽपि द्विविधो भवति—आख्यातत्वांशवाच्यार्थभावना, लिङ्त्वांशवाच्या शब्दभावना चेति । तयोर्मध्येऽपि नाख्यातत्वांशवाच्यभूताया अर्थभावनाया नञर्थेऽन्वयः संभवतीत्याह—**तत्रापीति** । तत्र हेतुमाह—**तस्या इति** । **प्रवर्तनोपसर्जनत्वेनेति** । शब्दभावनाविशेषणत्वेनेत्यर्थः । लिङ्त्वांशवाच्येत्यस्य लिङो योऽंशो लिङ्त्वरूपो धर्मस्तद्वाच्येत्यर्थो बोध्यः । एवमग्रेऽपि । ननु 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादौ

(८३) नञ्स्वभावकथनम् ।

नञश्चैष स्वभावो यत्स्वसमभिव्याहृतपदार्थविरोधिबोधकत्वम् । यथा-'घटो नास्ति' इत्यादौ 'अस्ति' इतिशब्दसमभिव्याहृतो 'नञ्' घट-सत्त्वविरोधि घटासत्त्वं गमयति, त(द्व)दिह लिङ्समभिव्याहृतो नञ् लिङर्थप्रवर्तनाविरोधिनीं निवर्तनामेव बोधयति । विधिवाक्यश्रवणेऽयं मां प्रवर्तयतीति प्रवर्तनाप्रतीतिवत् निषेधवाक्यश्रवणेऽयं मां निवर्त-

---

कलञ्जादिपदार्थस्य धात्वर्थस्य च नञर्थेनान्वयो भवतैव निरस्तः । प्रत्ययार्थ-स्याप्यर्थभावनारूपस्य नञर्थेनान्वयानङ्गीकारे प्रत्ययार्थत्वाविशेषाच्छब्दभावनाया अपि तेनान्वयासंभवेनानान्वितशब्दस्याप्रामाण्यापत्तिरित्याशङ्क्य परिहरति—**किं त्विति** । तत्र हेतुमाह—**तस्या इति** । प्रत्ययार्थत्वं न नञर्थेनान्वये प्रयो-जकं, किं तु सर्वापेक्षया मुख्यत्वेनोपस्थितत्वं, तच्च शब्दभावनायामबाधितमिति भावः—(६. २. १९–२०) ॥

(८३) एवं शब्दभावनारूपस्य प्रत्ययार्थस्य प्रवर्तनाविशेषस्य नञर्थेना-न्वये सिद्धे नञः प्रत्ययार्थभूतप्रवर्तनाविरोधिनिवर्तनाबोधकत्वप्रदर्शनाय प्रथमं तत्स्वभावं प्रदर्शयति—**नञश्चैष स्वभाव इति** । अत्र स्वसमभिव्याहृतपदार्थ-विरोधिबोधकत्वं स्वान्वितपदार्थविरोधिबोधकत्वं बोध्यम् । तेन कलञ्जादि-पदार्थानामपि विरोधिबोधकत्वं नञो दुर्वारं स्यात्, तेषामप्येकत्र सहपाठरूप-नञ्समभिव्याहारस्य सत्त्वादिति निरस्तम् । तेषां नञन्वितपदार्थत्वाभावस्य दर्शितत्वेन नञस्तद्विरोधिबोधकत्वासंभवात् । नञः स्वसमभिव्याहृतपदार्थविरोधि-बोधकत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**यथेत्यादिना** । **घटसत्त्वविरोधीति** । नास्ती-त्युक्ते 'कस्यासत्त्वमस्ति' इति सत्त्वशब्दान्वयिना नञात्र बोध्यते इति सत्त्वनिरू-पकाकाङ्क्षायाः सत्त्वाद्धटनिरूपितसत्त्वविरोधीत्यर्थः । इदानीं नञः स्वभावप्रदर्श-नस्य फलं दर्शयति—**तदिति** । तन्नञित्यन्वयः (?) । तत्प्रदर्शितस्वभावं नञित्यर्थः। **इहेति** । 'न कलञ्जं भक्षयेत्', 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादौ वाक्य इत्यर्थः ।

यतीति निवृत्त्यनुकूलव्यापाररूपनिवर्तनायाः प्रतीतेः। तस्मान्निषेधवाक्यस्थले निवर्तनैव वाक्यार्थः।

(८४) प्रत्ययर्थास्य नञर्थान्वये द्विविधं बाधकम्।

यदा तु प्रत्ययार्थस्य तत्रान्वये बाधकं तदा धात्वर्थस्यैव तत्रान्वयः। तच्च बाधकं द्विविधम्—'तस्य व्रतम्' इत्युपक्रमः, विकल्पप्रसक्तिश्च।

ननु लिङः प्रवर्तनाप्रतिपादकत्वे सिद्धे तत्संबद्धनञस्तदर्थप्रवर्तनाविरोधिनिवर्तनाप्रतिपादकत्वं सेत्स्यति, तदेव कुत इत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह—**विधीति। प्रतीतेरिति**। प्रवर्तनाप्रतीतेरित्यर्थः। यद्वा, 'यजेत स्वर्गकामः' इति विधिवाक्यश्रवणेऽयं मां प्रवर्तयतीति प्रवर्तनाप्रतीतिवत्, 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादिनिषेधवाक्यश्रवणेऽप्ययं मां निवर्तयतीति निवर्तनाप्रतीतोरित्यध्याहारेण (?) विधीत्यादिहेतुवाक्यं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकविधया योजनीयम्। एवं सिद्धं निवर्तनारूपं निषेधवाक्यार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति**। 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यत्र कलञ्जकर्मकभक्षणानुकूलपुरुषप्रवृत्तिजनकप्रवर्तनां प्रति लिङर्थप्रवर्तनाविरोधिनिवर्तनैव वाक्यार्थः। एवमन्यत्रापि निषेधवाक्येषु सर्वत्र निवर्तनाया एव वाक्यार्थत्वे विधिनिषेधयोर्भिन्नार्थत्वमप्युपपन्नं भवति, हननादिवर्जनकर्तव्यतावाक्यार्थत्वपक्षे तु कर्तव्यताया एवोभयत्र प्रतिपाद्यत्वात्तयोरेकार्थत्वं स्यात्, तच्च न युक्तम्। यथाहुः—'अन्तरं यादृशं लोके ब्रह्महत्याश्वमेधयोः। दृश्यते तादृगेवेह विधानप्रतिषेधयोः॥' इति। तस्मान्निवर्तनैव प्रतिषेधेषु वाक्यार्थ इति सिद्धम्॥

(८४) यदि तु प्रत्ययार्थस्य नञर्थेनान्वये किंचिद्बाधकं वर्तते तदा धात्वर्थस्यैव नञर्थेनान्वयो भवतीत्याह—**यदात्वित्यादिना**। तत्र बाधकं विभजते—**तच्चेति**। प्रत्ययार्थस्य नञर्थेनान्वये वर्तमानं चेत्यर्थः। **तत्राद्यमिति**। तयोरुक्तयोर्द्वयोर्मध्य आद्यबाधकमित्यर्थः। **तस्य व्रतमितीति**। तस्य स्नातकस्य ब्रह्मचारिविशेषस्य व्रतं प्रजापतिदेवताकमादित्यानीक्षणसंकल्पादिकं

(१) तत्राद्यं 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्' (मनुस्मृ. ४. ३७) इत्यादौ, 'तस्य व्रतम्' इत्युपक्रम्यैतद्वाक्यपाठात्। तथा चात्र पर्युदासाश्रयणम्। तथाहि-व्रतशब्दस्य कर्तव्यार्थे रूढत्वात् 'तस्य व्रतम्' इत्यत्र स्नातकस्य व्रतानां कर्तव्यत्वेनोपक्रमात्, 'किं तत्कर्तव्यम्?' इत्याकाङ्क्षायां 'नेक्षेतोद्यन्तम्' इत्यादिना कर्तव्यार्थ एव प्रतिपादनीयः।

किंचिदनुष्ठेयमित्यर्थः। **एतद्वाक्यपाठादिति।** 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन', इत्येतद्वाक्यपाठादित्यर्थः। **तथा चेति।** 'तस्य व्रतम्' इति स्नातकस्यानुष्ठेयमुपक्रम्य 'नेक्षेतोद्यन्तम्' इत्यादिवाक्यपाठे चास्मिन् वाक्ये पर्युदास एव समाश्रीयत इत्यर्थः। किं च 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्' इत्यत्र नञ्पदमभिधावृत्त्या प्रतिषेधं ब्रूते, न तु पर्युदासं, लक्षणापत्तेः। प्रतिषेधस्य च प्राप्तिपूर्वकत्वात्, वैदिकस्य प्रतिषेधस्य वैदिक्येव प्राप्तिस्तु प्रत्यासन्ना भवेत्। तथा च सति यत्र क्रतावादित्येक्षणं विहितं, तत्रायं प्रतिषेध उदयास्तमयोद्देशेन प्रवर्तते। एवं च सति नात्र फलं कल्पनीयं स्यात्। पर्युदासमाश्रित्य पुरुषार्थत्वाङ्गीकारे त्वधिकारसिद्धये फलस्य कल्पनीयत्वमापद्येत, तस्मादत्र क्रत्वर्थः प्रतिषेध इत्याशङ्क्य, 'तस्य व्रतम्' इत्युपक्रम्य 'नेक्षेतोद्यन्तम्' इत्याद्याम्नातत्वात्, व्रतशब्दस्य च कर्तव्यरूपार्थे रूढत्वादत्र किंचिदनुष्ठेयमेव प्रतिभाति। तच्च पर्युदासाश्रयणे सत्येवोपपद्यते। किं चोपक्रमवाक्ये प्रतिज्ञातस्यैवार्थस्यात्रापि वक्तव्यत्वात्, उपक्रमवाक्ये तु स्नातकानुष्ठेयव्रतानामेव प्रतिज्ञातत्वात्, कानि तानि व्रतानि?-इत्यपेक्षायां स्नातकव्रतप्रदर्शनायास्य वाक्यस्यावतारात्, अत्र 'कर्तव्यः' एव कश्चिदर्थो वक्तव्यः। स च पर्युदासपक्षे लभ्यते, निषेधपक्षे तु दुर्लभ एवेत्यभिप्रायेण पर्युदासपक्षमुपपादयति—**तथा हीत्यादिना।** 'नेक्षेतोद्यन्तम्' इत्यादौ कर्तव्यरूपस्यार्थस्याप्रतिपादनीयत्वे बाधकमाह—**अन्यथेति। पूर्वोत्तरेति।** 'तस्य व्रतम्' इति पूर्ववाक्यं, 'नेक्षेतोद्यन्तम्' इत्याद्युत्तरवाक्यं च तयोरेकवाक्यत्वं बाध्येतेत्यर्थः। ननु 'नेक्षेतोद्यन्तम्' इत्यादौ भवतु कर्तव्यरूपार्थस्यैव प्रति-

अन्यथा पूर्वोत्तरवाक्ययोरेकवाक्यत्वं न स्यात्। तथा च नञर्थेन न प्रत्ययार्थान्वयः, कर्तव्यार्थानवबोधात् । विध्यर्थप्रवर्तनाविरोधिनिवर्तनाया एव तादृशनञा बोधनात्, तस्याश्च कर्तव्यार्थत्वाभावात् । तस्मात् 'नेक्षेत' इत्यत्र नञा धात्वर्थविराध्यनीक्षणसंकल्प एव लक्षणया प्रतिपाद्यते, तस्य कर्तव्यत्वसंभवात् ।

पादनं,ततोऽपि किं स्यादित्यत आह—**तथा चेति**। तथा च 'नेक्षेतोद्यन्तम्' इत्यादौ कर्तव्यरूपार्थस्य प्रतिपादनीयत्वे च नञर्थेन प्रत्ययार्थान्वयावकाशो न भवतीत्यर्थः। ननु 'नेक्षतोद्यन्तमादित्यम्' इत्यत्र नञर्थेन प्रत्ययार्थस्यान्वये को दोष इत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह—**कर्तव्येति** । नञर्थेन प्रत्ययार्थस्य तत्रान्वये ततः कर्तव्यार्थानवबोधापत्तेरित्यर्थः । ननु प्रत्ययान्वितस्य नञः कर्तव्यार्थावबोधकत्वानङ्गीकारे को वार्थस्तेनावबोध्यत इत्यत आह—**विध्यर्थेति** । **तादृशनञेति** । प्रत्ययान्वितेन नञेत्यर्थः । तादृशनिवर्तनैव कर्तव्यरूपार्थो भवतु, को दोष इति मन्दाभिप्रायमाशङ्क्याह—**तस्याश्चेति**। निरुक्तनिवर्तनायाश्चेत्यर्थः। किं चैवं नञः प्रत्ययेनान्वयासंभवे प्रत्ययादवतारितो नञ् धातुना सह संबध्यते, धातुना नञः संबन्धे च न तस्य निषेधकत्वं संभवति, विधायकसंबद्धस्यैव नञो निषेधकत्वात्, निषेधकत्वस्य विधायकत्वप्रतिपक्षत्वात्। नामधातुभ्यां योगे तु नञो न निषेधकत्वं युक्तं, तयोरविधायकत्वात् । यथाहुः—'नामधात्वर्थयोगे तु नैव नञ् प्रातिषेधकः । वदत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनौ ॥'–(**श्लो. वा. अपोहवादे ३३**) इति। तस्मात् 'नेक्षेत' इत्यत्र नञो धातुना योगान्नञा धात्वर्थेक्षणविरोधी कश्चनार्थः प्रतिपाद्यते, यद्यपि नञोऽभाव एव शक्तिः । तथा चेक्षणस्याभाव एव नञः शक्यार्थो लाघवात्, न तु तद्विरोधी, तस्याऽभावघटितत्वेन गौरवापत्तेः, 'तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु नञ्' इति स्मरणं तु प्रतीत्यभिप्रायं, न शक्त्यभिप्रायं, तथापि 'नेक्षेत' इत्यत्र प्रत्ययस्य नञा संबन्धात् नञ्संबन्धशून्येन च तेन तावत्कश्चिदर्थो विधेयः स्वीकर्तव्यः । तत्र न तावद्धात्वर्थो विधातुं शक्यते,)

(८५) पर्युदासपक्षे 'नेक्षेत' इत्यस्य वाक्यार्थः।

'आदित्यविषयकानीक्षणसंकल्पेन भावयेत्' इति वाक्यार्थः। तत्र भाव्याकाङ्क्षायाम् 'एतावता हैनसा वियुक्तो भवति' इतिवाक्यशेषाव-

---

नञा तदभावबोधनात्। नापि तदभावो विधातुं शक्यते, अभावस्याविधेयत्वात्। तस्मात्पर्युदासाश्रयणेन धात्वर्थेक्षणाविरोधी कश्चनात्र विधानयोग्योऽर्थो नञा लक्षणया प्रतिपाद्यते। स च विधानयोग्यः पदार्थः 'अनीक्षणसंकल्पः' एव, तस्य ईक्षणविरोधित्वात्, कर्तव्यत्वसंभवाच्च। ततश्च स एव संकल्पोऽत्रानुष्ठेयत्वेन विधीयते—इत्यभिप्रायेण पर्युदासस्यावश्यकत्वात्प्रत्ययादवतारितस्य नञो धातुसंबन्धेन तदर्थविरोध्यनीक्षणसंकल्पप्रतिपादकत्वमुपसंहरति—**तस्मादिति**। **लक्षणयेति**। स्वसमभिव्याहृतपदार्थाभाव एव नञः स्वशक्यार्थो भवति। तथा च स्वसंबध्यमानधात्वर्थाभावं शक्त्या प्रतिपादयन् नञ् तदभावसंबन्धिनं तदर्थविरोधिनं लक्षणया प्रतिपादयत्येव, तदभावतद्विरोधिनोः संबंधस्य संभवात्। दृश्यते हि तेजोऽभावतमसोः संबन्धः। यथा च 'उद्यन्तमस्तं यन्तं चादित्यं नेक्षिष्ये'—इत्येवंरूपः संकल्पोऽत्रानुष्ठेयत्वेन विधीयमानो नञा लक्षणया प्रतिपाद्यत इति भावः। **तस्येति**। अनीक्षणसंकल्पस्येत्यर्थः॥

(८५) पर्युदासपक्षे 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्' इत्यस्य वाक्यास्यार्थं प्रदर्शयति—**आदित्येति**। यत्तु पर्युदासपक्षे फलस्यात्र कल्पनीयत्वमापादितं तदपि न, वाक्यशेषावगतस्य पापक्षयस्यैवात्र फलत्वसंभवादित्याशयेनात्र भाव्यान्वयं प्रदर्शयति—**तत्रेति**। अनीक्षणसंकल्पभावनायामित्यर्थः। **एनसा वियुक्तो भवतीति**। पापेन विरहितो भवतीत्यर्थः। किं च 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्' इत्यत्रानीक्षणसंकल्परूपस्यानुष्ठेयस्य प्रतिपादने 'तस्य व्रतम्' इति स्नातकव्रतोपक्रमवाक्यस्य 'नेक्षेत' इत्याद्युत्तरवाक्येनैकवाक्यत्वमुपपन्नं भवति, पूर्वप्रतिज्ञातस्यैवोत्तरप्रतिपादनादित्याह—**एवमिति**। ननु धात्वर्थेक्षणविरोधिनो बहवः पदार्था अनुष्ठेयाः सन्ति, ततश्च कथमत्र वाक्येऽनीक्षणसंकल्पस्यैव भावनायां करणत्वेना-

गतः पापक्षयो भाव्यतयान्वेति । एवं च पूर्वोत्तरयोरेकवाक्यत्वं निर्वहत्येव । न चात्र धात्वर्थविरोधिनः पदार्थान्तरस्यापि संभवात्कथमनीक्षणसंकल्पस्यैव भावनान्वय इति वाच्यम् । तस्य कर्तव्यताऽभावेन प्रकृते भावनान्वयायोग्यत्वात् ।

(८६) विकल्पप्रसक्तौ पर्युदासाश्रयणम् ।

(२) द्वितीयं—'यजतिषु येयजामहं करोति नानुयाजेषु' (आप. श्रौ. सू. २४. १३. ५) इत्यादौ अत्र विकल्पप्रसक्तौ च पर्युदासाश्रयणात् ।

न्वयः स्वीक्रियते इत्याशङ्क्य परिहरति—न चेत्यादिना । यद्यपि पदार्थान्तराणां पटेन चक्षुषोः पिधानादिरूपाणां धात्वर्थेक्षणविरोधित्वं संभवति, तथापि कायिकवाचिकव्यापारविशेषाणामत्राप्रतीयमानत्वात्, मानसव्यापारस्य चाप्रतिषेधात्, संकल्प एव मानसव्यापारविशेषोऽत्र परिशिष्यत इत्यभिप्रेत्य तत्र हेतुमाह—तस्येति । पटादिना चक्षुषोः पिधानादिरूपस्य पदार्थान्तरस्य कर्तव्यताऽभावेन कर्तव्यत्वेन विवक्षाऽसंभवेन सर्वक्रियाऽविनाभूतस्यैव धात्वर्थेक्षणविरोधिपदार्थान्तरस्य 'नेक्षेत' इत्यादौ प्रकृते भावनान्वययोग्यत्वमुपपद्यते । तथा च धात्वर्थेक्षणविरोध्यनीक्षणसंकल्पस्यैवात्र भावनान्वययोग्यता संभवति, तस्य सर्वक्रियाऽविनाभूतत्वात्, नतु तादृशपदार्थान्तरस्य तस्य सर्वक्रियाऽविनाभूतत्वासंभवादिति भावः—(४. १. ३–६) ॥

(८६) प्रत्ययार्थस्य नञर्थेनान्वये विकल्पप्रसक्तिरूपस्य बाधकस्य प्रतिषेधविघटनेन पर्युदासगमकत्वप्रदर्शनाय तद्विषयमुदाहरति—द्वितीयमिति । अत्र पर्युदासाश्रयणाय विकल्पप्रसक्तिमेवोपपादयति—तथा हीत्यादिना । स चेति । निषेधश्चेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—प्राप्तस्यैवेति । शास्त्रादेवेति । ब्राह्मणहननादेरिव रागतः प्राप्त्यसंभवात्तस्य शास्त्रादेव प्राप्तिर्वाच्येत्यर्थः । उपपादितां विकल्पप्रसक्तिमुपसंहरति—शास्त्रप्राप्तस्येति । ननु यथा रागतो हननादौ प्रवृत्तं पुरुषं हननादिप्राप्तिमूलभूतरागस्य बाधेन ततो ' न हन्तव्यः '–इत्यादिशास्त्रं निवर्त-

तथाहि–यद्यत्र वाक्ये नञर्थे प्रत्ययार्थान्वयः स्यात् तदा अनुयाजेषु ‘ ये यजामहे ’ इति मन्त्रस्य प्रतिषेधः स्यात्–अनुयाजेषु येयजामहं न कुर्यादिति। स च प्राप्तिपूर्वक एव, प्राप्तस्यैव प्रतिषेधात्। प्राप्तिश्च ‘ यजतिषु येयजामहं करोति ’ इति शास्त्रादेव वाच्या। शास्त्रप्राप्तस्य च प्रतिषेधे विकल्प एव, न तु बाधः। प्राप्तिमूलरागस्येव तन्मूलशास्त्रस्य शास्त्रान्तरेण बाधायोगात्। नच ‘ पदे जुहोति ’ (तै. सं. ६.१.८.१) इति विशेषशास्त्रेण ‘ आहवनीये जुहोति ’–(तै. ब्रा.१.६.५.४) इति शास्त्रस्येव ‘नानुयाजेषु’ इत्यनेन ‘यजतिषु ये यजामहं करोति’ इत्यस्य बाधः स्यादिति

यति, तथा ‘ यजतिषु येयजामहं करोति ’ इति शास्त्रादनुयाजेष्वप्यनुष्ठानकाले यजतित्वाविशेषादेव ‘ ये यजामहे ’ इति मन्त्रस्य समुच्चारणे प्रवृत्तं पुरुषं तत्प्राप्तिमूलभूतस्य प्रदर्शितशास्त्रस्य यजतिसामान्ये ‘ ये यजामहे ’ इति मन्त्रप्रापकस्यानुयाजेषु बाधेन ततो ‘ नानुयाजेषु ये यजामहं करोति ’ इति शास्त्रं निवर्तयत्येवेति कथं न शास्त्रप्राप्तस्य बाधः स्यादित्यत आह—**प्राप्तीति**। शास्त्रेण बाध इति शेषः[1]। **तन्मूलशास्त्रस्येति**। ‘ ये यजामहे ’ इति मन्त्रप्राप्तिमूलशास्त्रात् ‘ यजतिषु ये यजामहं करोति ’ इत्येवंरूपाच्छास्त्रान्तरेण ‘ नानुयाजेषु येयजामहं करोति ’ इत्येवंरूपेण प्रदर्शितमन्त्रप्राप्तिमूलभूतस्य प्रदर्शितशास्त्रस्य बाधायोगादित्यर्थः। दृष्टान्तस्त्वत्र व्यतिरेकी बोध्यः। तथा च यथा हननादिप्राप्तिमूलरागस्य भ्रान्तिनिमित्तकस्य शास्त्रेण बाधो भवति, तथा मन्त्रप्राप्तिमूलशास्त्राच्छास्त्रान्तरेण मन्त्रप्राप्तिमूलशास्त्रस्य बाधो न युक्तः, निषेधशास्त्रस्य निषेध्यप्राप्तिसापेक्षत्वेन तत्प्रापकस्याबाधकत्वादित्यनुपदं स्पष्टीभविष्यति मूल इति भावः। यद्वा, तन्मूलशास्त्रादिति पञ्चमी षष्ठ्यर्थे बोध्येति। तेनानुषङ्गविभक्तिविपरिणामयोर्न श्रमः कर्तव्यः स्यात्। केचित्तु तन्मूलशास्त्रादिति बाधमूलशास्त्राद्बाधकरूपात्प्राप्तिमूलरागस्य यथा बाधः, तथा शास्त्रान्तरेण प्राप्तिमूल-

---

१ स चेवपदात्पूर्वं द्रष्टव्यः।

वाच्यम्। परस्परनिरपेक्षयोरेव शास्त्रयोर्बाध्यबाधकभावात्। पदशास्त्रस्य हि स्वार्थविधानार्थमाहवनीयशास्त्रानपेक्षणान्निरपेक्षत्वम्। प्रकृते तु निषेधशास्त्रस्य निषेध्यप्रसक्त्यर्थं 'यजतिषु ये यजामहम्' इत्यस्यापेक्षणात् निरपेक्षत्वम्।

(८७) बाधायोगोपसंहारः।

तस्माच्छास्त्रविहितस्य शास्त्रान्तरेण प्रतिषेधे विकल्प एव। स च न युक्तः। विकल्पे शास्त्रस्य पाक्षिकाप्रामाण्यापातात्। नहि अनुयाजेषु 'ये यजामहम्' इत्यस्यानुष्ठाने 'नानुयाजेषु' इत्यस्य प्रामाण्यं संभवति,

---

शास्त्रस्य बाधायोगादिति व्याचक्षते। ननु यथा पदाधिकरणकहोमविधायकविशेषशास्त्रेणाहवनीयाधिकरणकहोमविधायकस्य सामान्यशास्त्रस्य बाधः क्रियते —(१०. ८. १६), तथाऽनुयाजेषु ये यजामहमन्त्रप्रतिषेधकरूपविशेषशास्त्रेण यागसामान्ये तन्मन्त्रविधायकस्य सामान्यशास्त्रस्य बाधः कथं न क्रियत इत्याशङ्क्य परिहरति—**न चेत्यादिना**। न च वाच्यमित्यत्र हेतुमाह—**परस्परेति**। शास्त्रयोरेकविषये बाध्यबाधकभावे परस्परनिरपेक्षत्वं हेतुः, पदशास्त्रस्य पदाधिकरणकहोमरूपस्वार्थविधानार्थमाहवनीयशास्त्रनिरपेक्षत्वादनुयाजेषु येयजामहमन्त्रप्रतिषेधकशास्त्रस्य तत्र प्रतिषेध्यमन्त्रप्रसक्त्यर्थं यजतिसामान्ये तादृशमन्त्रविधायकसामान्यशास्त्रसापेक्षत्वाच्चेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यं प्रदर्शयति—**पदशास्त्रस्येत्यादिना**। तथा च प्रतिषेधशास्त्रस्य विशेषविषयत्वेन प्रबलत्ववद्विधिशास्त्रस्याप्युपजीव्यत्वेन प्रबलत्वमस्तीति न प्रतिषेधशास्त्रेण विधिशास्त्रस्यात्यन्तबाधो युक्त इति विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यात्, स च न युक्त इत्युपरिष्टात्स्पष्टीभविष्यतीति भावः—(१०. ८. १-४)॥

(८७) बाधायोगमुपसंहरति—**तस्मादिति**। मन्त्रविधायकशास्त्रस्य तत्प्रतिषेधकशास्त्रेण बाधायोगात्, विहितस्यापि तेन प्रतिषेधे विकल्प एव स्यात्, न बाध इत्यर्थः। **ननु** भवतु विकल्प एव, तेन किं हीयत इत्यत

व्रीहियागानुष्ठाने यवशास्त्रस्येव (१२.३.१०–१५)। द्विरदृष्टकल्पना च स्यात्, विधिप्रतिषेधयोरपि *पुरुषार्थत्वात् (? क्रत्वर्थत्वात्) । अतो नात्र प्रतिषेधस्याश्रयणम्, किंतु नञोऽनुयाजसंबन्धमाश्रित्य पर्युदासस्यैव। इत्थं चानुयाजव्यतिरिक्तेषु ' यजतिषु ये यजामहे ' इति मन्त्रं कुर्यादिति वाक्यार्थबोधः, नञोऽनुयाजव्यतिरिक्ते लाक्षणिकत्वात्। एवं च न विकल्पः । अत्र च वाक्ये ' ये यजामहे ' इति न विधीयते, ' यजतिषु

आह—**स चेति**। विकल्पस्यायुक्तत्वे हेतुमाह—**विकल्प इति**। ननु विकल्पस्वीकारे कथं पक्षे शास्त्रस्याप्रामाण्यापात इत्यत आह—**न हीति** । यथा व्रीहिभिर्यागानुष्ठानसमये यवशास्त्रस्य न प्रामाण्यं भवति, तथा विधायकशास्त्रानुसारेण ' ये यजामहे ' इति मन्त्रस्यानुयाजेषूच्चारणानुष्ठानसमये न तत्प्रतिषेधकशास्त्रस्य प्रामाण्यं संभवतीत्यर्थः। किं च विकल्पपक्षे हि द्विरदृष्टकल्पनाप्रसङ्गोऽपि स्यात्, विधिशास्त्राध्द्येवमवगम्यते–यदनुयाजेषु ' ये यजामहे ' इति मन्त्रस्य करणे कश्चनोपकारो भवतीति, प्रतिषेधशास्त्रादपि तत्र तदकरणात्कश्चनोपकारो भवति, दर्शपूर्णमासयोरनृतवदनाकरणादिजन्योपकारवदित्यवगम्यते। तच्चोपकारद्वयमदृष्टरूपमिति द्विरदृष्टकल्पनाप्रसङ्ग इत्याह—**द्विरदृष्टकल्पना चेति** । तत्र हेतुमाह—**विधीति**। **पुरुषार्थत्वादिति**। विधानवत्प्रतिषेधस्याप्यदृष्टपुरुषार्थसंपादकत्वादित्यर्थः । तस्मान्नानुयाजेष्वित्यादौ प्रतिषेधस्वीकारे विकल्पादिदोषापत्तेर्नात्र प्रतिषेधः समाश्रीयते, किंतु नञो नामसंबन्धमाश्रित्य पर्युदासस्यैवाश्रयणं क्रियत इत्युपसंहरति—**अत इति**। एवं च ' नानुयाजेषु ये यजामहं करोति' इत्यस्य वाक्यस्यार्थमाह—**इत्थं चेति**। अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण चेत्यर्थः। अत्र पर्युदासस्य तात्पर्यविषयत्वेन करोतेरवतारितस्य नञोऽनुयाजशब्देन संबन्धसिद्धौ चेति यावत्। तत्र हेतुमाह—**नञ इति** । अनुयाजव्यतिरिक्तेऽनुयाजत्वाभावस्य सत्त्वाच्छक्यसंबन्धसंभवेन लक्षणोपपत्तिरिति भावः। अत्र प्रतिषेधपक्षं

---

* असमंजसोऽयं पाठः। व्याख्यात्रा यथादृष्टः कथंचन व्याख्यातः ।

ये यजामहम्' इत्यनेनैव प्राप्तत्वात्। किं तु सामान्यशास्त्रप्राप्त–येयजामह इत्यनुवादेन तस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयकत्वं विधीयते। यत् 'यजतिषु येयजामहं करोति' तदनुयाजव्यतिरिक्तेष्विति।

(८८) पर्युदासोपसंहारयोर्भेदवर्णनम्।

नन्वेवं सामान्यशास्त्रप्राप्तस्य विशेषे संकोचनरूपादुपसंहारात् पर्युदासस्य भेदो न स्यादिति चेत्, न। उपसंहारो हि तन्मात्रसंकोचार्थः। यथा 'पुरोडाशं चतुर्धाकरोति'—(तै. ब्रा. ३. ३. ८. ६) इति सामान्य-

---

परित्यज्य पर्युदासपक्षस्वीकारस्य फलमाह—एवं चेति। ननु 'नानुयाजेषु ये यजामहं करोति' इत्यत्र 'ये यजामहे' इति मन्त्रविधौ तस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयत्वविधौ च वाक्यभेदः स्यादित्यत आह—अत्र चेति। सामान्यशास्त्रेति। 'यजतिषु ये यजामहं करोति' इति यजिसामान्ये तद्विधायकशास्त्रप्राप्तमेव 'ये यजामहे' इति मन्त्रमनूद्य 'नानुयाजेषु ये यजामहं करोति' इत्यत्र तस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयता विधीयत इत्यर्थः। तथा च यजतिष्वित्यादिसामान्यशास्त्रस्य विशेषापेक्षिणो नानुयाजेष्वित्यादिविशेषशास्त्रेणानुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणादनुयाजव्यतिरिक्तयागेषु 'ये यजामहे' इति मन्त्रः कर्तव्यतया प्राप्तः। अनुयाजेषु तु तस्य कर्तव्यत्वेनाप्राप्तत्वादप्रतिषिद्धत्वाच्च नात्र विकल्पप्रसङ्गोऽपि संभवति। लक्षणयानुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणाच्च न 'नानुयाजेषु' इत्यादिवाक्यस्याप्रामाण्यमपि भवति। तस्मात्पर्युदासाश्रयणे बाधकाभावात् स एव स्वीकर्तव्य इति भावः–(१०. ८. १–४)॥

(८८) ननु पर्युदासाश्रयणपक्षे 'यजतिषु ये यजामहं करोति' इति सामान्यशास्त्रेण यागमात्रे प्राप्तस्य 'ये यजामहे' इति मन्त्रस्य 'नानुयाजेषु ये यजामहं करोति' इति विशेषशास्त्रेणानुयाजव्यतिरिक्तविषये यागविशेषे संकोचनात् पर्युदासस्योपसंहारादभेदापत्तिः स्यात्। सामान्ये प्राप्तस्य विशेषे संकोचस्यैवोपसंहारपदार्थत्वात्। यथा 'पुरोडाशं चतुर्धा करोति' इति पुरोडाशसामान्ये

प्राप्तचतुर्धाकरणं 'आग्नेयं चतुर्धाकरोति—(आ. श्रौ. सू. ३. ३. २) इति विशेषादाग्नेयपुरोडाशमात्रे संकोच्यते। पर्युदासस्तु तदन्यमात्र-संकोचार्थ इति ततो भेदात्।

(८९) विकल्पप्रसक्तावपि प्रतिषेधाश्रयणम्।

कुत्रचिद्विकल्पप्रसक्तावप्यनन्यगत्या प्रतिषेधाश्रयणम्। यथा 'नाति-रात्रे षोडशिनं गृह्णाति'—(तै. सं. ६. ६. ११. ४ ?) इत्यादौ। अत्र हि 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इति शास्त्रप्राप्तषोडशिग्रहणस्य निषेधाद्वि-कल्पप्रसक्तावपि न पर्युदासाश्रयणम्, असंभवात्। तथाहि—यद्यत्र

प्राप्तस्य चतुर्धाकरणस्य 'आग्नेयं चतुर्धा करोति' इत्याग्नेये विशेषे संकोच इत्याशङ्कते—**नन्वेवमिति**। 'पुरोडाशं चतुर्धा करोति' इत्यनेन पुरोडाशसामान्ये प्राप्तस्य चतुर्धाकरणस्य 'आग्नेयं चतुर्धा करोति' इत्यनेन च पुरोडाशविशेषमात्रे संकोचः क्रियते-(३.१.२६-२७)। प्रकृते तु यजतिष्वित्यादिना यजतिसामान्ये प्राप्तस्य 'ये यजामहे' इति मन्त्रस्य 'नानुयाजेषु' इत्यादिना यजतिविशेषादनुयाजरूपा-दन्यमात्रे यजतिविशेषे संकोच इत्युपसंहारात् पर्युदासस्य भेदः स्पष्ट एवेति परि-हरति—**नेत्यादिना**। **तन्मात्रसंकोचार्थ इति**। सामान्यप्राप्तस्य विशेषमात्र-संकोचार्थ इत्यर्थः। तत्रोदाहरणमाह—**यथेति**। **तदन्यमात्रसंकोचार्थ इति**। सामान्यप्राप्तस्य विशेषादन्यमात्रसंकोचार्थ इत्यर्थः। **इति ततो भेदादिति**। एव-मुक्तप्रकारेणोपसंहारात्पर्युदासस्य भेदान्न तयोरभेदापत्तिरित्यर्थः। अपरे तूपसंहारो नाम सामान्यतः प्राप्तस्य विशेषे संकोचनरूपो विधेर्व्यापारविशेषः, पर्युदासस्तु 'पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्' इत्याभियुक्तोक्त्या (**हरिकारिकायां**) प्रत्ययातिरिक्तेन नाम्ना धातुना च नञः संबन्धरूपः। तस्मादनयोस्तावत्स्वरूपतः स्पष्ट एव भेद इति न तयोरभेदापत्तिरित्याहुः॥

(८९) किं च यत्र तु पर्युदास आश्रयितुं न शक्यते तत्र विकल्पप्रसक्तावपि निषेध एवाश्रीयत इत्याह—**कुत्रचिदिति**। **अनन्यगत्येति**। प्रतिषेधादन्यगति-

षोडशिपदार्थेन नञर्थान्वयः, तदातिरात्रे षोडशिव्यतिरिक्तं गृह्णातीति वाक्यार्थबोधः स्यात्, स च न संभवति, 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इति प्रत्यक्षविधिविरोधात्। यदि चातिरात्रेण पदार्थेनान्वयः, तदा 'अतिरात्रव्यतिरिक्ते षोडशिनं गृह्णाति' इति वाक्यार्थबोधः स्यात्, सोऽपि न संभवति, तद्विधिविरोधात्। अतोऽत्रानन्यगत्या शास्त्रप्राप्तषोडशिग्रहणस्यैव निषेधः। न च विकल्पप्रसक्तिः, तस्याप्यपेक्षणीयत्वात् (? आश्रयणीयत्वात्)।

विशेषस्य पर्युदासस्यासंभवेनेत्यर्थः। तत्रोदाहरणमाह—यथेति। 'नातिरात्रे' इत्यादि वाक्ये प्रतिषेध एवाश्रीयते, न तु पर्युदासः। अत्र च 'अतिरात्रे' इत्यादिशास्त्रेण प्राप्तस्य षोडशिनामकपात्रविशेषग्रहणस्य प्रतिषेधाद्विकल्पप्रसङ्गेऽपि पर्युदासाश्रयणासंभवादित्याह—**अत्र हीत्यादिना**। अत्र पर्युदासाश्रयणासंभवमुपपादयति—**तथाहीत्यादिना**। **अत्रेति** 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्यत्रेत्यर्थः। **षोडशिपदार्थेन नञर्थान्वय इति**। अतिरात्रे न षोडशिनं गृह्णातीत्यन्वय इत्यर्थः। एतदन्वयपक्षे वाक्यार्थमाह—**तदेति**। एतादृशवाक्यार्थासंभवे हेतुमाह—**अतिरात्रे षोडशिनमिति**। अत्र पर्युदासोपपत्तयेऽन्वयान्तरमाह—**यदीति**। **अन्वय इति**। नञर्थस्येति शेषः। निरुक्तान्वयानुरोधेन वाक्यार्थबोधासंभवेऽपि हेतुमाह—**तद्विधिविरोधादिति**। 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्यतिरात्रयागे षोडशिग्रहणविधायकप्रत्यक्षविधिविरोधादित्यर्थः। उपपादितमुपसंहरति—**अत इति**। उक्तदोषप्रसङ्गादस्मिन् वाक्ये प्रतिषेधादन्यासंभवेन प्रतिषेध एव स्वीक्रियत इत्यर्थः। अत्र प्रतिषेधे सिद्धान्तिते विकल्पप्रसङ्गमाशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति—**न चेत्यादिना**। अत्रेदं बोध्यम्—यत्र 'तस्य व्रतम्' इत्याद्युपक्रमो नास्ति, विकल्पाप्रसक्तिश्च, तत्र प्रतिषेधो भवति, यथा 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इति। यत्र तु विकल्पप्रसङ्गेऽपि पर्युदासो नाश्रयितुं शक्यते, तत्र प्रतिषेध एव स्वीक्रियते—यथा 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इति—(१०. ८. ६)॥

(९०) विकल्पे प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वाभाववर्णनम् ।

इयांस्तु विशेषः—यद्विकल्पापादकप्रतिषेधेऽपि प्रतिषिध्यमानस्य नानर्थहेतुत्वम्, विधिनिषेधोभयस्यापि क्रत्वर्थत्वात् । यत्र तु न विकल्पः, प्राप्तिश्च रागत एव, प्रतिषेधश्च पुरुषार्थः, तत्र प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वम् । यथा—'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादौ कलञ्जभक्षणादेः । तत्र भक्षणनिषेधस्यैव पुरुषार्थत्वात् । न च 'दीक्षितो न ददाति, न

---

(९०) ननु 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्यत्र विकल्पप्रसङ्गेऽपि यदि षोडशिग्रहणस्य प्रतिषेध एव स्वीक्रियते, तदा प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वस्वीकारात् षोडशिग्रहणस्यापि कलञ्जभक्षणादिवत् प्रतिषिध्यमानत्वेनानर्थहेतुत्वादर्थत्वबाधापत्तिरित्याशङ्क्याह—**इयांस्त्वित्यादिना** । प्रतिषिध्यामानयोरनर्थहेतुत्वतदभावरूपो विशेष इत्यर्थः । **विकल्पादिति** । यत्र प्रतिषेधस्य विकल्पापादकत्वं, तत्रैकस्य प्रतिषेधेऽपि न प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—**विधीति** । रागत एवेत्येवकारेण षोडशिग्रहणादिवच्छास्त्रेण प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । अत्र निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वे हेतुमाह—**तत्रेति** । षोडशिग्रहणविधितत्प्रतिषेधयोरुभयोरपि क्रत्वर्थत्वात्तत्र प्रतिषिध्यमानस्य नानर्थहेतुत्वम् । अत्र तु कलञ्जभक्षणादिप्रतिषेधस्यैव पुरुषार्थत्वं, न तु तदनुष्ठानस्येति प्रतिषिध्यमानस्य कलञ्जभक्षणब्राह्मणहननादेरनर्थहेतुत्वमेवेति भावः । ननु यथा शास्त्रप्राप्तस्य षोडशिग्रहणस्य प्रतिषेधे विकल्पः स्वीकृतः, तथा शास्त्रप्राप्तदानादीनामपि प्रतिषेधे विकल्पापत्तिः स्यादिति दृष्टान्ताभिप्रायेणातिप्रसङ्गमाशङ्क्य परिहरति—**न चेत्यादिना** । **स्वत इति** । स्वतःपुरुषार्थभूतदानहोमादीनां पुरुषार्थत्वेनैव शास्त्रप्राप्तिः, क्रत्वर्थत्वेनैव च प्रतिषेध इति षोडशिग्रहणविधितत्प्रतिषेधयोरुभयोस्तुल्यार्थत्वाभावेन न विकल्पापत्तिः । किं च रागतः प्राप्तस्य पुरुषार्थत्वेन प्रतिषेधे प्रतिषिध्यमानस्य कलञ्जभक्षणादिवदनर्थहेतुत्वस्वीकारान्न दानहोमादेः प्रतिषिध्यमानस्याप्यनर्थहेतुत्वं संभवति, तस्य रागतः प्राप्तत्वाभावात्,

जुहोति '—(तै. सं. १. २. ३; मै. सं. ३. ६. ५) इत्यादौ शास्त्रप्राप्तदानहोमादीनां निषेधाद्विकल्पापत्तिरिति वाच्यम् । स्वतः पुरुषार्थभूतदानहोमादीनां निषेधस्य पुरुषार्थत्वाभावेऽपि निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वात्, यथा क्रतौ स्वस्त्रीगमनादेः, तन्निषेधस्य क्रत्वर्थत्वेन तस्य क्रतुवैगुण्यसंपादकत्वात् ।

कलञ्जभक्षणादिप्रतिषेधवत्तत्प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वाभावाच्चेति भावः ॥ अत्रेदं बोध्यम्—ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'दीक्षितो न ददाति, न जुहोति, न पचति' इति । तत्र यद्दानादिकं पुरुषार्थं, यच्च क्रत्वर्थं, तत्राप्युपदिष्टमतिदिष्टं च, तत्सर्वं प्रतिषिध्यते । कुतः ? 'न ददाति' इत्यादिवचनस्य सामान्यरूपत्वादित्याद्यः पक्षः । अग्निहोत्रदानादेरुपादिष्टस्यापि प्रतिषेधे सत्युपदेशो व्यर्थः स्यादिति ततोऽतिदिष्टं, पुमर्थं चेत्येतदुभयमेव प्रतिषिध्यते । क्रत्वर्थत्वेनोपादिष्टं दानादिकमनुष्ठेयमिति मध्यमः पक्षः । नित्याग्निहोत्रदानादिकं पुरुषार्थत्वेन यत्प्रत्यक्षश्रुतावुपदिष्टं ज्योतिष्टोमकालेऽपि प्राप्तं, यच्चातिदिष्टं दानादिकं, तयोरुभयोर्मध्ये प्रत्यक्षोपदिष्टनिषेधस्योपदिष्टमेव संनिहितमिति पुमर्थस्यैवात्र निषेधः । न च नित्याग्निहोत्रदानादौ विधिनिषेधयोः प्रवृत्त्या विकल्पः शङ्क्यः, भिन्नविषयत्वात् । क्रत्वर्थो निषेधः क्रतुकाले तदनुष्ठानं वारयति । पुरुषार्थस्तु विधिः कालान्तरे तदनुष्ठापयति । तस्मात्पुमर्थस्य निषेध इति । यदि प्रतिषेधपक्षे वाक्यभेदः शङ्क्येत, तर्हि पुमर्थदानादिव्यतिरिक्तं क्रतुकालेऽनुष्ठेयमिति पर्युदासोऽस्तु (१०.८.१२–१५) । ननु यत्र रागतः प्राप्तस्य प्रतिषेधः पुरुषार्थो भवति, तत्र प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वं—यथा कलञ्जभक्षणादेः । क्रतौ स्वस्त्रीगमनप्रतिषेधस्य तु पुरुषार्थत्वाभावात्तत्र निषिध्यमानस्य स्वस्त्रीगमनस्य कथमनर्थहेतुत्वमित्यत आह—**निषेधस्येति** । यद्वा, निषेधस्येत्यादि पूर्वमेवान्वेति । तत्र प्रसिध्द्यर्थं तु यथा क्रतावित्यादिकमेव भवति, तथा च स्वतः पुरुषार्थेत्यादेरयमर्थः—**स्वत** इति

सप्तमोऽर्थवादपरिच्छेदः

(९१) अर्थवादमीमांसा ।

प्राशस्त्यनिन्दान्यतरपरं वाक्यमर्थवादः । तस्य च लक्षणया प्रयोजनवदर्थपर्यवसानम् । तथा हि—अर्थवादवाक्यं हि स्वार्थप्रतिपादने प्रयोजनाभावाद्विधेयनिषेध्ययोः प्राशस्त्यनिन्दितत्वे लक्षणया प्रतिपादयति। स्वार्थमात्रपरत्वे आनर्थक्यप्रसङ्गात्। 'आम्नायस्य हि क्रियार्थत्वात्'—(१. २. १)। न चेष्टापत्तिः। 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यध्ययनविधिना सकलवेदाध्ययनं कर्तव्यमिति बोधयता सर्ववेदस्य प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वं सूचयतोपात्तत्वेनानर्थाक्यानुपपत्तेः ।

क्रत्वङ्गत्वोपाधिमन्तरेण केवलस्वरूपत एव पुमर्थभूतानां दानादीनां निषेधस्य पुरुषार्थत्वाभावेऽपि क्रत्वर्थत्वसंभवान्निषिध्यमानस्य दानादेः क्रतुवैगुण्यसंपादकत्वेनानर्थहेतुत्वमिति योजना। तथा च तेषामनुष्ठानस्य स्वतः पुरुषार्थत्वेऽपि क्रत्वनुष्ठानकालेऽपुरुषार्थत्वात्तत्र तेषामनुष्ठानस्य भवत्यनर्थहेतुत्वमिति भावः। तस्येति। क्रतौ स्वस्त्रीगमनादेरित्यर्थः। क्रतौ स्वस्त्रीगमनादेः कलञ्जभक्षणादिवदनर्थरूपनरकादिदुःखाहेतुत्वेऽपि क्रतुवैगुण्यसंपादकत्वेनानर्थहेतुत्वसंभवाद्भवत्यत्रापि निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वमिति भावः। तस्मान्निषेधवाक्यानामनर्थहेतुक्रियानिवृत्तिजनकत्वेनैव पुरुषार्थानुबन्धित्वमिति सिद्धम् ॥

---

(९१) इदानीं सर्वार्थवादसाधारण्येनार्थवादरूपवेदभागस्य लक्षणमाह—**प्राशस्त्येति**। ननु 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इत्यादेरर्थवादवाक्यात्प्राशस्त्यादेरप्रतीयमानत्वान्न तस्य प्राशस्त्यादिपरत्वं, ततश्चासंभवि लक्षणमिदमित्यत आह—**तस्येति**। तस्यार्थवादस्य लक्षणया प्राशस्त्यनिन्दान्यतरप्रतिपादकत्वसंभवेन नेदं लक्षणमसंभवीत्यर्थः। अर्थवादस्य फलवदर्थपर्यवसानमेवोपपादयति—**तथा हीत्यादिना**। अर्थवादवाक्यं कर्तृ प्राशस्त्यनिन्दितत्वे द्वे प्रतिपादयतीत्यन्वयः।

(९२) अर्थवादविभागः।

स द्विविधः—विधिशेषः, निषेधशेषश्चेति। तत्र 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः'—(तै. सं. २. १. १. १) इत्यादिविधिशेषस्य 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इत्यादेर्विधेयार्थप्राशस्त्यबोधकतयार्थवत्त्वम्। 'बर्हिषि रजतं न देयम्'—(तै. सं. १. ५. १. २) इत्यादिनिषेधशेषस्य, 'सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्—(तै. सं. १. ५. १. १) इत्यादेर्निषेध्यस्य निन्दितत्वबोधकतयार्थवत्त्वम्। न च प्राशस्त्यादिबोधस्य

नन्वर्थवादस्य सार्थमात्रपरत्वे कथमानर्थक्यप्रसङ्गः 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा' इत्यादेरर्थवादवाक्यात् क्षिप्रगामिवायुदेवतारूपार्थस्य प्रतीयमानत्वादित्यत आह—**आम्नायस्येति**। समस्तवेदस्य क्रियाप्रतिपादकत्वस्वीकारेण नास्य सिद्धार्थप्रतिपादकस्य स्वार्थमात्रपरत्वे सार्थक्यमुपपद्यत इति भावः। अर्थवादवाक्यानामनर्थकत्वस्येष्टत्वमाशङ्क्य परिहरति—**न चेत्यादिना**॥

(९२) अर्थवादं विभजते—**स द्विविध इति। विधिशेष इत्यादि।** सोऽपि चतुर्विधः–(१) प्रशंसा–(२) निन्दा–(३) परकृति–(४) पुराकल्प–भेदात्। तत्र प्रशंसार्थवादो हि 'शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेद' (तां. ब्रा. २०. १६. ६) इत्यादिः, 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा' इत्यादिमूलोदाहृतश्च। निन्दार्थवादस्तु 'असत्रं वा एतद्यदच्छन्दोमम्', 'अश्रुजं हि रजतं यो बर्हिषि ददाति' इत्यादिः। 'सोऽरोदीत्' इत्यादिर्मूलोदाहृतश्च भवति। परेणेदं महता पुरुषेण कर्म कृतमिति प्रतिपादकोऽर्थवादः परकृतिरित्युच्यते। यथा–'अग्निर्वा अकामयत' इत्यादिः। परवक्तृकार्थादिप्रतिपादकोऽर्थवादः पुराकल्प इत्युच्यते। यथा 'तमशपद्धिया धिया त्वा वध्यासुः' इत्यादिरिति। **विधयार्थप्राशस्त्येति।** वायुः क्षिप्रगामित्वादतीवप्रशस्ता देवता भवति, अतस्तद्देवत्यं कर्म प्रशस्तमिति विधेयकर्मदेवतागतप्राशस्त्यप्रतिपादनद्वारा विध्येकवाक्यत्वेनार्थवत्त्वमित्यर्थः। **निषेध्येति।** निषेध्यरजतनिन्दाप्रतिपादनद्वारा

निष्प्रयोजनत्वेन नार्थवादस्यार्थवत्त्वमिति वाच्यम् । आलस्यादिवशाद्-प्रवर्तमानस्य पुंसः प्रवृत्त्यादिजनकत्वेन तद्बोधस्योपयोगात् ।

(९३) अर्थवादस्य भेदत्रयम् ।

स पुनस्त्रेधा–तदुक्तम्–

' विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥ ' (बृ. उ. सं. वार्तिक ५६७) इति । अस्यार्थः–प्रमाणान्तरविरोधे सत्यर्थवादः (१) गुणवादः, यथा ' आदित्यो यूपः ' (तै. ब्रा. २. १. ५. २) इत्यादिः ।

रजतनिषेधप्राशस्त्यपरत्वेन निषेधैकवाक्यत्वादर्थवत्त्वमित्यर्थः । एवं ' अग्निर्वा अकामयत' इत्यादेरप्यग्निदेवत्यो यागः पूर्वकालेऽग्निना कृतत्वात्प्रशस्तः, अत आधिक्यादिदानींतनैरप्यन्यैर्यजमानैरवश्यं कर्तव्यमिति विधेयकर्मगतप्राशस्त्य-प्रतिपादनद्वारा विध्येकवाक्यत्वेनार्थवत्त्वं बोध्यम् । एवमन्यत्रापि तत्तद्विधेयकर्म-प्राशस्त्यादिप्रतिपादनद्वारेण तत्तद्विध्याद्येकवाक्यत्वेनार्थवत्त्वं विभावनीयम् । क्वचिदर्थवादस्य संदिग्धार्थनिर्णायकत्वेन प्रामाण्यं स्वीकृतम् । यथा 'अक्ताः शर्करा उपदध्यात्' इति विधौ 'अक्ताः' इति पदेन द्रवद्रव्यसामान्यं प्रतीयते। तच्च द्रव्यं किमिति संदेहे 'तेजो वै घृतम्' इत्यर्थवादरूपाद्वाक्यशेषात् घृतमिति निश्चीयत इति । ननु विधेयकर्मप्राशस्त्यादिबोधस्य सुखदुःखाभा-वान्यतरविलक्षणत्वेन नार्थवादस्य तत्प्रतिपादनेनार्थवत्त्वमुपपद्यत इत्याशङ्क्य परिहरति—**न चेत्यादिना** । **तद्बोधस्योपयोगादिति** । अर्थवादजन्यप्राशस्त्या-दिबोधस्य विधेयकर्मानुष्ठानादावुपयोगादर्थवादस्यार्थवत्त्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥

(९३) स पुनरर्थवादः—गुणवादः, अनुवादः, भूतार्थवादश्चेति—त्रिधा भवतीति पुनरपि तं त्रेधा विभजते—**स पुनस्त्रेधेति** । तस्य त्रिविधत्वे वृद्ध-संमतिमुदाहरति—**तदुक्तमिति** । **तद्धानादिति** । तयोर्हानं तद्धानं तस्मादिति विग्रहः । प्रमाणान्तरविरोधप्रमाणान्तरावधारणयोर्हानादित्यर्थः । समुदाहृतवृद्ध-

यूप आदित्याभेदस्य प्रत्यक्षबाधितत्वादादित्यवदुज्ज्वलत्वरूपगुणोऽनेन लक्षणया प्रतिपाद्यते। प्रमाणान्तरावगतार्थबोधकोऽर्थवादः (२) अनुवादः, यथा–' अग्निर्हिमस्य भेषजम् (तै. सं. ७. ४. १८. २) इति। अत्र हिमविरोधित्वस्याग्नौ प्रत्यक्षावगतत्वात्। प्रमाणान्तरविरोधतत्प्राप्तिरहितार्थबोधकोऽर्थवादः (३) भूतार्थवादः। यथा–' इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् ' (शतप. ब्रा. १.२.३.३) इत्यादिः।

अष्टमो निगमनपरिच्छेदः

(९४) ग्रंथोपसंहारः।

एवं च ' यजेत स्वर्गकामः' इत्यादिनिखिलवेदस्य साक्षात्परम्परया वा यागादिधर्मप्रतिपादकत्वं सिद्धम्। सोऽयं धर्मो यदुद्दिश्य विहितः,

---

संमतिं व्याचष्टे—**अस्यार्थ इत्यादिना**। इन्द्रो वृत्रायेति। अस्य वृत्रं प्रतीन्द्रवज्रोद्यमनाभावावगाहिप्रमाणान्तरस्यादर्शनान्न तद्बोधने प्रमाणान्तरेण विरोधः, नापि प्रमाणान्तरावगतार्थप्रतिपादकत्वम्, वृत्रं प्रतीन्द्रवज्रोद्यमनप्रतिपादकप्रमाणन्तरस्यादर्शनादिति भावः–(जै. न्या. वि. १. २. १–१८) ॥

---

(९४) एवमुपपादितं विध्यर्थवादादिरूपस्य पञ्चविधवेदस्य साक्षात्परम्परया यागादिधर्मप्रतिपादकत्वेनार्थवत्वमुपसंहरति—**एवं चेति**। उक्तेन प्रकारेण चेत्यर्थः। योऽयं यागादिरूपो धर्मो यत्स्वर्गादिफलमुदिश्य विहितः, सोऽयं तादृशफलोद्देशेनानुष्ठीयमान एव तस्य फलस्य हेतुर्भवति, परमेश्वरसमर्पणमनीषयानुष्ठीयमानस्तु चित्तशुद्धितत्त्वज्ञानप्राप्तिद्वारा परम्परया मोक्षहेतुरिति धर्मानुष्ठानस्य विविदिषाश्रुतिप्रामाण्यात् (बृ. उ. ४. ४.२२) संयोगपृथक्त्वन्यायं (४. ३. ५–७) आश्रित्य परमपुरुषार्थपर्यवसायित्वमुपक्षिपति—**सोऽयमित्यादि**। धर्मस्य परमेश्वरसमर्पणबुद्ध्याऽनुष्ठाने प्रमाणाभावमाशङ्क्य तत्र भग-

तदुद्देशेन क्रियमाणस्तद्धेतुः। ईश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणस्तु निःश्रेयसहेतुः। न च तदर्पणबुद्ध्याऽनुष्ठाने प्रमाणाभावः—

'यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।

यत्तपस्यासि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्॥' इति (९. २७) भगवद्गीतास्मृतेरेव प्रमाणत्वात्। स्मृतिचरणे (जै. सू. १. ३) तत्प्रामाण्यस्य श्रुतिमूलकत्वेन व्यवस्थापनादिति शिवम्॥

(९५) अर्थसंग्रहप्रयोजनम्।

बालानां सुखबोधाय भास्करेण सुमेधसा।
रचितोऽयं समासेन जैमिनीयार्थसंग्रहः॥ १॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायलौगाक्षिभास्करविरचितपूर्वमीमांसार्थसंग्रहनामकं प्रकरणं समाप्तिमगात्॥

वद्वाक्यं प्रमाणयति—**न चेत्यादिना**। न च तस्याः स्मृतेरप्रामाण्यमाशङ्क्यं, तन्त्रे स्मृतिपादे स्थितम्—'अष्टकाः कर्तव्या' (अयोध्या–कां० १०८.१४) इत्यादिस्मृतिवाक्यं न धर्मे प्रमाणं, पौरुषेयवाक्यत्वे सति मूलप्रमाणरहितत्वात्, विप्रलम्भकवाक्यवत्। अथ मूलप्रमाणवत्त्वाय वेदार्थ एव स्मृतिभिरुच्यत इति मन्येथाः, तर्हि वेदेनैव तदर्थस्यावगतत्वादियं स्मृतिरनर्थिका स्यात्, तदानीमनुवादकत्वादप्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—विमता स्मृतिर्वेदमूला, वैदिकमन्वादिप्रणीतस्मृतित्वात्, उपनयनाध्ययनादिस्मृतिवत्। न च वैयर्थ्यं शङ्कनीयम्। अस्मदादीनां प्रत्यक्षेषु परोक्षेषु नानावेदेषु विप्रकीर्णस्यानुष्ठेयार्थस्यैकत्र संक्षिप्यमाणत्वात्। तस्मादियं स्मृतिर्धर्मे प्रमाणमिति–(जै. न्या. वि. १.३.१–२)॥

(९५) ननु किमनेन संग्रहनिरूपणेन विस्तृतभाष्यादिग्रन्थैरेव **जैमिनीयन्यायार्थ**बोधसंभवादित्याशंक्य संग्रहनिरूपणे स्वप्रवृत्तिनिमित्तं प्रदर्शयति—**बालानामिति**। तेषां विस्तृतत्वेन दुःखग्राह्यत्वान्न तैर्बालशब्दितपूर्वमीमांसा-

संस्कारशून्यानां जैमिनीयन्यायार्थबोधः संभवति। अनेन तु तत्तद्विस्तृतशास्त्र-प्रवेशद्वारा संभवत्येव स इति भावः ॥

टीकाविहीने तु कृता हि टीका पूर्वं तु तन्त्रे खलु संग्रहेऽस्मिन् ।
दुर्बोधशास्त्रे किमु मादृशानां दृष्ट्वाऽपि दोषं न सहन्ति धीराः ॥ १ ॥

यदाज्ञया बन्धविमोक्षणं विना स्वधर्मसेवा फलहेतुतां गता ।
प्रणौमि सोमं मृडमादिकारणं किमन्यदेवैर्जनफल्गुहेतुभिः ॥ २ ॥

मदीययत्नः शिवपादसेवया गुरोः कटाक्षैकलवेन लब्धया ।
प्रयुज्यमानः शिवपादपङ्कजे स्वयं तु भूयान्मृडतोषकारणम् ॥ ३ ॥

सुजनपदविनीतो दुर्जनाद्दूरनिष्ठो गुरुतरशिवभक्तस्तेन लब्धागमेक्षः ।
श्रुतिमाणिपदनिष्ठो भिक्षुरामेश्वराख्यः सुजननयनिवेशाय प्रबन्धं चकार ॥४॥

गुणगणमणिसिन्धुः शम्भुपादैकभक्तो निगमशिरसि निष्ठो जातवैराग्यचित्तः ।
श्रुतिनलिनविकासे भानुभावो य ईशस्तमिह महिमपूज्यं नौमि गोपं यतीन्द्रम् ॥ ५ ॥

तस्मादेव गुरुवरादभीष्टलब्धं गोपालाश्रमपदगीयमानदैवात् ।
येनोमाधवचरणाब्जसेविनात्र तं वन्दे महिमगुरुं विशालबुद्धिम् ॥ ६ ॥

या काशी निखिलगुरोर्महेश्वरस्य प्राणान्ते सकलशिवप्रदा प्रसिद्धा ।
यत्राहं सकलसुरेशलब्धतत्त्वस्तत्रेयं सुजनहितप्रदा निबद्धा ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोपालेन्द्रसरस्वतीश्रीपूज्यपाद-
शिष्यश्रीसदाशिवेन्द्रसरस्वतीशिष्येण श्रीरामेश्वरेण
शिवयोगिभिक्षुणा विरचिता मीमांसार्थ-
संग्रहकौमुदी चरमवर्ण-
ध्वंसमगात् ।

TRANSLATION

OF

अर्थसंग्रह

(1) Invocation

Having bowed to वासुदेव, the consort of रमा, लौगाक्षिभास्कर-composes the अर्थसंग्रह (compendium of topics) as an introduction to the system of जैमिनि.

(2) The first aphorism of the पूर्वमीमांसा.

Now, the exalted Seer जैमिनि, of supreme compassion, has composed a work in twelve chapters for expounding religious Duty. There, in the very beginning, he speaks of the desire to know Duty in the following aphorism: "Then, therefore, the inquiry into Duty." Here in the aphorism, the word अथ (then) denotes 'immediate consecution' on learning one's own *Veda*; the word अत: (therefore) intimates that the learning of the Veda has a visible result, as the injunction "one's own Veda should be learnt", has established that this learning has for its visible result the knowledge of the meaning of the Veda.

(3) The necessity of a systematic study of धर्म.

The two words being so understood the aphorism means: As the study of the Veda produces a visible result consisting in the knowledge of its sense, so for this reason (अत:) after the study of the Veda the desire of knowing Duty which is the subject-matter of the Veda is to be entertained. Supply कर्तव्या (to be entertained) after जिज्ञासा. The word जिज्ञासा, by indirect indication, means investigation. So that the first aphorism of this system means:—This Shastra whose subject-matter is an investigation into Duty is to be begun.

(4) Definition of धर्म.

Now, if you ask what is Duty? what is its definition? We reply: Sacrifices, &c. only are duty. Any fruit-bearing matter positively laid down by the Veda is Duty. The words 'fruit-bearing' serve to exclude matters which are in themselves, of the nature of fruit. The words 'positively laid down by the Veda' serve to exclude from the definition ordinary matters like eating and so on. The word 'beneficial matter' (अर्थ) serves to exclude matters like the sacrifice called श्येनं (hawk) which are considered to be of sinful character on account of their producing undesirable results (अनर्थ).

(5) The whole Veda treats of Duty.

(Objection):—There is a contradiction between this definition of Duty and that given in the 2nd aphorism of the पूर्वमीमांसा; *viz.* 'Any matter (with a useful purpose) laid down by a scriptural injunction is Duty.' In this latter definition, the word injunction represents only one of the five divisions of the Veda.

(Answer):—Not so, there in the aphorism, too, the word चोदना means *the Veda in general*, as the entire Veda (कर्मकाण्ड) aims at Duty, it lays down Duty only (directly or indirectly).

(6) Analysis of the injunctive expression.

That Duty, consisting in sacrifices etc., is enjoined for man in such texts as, 'He who desires heaven should sacrifice' with a view to the attainment of heaven.

(To explain):—In the word यजेत, there are two constituent elements—the root यज् and the suffix (त third person singular, optative with the meaning of the imperative). In the suffix also, there are two elements—verbality or property of a verb (आख्यातत्वं) and optativeness (लिङ्त्वं with an injunctive force). Verbality is common to all the ten moods and tenses, but optativeness is found in the optative suffixes only, and nowhere else.

(7) General definition of भावना (Efficient Force).

Both these elements (in the suffix) express efficient force only. Efficient Force or Productive Energy means a particular kind of operation in an efficient or productive agent, which is conducive to coming into being (production) of that which is to come into being (effect). It is of two kinds:— (1) Word-efficient force and (2) End or fruit-efficient force.

(8) Word-efficient force (शाब्दीभावना).

Of these two, the शाब्दीभावना is a particular kind of operation in some efficient or productive agent which is conducive to man's action (denoted by the verb *e. g.* यज्). And it is expressed by that element (property, in the suffix त) which denotes optativeness. Because when one hears the optative form, there arises invariably in his mind the conviction that " he (the speaker) is impelling me to action—he is engaged in an operation which is conducive to my action. " What is invariably and directly understood from any word, that is the meaning denoted by it ; as 'cowhood', (class character of cow) is the meaning of the word cow in the sentence—' Bring the cow.'

(9) Peculiarity of the वैदिकशाब्दाभावना.

And this particular kind of operation in ordinary injunctions consists in a particular intention on the part of the (directing) individual ; whereas in the Vedic sentences, there being no directing personal agency, it resides in and is based on optative and similar forms only. For this reason, this भावना is called verbal भावना--भावना of the word—word-efficient force.

(10) The three elements of the शाब्दीभावना.

And this भावना requires three constituent elements : (1) What is to be accomplished—the end or aim; (2) the means or instrument (by which the end is accomplished); and (3) the manner or process (in which the action is performed). These answer the 3 questions :—(1) What does the भावना cause to

come into being? (2) by what? and (3) how? Out of these three; (1) when the desired end—साध्य is required the actual भावना or end-efficient force is construed as its end as it is denoted by the same suffix त, so that we have a direct (primary) statement (श्रुति) of the two भावनाs in one common optative form.

Although number, &c. are also denoted by the same suffix, yet they are not construed as the desired end (of the शाब्दीभावना), because they are not objects fit to be accomplished. (2) When the means साधन is required (the hearer's) knowledge of the optative form &c., is construed as the means. But the instrumentality of the knowledge of the optative, &c., does not lie (as its *cause*) in its producing the efficient force (शाब्दीभावना); for even before there is knowledge of the optative form, &c., the भावना was already in the word (लिङ्प्रत्यय in यजेत—the Veda is अपौरुषेय); but the instrumentality lies in producing the end-efficient force (आर्थीभावना) which is the end or effect of the word-efficient force. (3) When a manner or process is required, praise or glorification (of rites) found in explanatory passages is construed as the manner or process.

(11) The End-efficient force आर्थीभावना.

The End-efficient force is the peculiar energy or effort (of some person) with regard to some action (*e. g.* sacrifice) which is produced by the desire of some object (heaven). And it is expressed by the verb part (आख्यातत्वांश) of the suffix (त in यजेत); for the verb part, in general, denotes simply energy—effort.

(12) Its three elements.

This भावना, too, requires three constituent elements; —(1) *What* shall he effect? (2) *by what means*? and (3) in *what manner*? When end or fruit is required, heaven is construed as the end or fruit. When a means is required sacrifice, &c, is construed as a means. (4) When a manner or process is required the various subsidiary actions such as

the प्रयाजs (the five fore-offerings of ghee) are construed as the manner of performance.

(13) What is the Veda ?

Now if it is asked—What is the Veda ? The answer is—the whole collection of sentences (वाक्यं = वाक्यराशिः) not of human origin constitutes the Veda. The Veda is fivefold, being divided into (1) Injunctions, (ii) Hymns or sacrificial formulas, (iii) Names, (iv) Prohibitions, and (v) Explanatory or recommendatory passages.

(14) Injunctions.

(Originative)

Of these, Injunction is that part of the Veda which enjoins something that is not previously known. And it derives its significance in consequence of its enjoining something having a usful purpose and not enjoining anything that has been already established by any other means of proof. As for example, the injunction, " He who is desirous of heaven shall offer अग्निहोत्र " enjoins an oblation which is not established by any other means of proof and has for its useful purpose the attainment of heaven. So the sentence means—he shall effect the attainment of heaven by the अग्निहोत्र oblation.

(15) Injunctions.

(Accessory)

But where the (main) sacrificial action has been already established by some other means of proof, there an injunction merely enjoins some secondary or accessory matter with reference to that action. As in the injunction 'He offers oblation with sour milk,' the oblation itself has been already established by the injunction, " He should offer अग्निहोत्र &c. " and, therefore, only the sour milk is enjoined with reference to the oblation. So it means : He should realize the oblation by means of sour milk.

(16) Injunctions
(Particularized)

But where neither the rite nor its accessories have been established (by a previous injunction), the injunction enjoins something particularized or inclusive. Thus in the injunction —' He shall sacrifice with सोम ' neither सोम (the material of sacrifice) nor the sacrifice has been established (by any other injunction), we have an injunction of the sacrifice particularized by सोम (as its material). So that by means of an implication of possessive indication in the word सोम the sentence means—he shall effect the desired result by means of the sacrifice particularized by सोम (as its material).

(17) Avoidance of the fault of the split of the sentence.

And there is no split of the sentence (वाक्यभेद) in the injunction of both these things, because there are not two separate (प्रत्येक independent of each other) things enjoined but one (the thing particularized is really one), which is particularized (by one of its qualities).

(18) It cannot be a गुणविधि.

(Objection):—The passage सोमेन यजेत (He shall sacrifice with सोम) should be taken as an injunction of the accessory with reference to the sacrifice which has been established by the passage ' He who is desirous of heaven shall sacrifice with the ज्योतिष्टोम,' so that the sense of the injunction would be ' He is to realize the sacrifice by means of सोम. ' What need is there for implication by possessive indication ?

(Answer):—Not so: for this passage referring to ज्योतिष्टोम cannot be taken as an originative injunction, because it is an injunction of claim or qualification.

(19) ज्योतिष्टोम cannot be both simultaneously.

(Objection):—Just as the passage ' He who desires cattle shall sacrifice with उद्भिद् rite ' is an instance of both उत्पत्ति and

अधिकार injunctions, so may the ज्योतिष्टोम be interpreted both ways.

(Answer):--Not so: In this illustration of उद्भिद्, we resort to the double nature of injunction as there is no other originative injunction and as without it the use of the अधिकारविधि can not be explained. But if the passage of ज्योतिष्टोम is taken as containing both the injunctions, then one and the same passage is made to express the general nature of the sacrificial rite and its connection with the fruit and this constitutes a down-right split of the sentence. So it is far better to assume that the passage enjoins a particularized injunction by the implication of the possessive indication in the *word* सोम.

(20) Four kinds of Injunction.

Injunction is of four kinds: (1) Originative injunction, (2) Applicatory injunction, (3) Injunction of claim or qualification, and (4) Injunction of performance or procedure.

(21) Originative Injunction.

Of these an originative injunction is one which indicates merely the general nature of some action or rite; as, 'He offers the अग्निहोत्र oblation.' And in this (originative injunction) the sacrificial action (*i. e.* the root meaning) is construed only as the means (to the efficient force); thus: "by the अग्निहोत्र oblation he shall realize the desired end."

(22) Two elements (forms) of a sacrifice.

(Objection):—The two elements of a sacrifice are the material offered and the deity (to whom the material is offered). How, then, can the passage 'He offers the अग्निहोत्र oblation' in which neither of these two elements is mentioned, be an originative injunction? Since the word अग्निहोत्र is a name (and does not indicate the nature or form of the rite) according to the aphorism called तत्प्रख्यन्याय (जै. सू. १. ४. ४).

(Answer):—Although in the sentence, 'He offers अग्निहोत्र oblation' neither of the two forms of the sacrifice is

mentioned, it is an originative injunction ; otherwise the sentence ' He offers oblation with sour milk ' would have to be considered as the originative injunction (of the अग्निहोत्र) as it contains a statement of one of the two forms (*viz.* the material दधि) and, then, the sentence ' He offers अग्निहोत्र-oblation ' would be purposeless.

(23) An applicatory injunction.

An Applicatory injunction is one which indicates the connection of a subsidiary with the main action ; as, ' He offers oblation with sour milk. ' For this enjoins the connection, with the oblation, of sour milk, the subsidiary character of which is intimated by the instrumental case-form, so that the meaning of the passage is: he is to realize the oblation by means of sour milk.

In an injunction of subsidiary matter (गुण) the root-meaning is construed as an end only. (In an उत्पत्ति and in an अधिकारविधि, on the other hand, it is construced as a means). Sometimes the root meaning is construed even as the abode or substratum of an action ; as, ' With sour milk he (ऋत्विक्) shall make oblation for one who is desirous of strength of the senses ', where the sense is : by the instrumentality of sour milk he shall realize the strength of the senses; and in response to the question—wherein does the instrumentality reside ? the oblation, which is mentioned closely is construed as the substratum of the instrumentality.

(24) Six Modes of Evidence.

There are six modes of evidence to assist this (applicatory) injunction: (i) direct statement, (ii) power (of words, &c.), (iii) syntactical connection, (iv) context, (v) position or order and (vi) name. By an applicatory injuntion accompanied by these six, the subsidiary relation is made known—a subsidiary relation which consists in its being accomplished by the activity of some one (*e. g.* the sacrificer) engaged in the pursuit of his

chief object (or some other object); another equivalent expression for such a relation is पारार्थ्य —serving the purpose of something else.

(25) श्रुति (Direct Statement).

Of these six, श्रुति means independent words (words which indicate their sense directly or immediately). And it is of three kinds: (i) injunctive, (ii) denotative and (iii) applicatory. Of these the first (injunctive) consists of optative and other injuctive verb-forms (directly indicating the भावना). The second (denotative) is that of rice grains and the like. The third (applicatory) occurs when a word's connection (between some primary and subsidiary matter) is understood immediately from merely hearing it.

(26) Three Kinds of विनियोक्री.

And this last is of three kinds : (i) That which consists of case affixes; (ii) that which is denoted by one common element in a word (which has several implications), and (iii) that which is denoted by one word (पद in the restricted grammatical sense.)

(27) Examples of Direct Statement by Case affixes.

Now among these, direct statement by case-affixes indicates subsidiariness, as for instance in, 'He shall sacrifice with rice grains', where by direct statement of the instrumental case the subsidiary relation of the rice grains to the sacrifice is indicated. This (subsidiary relation) too is brought about as the rice-grains form the primary material out of which the cake is made, in the same way as the (अग्नीषोमीय) animal is a subsidiary to the sacrifice, because it is the primary material of the heart and the other members which constitute the oblation.

And in the sentence 'He buys the सोम for (*lit.* by means of) a tawny one year old cow,' by the direct statement of the instrumental case, the quality of being tawny also is shown to be subsidiary to the act of buying; that, too, through its being

of the determining—modifying—specifying character of the primary substance—the cow, and not directly, on account of its *immateriality*.

Again in the injunction—' He sprinkles the rice-grains with water ' by the direct statement of the accusative case, the sprinkling is indicated to be in the subsidiary relation to the rice-grains. And this sprinkling is not for the sake of the rice-grains taken in their natural form, as they would be lacking nothing in their natural form even without this sprinkling (*i. e.* it has no visible effect दृष्टार्थता on them), but this sprinkling serves the purpose of effecting the transcendental result which would be impossible, in case the sacrifice were performed without sprinkling the rice grains with water. Thus, in all subsidiaries, (we must understand) their subsidiariness is useful in effecting the transcendental result.

Likewise in the passage—"He takes the horse's bridle" with the formula (मंत्र) " I have taken the bridle of the right," by the direct statement of the accusative form (अश्वाभिधानीं) the मंत्र is made subsidiary to the horse's bridle.

The sentence—' When he offers oblation in the आहवनीय fire ' indicates by direct statement of the locative case that the आहवनिय fire is subsidiary to the oblation. Thus in other cases too, from direct statements of case affixes the proper application (of subsidiary matters) is to be understood.

(28) Direct statement by one common element.

In the sentence ' he shall sacrifice with an animal ' by direct statement in one common element of the word (ना in पशुना) is shown the subsidiary relation of the singular number and masculine gender to the कारक—intrumental case relation —all expressed by the termination ना in पशुना.

(29) Direct statement in one Common Word.

While by direct statement in one common element (आख्यात) is shown the subsidiary relation of the singular number expressed by the आख्यात (in त) of यजेत to the भावना

(आर्थी, since this ending denotes भावना also); on the the other hand by direct statement in (different elements of) one word is pointed out the subsidiary relation of this same singular number (expressed by त) to the sacrificial action (both expressed by the one पद 'यजेत.').

(30) Even immaterial number can be subsidiary.

And let it not be said: How can this singular number which is immaterial be a subsidiary of the भावना ? For, this is quite possible, through its being an attribute of the agent.

(31) Agent is implied—not expressed—in the भावना.

This agent, again, is to be understood by implication. For the verbality (आख्यातत्व) expresses the भावना *only*. But the भावना cannot exist without an agent and, therefore, it implies the latter.

(32) Direct statement (श्रुति).

This direct statement is stronger than the innate power of a word and the other proofs, for in the innate power of a word and the rest the applicatory word is not (actually) present but it is inferred. And before these other means of proof can infer the applicatory words, the application will have been already made by a directly stated word in the text and so their power of inferring will be set aside by the direct statement. For this reason, we do not conclude at once on the ground of this innate power of the word that a hymn (apparently) addressed to इन्द्र (*i. e.* a hymn containing a mention of इन्द्र's name) is really to be used for adoring इन्द्र. But the direct statement in the accusative ending (गार्हपत्यं) in the text "With इन्द्र's hymn he adores the householder's fire" shows it to be subsidiary to the act of adoring the गार्हपत्य fire.

(33) Power of words (लिङ्ग).

Word-meaning is the power (words possess to denote something). As they say : "word-meaning is defined as the capacity of all words." And this capacity is nothing but what

is technically called रूढि *i. e.* convention or established usage. It is, therefore, different from समाख्या (name in its literal sense). Because this power or capacity of words consisting in conventional meaning is different from the etymological meaning which dedpends on consideration of the meaning of their constituent parts. And that is why the *mantra* ' I cut grass—a seat for the gods' can be taken as subsidiary (by word-meaning) to the cutting of the Kusha-grass only and not to the cutting of Ulapa and other kinds of grass. Since from the power residing in the words, ' I cut grass ', we conclude that the *mantra* has the power to signify the cutting of *Kusha* grass only.

Similarly, in other cases, too, the application of a subsidiary matter is to be learnt from the suggestive power of words.

This suggestive power is stronger than syntactical connection and the other means of proof. That is why the मंत्र " I make for thee a pleasant seat " is subsidiary to the making of the seat for the sacrificial cake by the power of the words सदनं कृणोमि and not by syntactical connection (subsidiary to the placing of the cake upon it, पुरोडाशस्थापन).

(34) Syntactical Connection (वाक्य).

Syntactical connection (वाक्य) means connected enunciation. And the connected enunciation may be defined as the utterance together of two things which, in reality, stand to each other in the relation of principal and subsidiary, although there are no case-forms, such as accusative, etc., directly indicating one of the two things to be accomplished by the other. As in 'He who has a ladle of पर्ण -wood, hears no evil sound (report)'. Here from the mere mentioning together of the ladle and the being made of the पर्ण wood is inferred the fact that being made of पर्ण-wood is subsidiary to the ladle. And this subsidiariness (of पर्णता to the ladle) is not purposeless, though the ladle could be made of some other

wood also. For the word ladle suggests by implication, the transcendental result which is obtained only if the ladle is made of पर्ण wood. So the sense of the passage is—He shall realize the transcendental result by means of holding the portioned out oblation with a ladle made of पर्ण-wood. And it thus comes to mean that if the ladle is made of पर्ण wood, then only the transcendental result is obtained and not otherwise, hence the पर्ण quality is not purposeless. The phrase 'by means of holding the portioned out oblation' must necessarily be included, as otherwise the पर्ण quality would apply also to स्रुव and other kinds of ladles.

This पर्ण quality though prescribed in a detached rule (out of connection with any particular sacrifice) applies only to all the model sacrifices (archetypes) and not to their modifications; because this would mean useless repetition in the case of modifications to which it must also be applied by the rule of transfer.

(35) Archetype (प्रकृति) and Ectype (विकृति) defined.

Archetypal or Primary form of sacrifice is that one wherein all subsidiaries are directly prescribed ; as *e. g.* the new and full-moon rites दर्शपूर्णमास and others, under which heads all the subsidiaries are stated. Ectype or Modification on the other hand, is one in which subsidiaries are not all prescribed, as *e. g.* the oblation offered to *Surya* where some of the subsidiaries are got by the rule of transfer.

Detached injunction is a general rule (applying generally to प्रकृति only).

(36) Syntactical connection stronger than context.

This syntactical connection is stronger than *context* and the rest. That is why the whole of the मंत्र " O इन्द्राग्नी, you have accepted this oblation &c. ", on account of its forming one syntactical whole is subsidiary to the New-moon rite (दर्श) only but not to both—the New and Full-Moon rites by *context*.

(37) Context.

Context means interdependence (mutual expectancy or need for complement); as, *e. g.* in passages connected with the *Prayajas* 'He offers the समिध् offerings' and others, since there is no statement of any special fruit, the sense merely being that one should realize by offering the *samidh*-sacrifice, there arises the question (expectancy) what is he to realize by offering *samidh*-sacrifice ? Also in the injunction of the New and Full-Moon sacrifices there is felt a want of something which may produce the desired result *i. e.* the question is raised 'How is he to realize the desired object (heaven)? And thus by a mutual need for complement the प्रयाजs are shown to be subsidiary to the दर्शपूर्णमास.

(38) Two Kinds of Context.

And this प्रकरण is of two kinds : (i) major (chief) and (ii) minor (intermediate) प्रकरण.

(39) Major Context.

महाप्रकरण is that kind of context which refers to the main fruit-efficient force (force productive of the fruit of the entire sacrificial action). And it is this which establishes the subsidiary relation of प्रयाजs to the दर्शपूर्णमास. And it occurs only in प्रकृतिs, as there only the mutual need or double requirement of उपकार्य and उपकारक is possible (प्रयाजs require उपकार्य—किं भावयेत्? and दर्शपूर्णमास require उपकारक—कथं भावयेत्?), and not in विकृति where by the rule of transfer *viz.* 'a modification is to be performed in the same manner as its Primary or Archetypal form' the need of the manner of performance being already satisfied, it is, therefore, impossible for the proper application of the new subsidiaries by the mutual need. The new subsidiaries, therefore, are applied to it (modification) by position only (स्थान) and not by प्रकरण.

(40) Minor (Intermediate) Context.

Minor or inc'uded context is one which is connected with the efficient force of subsidiary actions. अवान्तरप्रकरण settles the subsidiary relation in which the act of stepping near (अभिक्रमण) is taken as regards the oblations called प्रयाजs. प्रकरण of this kind is known only by the fact of an injunction being laid down in the middle of two others (enclosed, as it were, in a kind of tongs–संदंश). For without it, they would all have to be taken, without exception, as subsidiary to the main action, under the false assumption that they indicate the manner or procedure of the (main) fruit-efficient force.

(41) Tongs (संदंश).

संदंश means enjoining of something in the middle of two subsidiaries which themselves are enjoined in further (subsequent) reference to some one subsidiary (of the main action); as, *e. g.*, in the case of 'stepping near' (अभिक्रमण) rite. For just after having enjoined–' He takes ghee into the जुहू out of the उपभृत् ladle' as a subsidiary in further reference to प्रयाजs, it (तत्=अभिक्रमण) is enjoined as follows :—' He, for whom knowing this the प्रयाजs are offered, drives his enemies out of these worlds; he offers them for victory, stepping near the fire.' Immediately after this again some other subsidiary of the प्रयाजs is enjoined in the words : 'He who knows the pairing of the प्रयाजs &c.' So the stepping near which is mentioned between two subsidiaries of प्रयाजs, is subsidiary (not to the main action but) to them (प्रयाजs). When it is known that by achieving a transcendental result by means of the प्रयाजs, one should contribute to the main sacrifice, there arises the expectancy of the procedure—How is the transcendental result to be effected by these प्रयाजs ? And this is satisfied by the stepping near &c., which is enjoined n the 'tongs'.

It cannot be urged that the efficient force of a subsidiary action does not stand in need of manner of performance; for

there too, this manner of performance may be found as efficient forces are all alike in their nature.

(42) प्रकरण applies only to actions.

Now this context establishes the subsidiary relation of an action only; and only through their connection with the latter the subsidiary relation of materials and qualities is established. When for example in the injunction—'He who is desirous of heaven shall sacrifice', the want or expectancy of some procedure with regard to the realization of the fruit held out in the injunction, arises, then the set of actions (प्रयाजs) which are mentioned in the context (of the injunction) and which have no directly stated fruit, is fit to be construed as the manner of performance with regard to the end-efficient force, as they themselves need something which they are to serve. Because in every-day life we see it is only actions that satisfy the want of procedure. For, in a sentence like 'One should hew with an axe' the word hand even when uttered (as हस्तेन) cannot be construed to satisfy the want of manner of performance. But rather it is only the acts of raising and lowering expressed in words such as 'Having raised and lowered the axe with the hand'. And the hand itself is so construed through them and not directly. This is familiar to all.

(43) Context stronger than Position and Name.

This context is stronger than Position, etc. (= and Name: the plural is unintentional). It is for this reason that auxiliary acts like dice-playing &c. mentioned in passages such as 'He plays at dice', 'He conquers Kings', although recited in close proximity of the sprinkling ceremony are not subsidiary to it by reason of Positition : but they are subsidiary to the राजसूय by reason of Context.

(44) Position.

Position means comman place or location. It is of two kinds:— (i) Common location in the text, and (ii) Common

location in the performance. स्थान (position) and क्रम (order) mean the same thing.

Common location in the text is again of two kinds:—(i) text according to number and (ii) text according to proximity.

(45) Application by text according to number.

Of these, with regard to sacrifices enjoined in a given order like " He shall spread a cake on 11 potsherds to इन्द्राग्नी" and " He shall spread a cake on 12 potsherds to वैश्वानर " the application of याज्या (sacrificial hymns) and अनुवाक्या (invocatory hymns) *viz.* " इंद्राग्नी are the two bright spaces of heaven' &c, is according to number—the first pair (of याज्यानुवाक्या) applies to the first sacrifice and the second pair to the second. This kind of application is settled by text according to number. For in response to the question what purpose does the hymn recited first serve ?—the action first enjoined naturally presents itself first as it occupies the same position (*viz.* the first). And so with regard to the second hymn also.

(46) Application by Proximity-text.

But when new subsidiaries of a modification are enjoined without reference to the subsidiaries of the Primary sacrifice, and so not caught between the two limbs of 'tongs', the fact that they serve the purpose of modification is shown by textual proximity; as *e. g.* in the case of आमनहोमs. For, in response to the question of their purpose, naturally the transcendental result of the modification connects itself as their fruit to be effected, because it presents itself first; and also because, had they an independant fruit or result to effect, to recite them in proximity (of the text) of the modification would result in meaninglessness.

(47) Application by common location in the performance.

The properties (purificatory rites) of the sacrificial animal are meant for the अग्नीषोमीय animal by common location

in the performance. The अग्नीषोमीय animal is sacrificed on the fasting day, and *on that same day* those purificatory rites (धर्मा:) are laid down for performance. So in response to the question as to their purpose the transcendental result of the sacrifice which presents itself as the object to be accomplished, is connected as the purpose to be effected by them.

And it is stronger than Name. For this reason the purificatory मंत्र is subsidiary to the सांनाय्य vessels only, because of common position in the text, and is not subsidiary only to the vessels used in पुरोडाश offering by reason of the Name पौरोडाशिक (the name of the chapter in which the शुन्धनमंत्र is found).

(48) Name.

Name (समाख्या) is a word in its literal *i. e.* etymological sense. And it is of two kinds:—Vedic and belonging to the common language. Of these Vedic name होतृचमस (Hotri-cup) indicates that the होतृ priest is subsidiary to the drinking (of the contents of) the cup named होतृचमस. The word आध्वर्यव belonging to the common language shows that the अध्वर्यु priest stands in subsidiary relation to the various different actions mentioned in the section आध्वर्यव (*i. e.* are done by him alone). This, in short, is समाख्या.

Thus, we have briefly set forth–the six means of Proof—Direct statement and the rest.

(49) Classification of the Subsidiaries.

Those subsidiaries whose proper use is taught by the Applicatory injunction assisted by these six प्रमाणs, as *e. g.*, 'He shall scrifice with the New and Full moon rites,' contributing to it with the समिध्s and other subsidiaries—are of two kinds: (i) accomplished or fixed things and (ii) actions.

Of these, accomplished things are such things as—class or species, material, number, &c; and these have visible purposes only.

Those consisting of actions are of two kinds: consisting of primary and secondary actions. These same are also known as directly and indirectly contributing actions.

(50) Indirect Subsidiaries.

An Indirect subsidiary is one that is enjoined with reference to some substance or other which is subsidiary to some other action ; such as the husking and sprinkling (of rice). It may have, either a visible purpose, or an invisible one, or both. Husking, &c. serve a visible purpose; sprinkling, &c. serve an invisible one. The animal-cake offering (a cake offered after offering the omentum of the sacrificial animal), &c. serve both visible and invisible purposes. For, in so far as the offering is of a certain material, it produces an invisible result; and a visible result in so far as it refers to the deity *i. e.* it serves to call to mind the sacrificial deity. And this same indirectly contributing action (*viz.* दृष्टादृष्ट) is also called a dependent action (आश्रयिकर्म).

(51) Directly contributing Subsidiary.

An action that is merely enjoined without reference to material &c. is a directly contributing subsidiary, such as प्रयाजs.

(52) Distinction between the two.

आराదुपकारक serves in producing the supreme transcendental result alone (after the completion of the entire sacrificial performance). But the संनिपत्योपकारक actions are employed also in the outward form of the sacrifice by means of their producing ceremonial purification of a material or a deity.

Thus, in brief, we have described the subject of Applicatory Injunctions.

(53) Injunction of Performance.

An Injunction of Performance is that injunction which suggests promptness of performance. And it is simply the main injunction forming one syntactical whole with sentences

enjoining subsidiaries. For in as much as it causes the performance of the main action with its subsidiaries, there being no reason for delay, it enjoins promptness of performance, which means in other words, absence of delay. Nor must it be said that there is no more proof for absence of delay than for delay. For, in case of delay, it would be inexplicable why there should be a united performance of the main action with its subsidiaries as understood from their syntactical connection into one whole. If two things are done one after another after some delay such words as—'this one has been done *together with* this one—denoting combination, can never be used. This absence of delay takes place when a fixed order is followed. For otherwise the whole performance will be thrown into confusion on account of doubts—whether this is to be performed after this or after that. Therefore, the injunction of performance itself for securing speediness of what it enjoins, lays down at the same time, a fixed order as a specific attribute of the things enjoined. For this reason, injunction of performance may also be defined as one that indicates the order of the parts of a sacrifice.

(54) Order.

Here Order means a particular line or arrangement of actions or a state or relation of being earlier or later (prior or posterior).

(55) Six means of proof for Order.

In regard to this order there are six means of proof :—direct statement, sense, text, position, principal matter and procedure.

(56) श्रुति—*Direct statement.*

Of these श्रुति is a verbal expression signifying order of succession. And it is of two kinds :—That which indicates merely order of succession, or that which indicates something particularized by order. Of these the passages 'Having pre-

pared the *Veda* he prepares the *Vedi* ' indicates order only; because the preparation of the *Vedi*, &c. is already enjoined in another passage. But the passage, 'The first draught is for the *Vashat*-maker (the *hotri* priest)' indicates a thing (draught) particularized by a certain order. For, it is impossible to enjoin 'order' only with reference to the draught, because it would break the 'unity of the subject-matter' or a syntactic unity.

(57) श्रुति Stronger than the other proofs.

This order by direct statement is of more evidential value than the rest; because their evidential value is due to the supposition of a direct statement as their basis. For this reason, it is said that the cup devoted to the आश्विन् is offered in the tenth place because of the direct statement "The cup for the आश्विन् is offered as the tenth" when properly speaking, *by the text-order it would follow that it should be offered as the third.*

(58) अर्थक्रम—*Order by Sense.*

Order by sense is one, where the order is settled on the strength of purpose for which actions are performed; as in the case of अग्निहोत्र oblation and the rice-gruel cooking referred to in the two passages—" He shall offer अग्निहोत्र oblation" and "He shall cook rice-gruel." For here, as the rice-gruel serves the purpose of the oblation, its cooking is performed first to fulfil its purpose. This is stronger than 'order by text.' For if, in the performance, the text order were followed the established purpose of the rice-gruel would be annulled, and it would have (only) an invisible puprose. For the cooking could have no visible purpose if done after the oblation.

(59) पाठक्रम—*Order by Text.*

Order by Text is the order of textual sentences which intimate certain things; and from this the order of things is followed. For in the order—in which the sentences are set down in the text—in that same order they produce, when read,

the ideas of the things and the order of performance of these things is according to the order of their ideas. And this text-order is two-fold—*Mantra* text and *Brahmana* text. Now the order of the cakes offered to अग्नि and अग्नीषोम follows the order in which the याज्या and अनुयाज्या *mantras* are read in the text.

(60) मंत्रपाठ is stronger than ब्राह्मणपाठ.

And this मंत्रपाठ is stronger than ब्राह्मणपाठ, because the मंत्र-text is more closely connected with the performance (of the sacrifice) than the ब्राह्मणपाठ. For the ब्राह्मण passage standing outside the performance accomplishes its purpose by indicating that such a thing is to be done in such a way. The मंत्रs, on the other hand, are actually used at the time of performance. Since the order of performance depends on the order in which its several parts are remembered; and as that order again depends on the order of the मंत्रs, the मंत्रपाठ is more intimately connected (with the performance).

(61) Order based on the order of ब्राह्मण text.

The order derived from the order of injunctive passages such as the order of the प्रयाजs—'He offers the समिध् sacrifice', 'He offers the तनूनपात् sacrifice', etc. is based on the order of the ब्राह्मण text. Even though the ब्राह्मण passages fulfil their purpose by enjoining certain things, nevertheless in the absence of anything else reminding us of the order of the प्रयाज's, &c., the same ब्राह्मण passages are likewise accepted as reminding us of the order of the प्रयाजs.

(62) *Presentation—Position.*

स्थान—position means presentation. Something at the place of which something else is performed—that something presents itself first when the thing that regularly preceded it has been performed; and it is, therefore, proper that it should be performed first. That is why in the साद्यस्क (a one-day Soma Sacrifice) in which the three animals—the अग्नीषोमीय, the सवनीय

and the आनुबंध्य—all have to be sacrificed together (one after the other) in the place of the सवनीय, the सवनीय animal is sacrificed first and the other two afterwards, as in this place just after the आश्विन cup is offerd, it is the सवनीय that presents itself (to the mind).

(63) साद्यस्क Sacrifice.

To explain :—In the ज्योतिष्टोम there are three animal sacrifices—the अग्नीषोमीय, the सवनीय and the आनुबंध्य. They are offered at their different points of time. The अग्नीषोमीय is offered on the fast day *i. e.* the first ; the सवनीय on the day of pressing Soma juice ; and the आनुबंध्य at the end.

Now साद्यस्क is a variety of Soma Sacrifice. As no deity is prescribed, it is to be regarded as a modification of the ज्योतिष्टोम. Hence all the three animal sacrifices (belonging to the प्रकृति-ज्योतिष्टोम) are established at the साद्यस्क by the rule of transfer. (चोदक=अतिदेश—'प्रकृतिवत् विकृतिः कर्तव्या'.) The fact that they are all to be performed there together (that is on the same day) is laid down in the direct statement—'He shall offer the animals together.' And this offering of the three sacrifices together is at the place of the सवनीय, since that position is near the main action (आभिषव—Soma-pressing), and since (by this means) the displacement of the other two from their original (own) positions is equal (in distance).

(64) Equal Displacement.

For if they are offered in the place of सवनीय, the अग्नीषोमीय and the आनुबन्ध्य are displaced each from its own place only. While, if they are offered in the place of the अग्नीषोमीय, the सवनीय would be displaced from its own place only (and the अग्नीषोमीय itself would be displaced from the place of the सवनीय which is, properly speaking, its right place) while the आनुबंध्य would be displaced not only from its own proper place, but also from the place of the सवनीय. Likewise, if they were offered in the place of आनुबंध्य, the same would be true of the अग्नीषोमीय.

(65) सवनीय offering first.

Thus, then, since all must be offered in the place of the सवनीय, the सवनाय must be offered first, for the place of the सवनीय is immediately after the आश्विन cup, as it is laid down in the primary sacrifice (प्रकृति) in the following passage:—"Having taken the आश्विन cup and having tied round the sacrificial post with a cord of three strands, he performs the उपाकरण ceremony on the सवनीय animal devoted to अग्नि" Likewise in the साद्यस्क (its modification) also, it is the सवनीय that presents itself (first), after taking the आश्विन cup. Hence, it is but proper, on account of its position, it should be offered first, and the other two afterwards, as explained (in जै. सू. 5. 1. 13.)

(66) Order by principal acts.

Order based on the principal acts is the order of their subsidiaries, in so far as it is settled by the order of the principal acts. For if the subsidiaries are performed in the same order as the order of the principal acts, then all the subsidiaries are at equal distance from their respective principal acts. Whereas if they were performed in an inverse order, some subsidiaries would be too much near to their principal acts and others again too far apart. And this would be improper as it would result in the annulment of the continuity of actions which follow from the Injunction of Performance. Therefore, the order of the principal acts determines the order of the subsidiaries as well. It is for this reason that with the remainder of the ghee left after the प्रयाज sacrifices first the oblation to अग्नि is besprinkled and afterwards the sour-milk offered to इन्द्र (is besprinkled), because the primary sacrifice to अग्नि precedes that to इंद्र. Thus the two acts of sprinkling are equally separated each from the principal act to which it belongs by one intervening act. If, however, the sprinkling were done differently, then the besprinkling of the अग्नि oblation and the अग्नि sacrifice would be too near; while the besprinkling of the इंद्र oblation and the इंद्र sacrifice would be separated from

each other by two intervening acts, and this, as already remarked, would be improper.

(67) Order by principal acts weaker than text-order.

And this order by principal acts is weaker than order by text. For order by principal acts is dependent on determination or knowledge of the order of the principal acts, which itself is dependent on some other means of proof, and hence its determination takes a longer time; while knowledge of the order by text is not so delayed, as it is dependent merely on the order of the Vedic text which is not dependent on any other means of proof: it is, therefore, more powerful.

(68) It is stronger than order by procedure.

And this order by principal acts is stronger than order by procedure. For in the case of the latter many subsidiaries are separated from their principal acts; but in the case of the former they are near to them.

(69) Order by Procedure.

When several principal acts are performed together, and their indirectly contributing subsidiaries have to be performed seriatim, the order of the second and the following subsidiaries is determined according to the order of the subsidiary first performed—that is order by procedure; as *e. g.* in the case of the subsidiary actions on the animals offered to प्रजापति. For the sentence—'Having performed the वैश्वदेव oblation they perform the ceremonial rites on the प्रजापति animals'–enjoins that the sacrifices to प्रजापति together with acts forming their manner of procedure pointed out by the instrumental termination, are to be performed at one time. Therefore, the sacrifices and their subsidiaries such as 'touching', 'tying the animals,' &c. are to be performed connectedly (together-सह). This connected performance is possible in the case of the प्रजापति animals, because the same deity is recognised for all of them and so they can be offered together at the same time. It is im-

possible, however, to perform all their subsidiaries such as उपाकरण &c., at one and the same time. Therefore, their united performance must be accomplished without any intervention *i.e.* when one is 'touched' the next must immediately be 'touched' and the same is to be followed with regard to नियोजन and so on. Thus in the case of प्रजापति animals, beginning with any one of them the first subsidiary is to be performed on all; then the second subsidiary is to be performed in exactly the same order (in which the first was performed). That is called प्रवृत्तिक्रम—order by procedure or commencement. It is weaker than श्रुति, &c. Thus, then, we have briefly explained an Injunction of Performance by setting forth the six ways of determining order.

(70) Injunction of qualification.

An injunction which indicates the ownership of the fruit produced by some action is an Injunction of Qualification. The ownership of the fruit means the right to enjoy the fruit to be effected by a sacrificial act. (1) Such an injunction is—'He who is desirous of heaven shall sacrifice'. This passage while it enjoins sacrifice with a view to heaven, confers the right to enjoy the fruit to be achieved by the sacrifice upon one who is desirous of heaven. (2) Again such an injunction as—'When fire burns the house of him who keeps the sacred fires, he shall offer to the hungry (क्षामवत्) fire a cake on eight potsherds'—which enjoins certain actions on special occasions such as house-burning, &c., gives to him (subject to such a calamity) the ownership of the fruit consisting of extinction of sin produced by the sacrificial action performed by him on that special occasion. (3) Similarly a passage like 'Everyday one shall perform संध्या' declares the ownership of the fruit, of him for whom the mere circumstance of his leading a pure life and bathing at prescribed times forms a necessary ground for the performance of संध्या which bears the fruit of avoiding the sin of omission.

(71) Qualification (directly stated).

This ownership of the fruit belongs to him only, who possesses the necessary qualifications. And the qualification is that which is directly stated in injunctive passages as the specific attribute of the sacrificer; *e.g.* in works done with a motive, desire of some fruit is the qualification; in occasional duties, the ascertainment of the occasion and in permanent or obligatory duties, for instance in offering morning and evening prayers &c., the fact of the man leading a pure life and observing prescribed times for all his duties. Therefore, the injunction 'The king who is desirous of the rulership of heaven shall sacrifice with the राजसूय', though it enjoins राजसूय with a view to the rulership of heaven, does not assign that enjoyment of the fruit to any one who simply desires the rulership of heaven, but to him only who being a क्षत्रिय desires the rulership of heaven. For the passage speaks of his belonging to the ruling caste as a necessary qualification.

(72) Qualification (not stated).

Sometimes, however, the necessary attribute of the qualified person, though not expressly stated, is (to be understood) as belonging to that person. As for example the knowledge gained by following the injunction to study the Veda. Since all the injunctions of sacrifices require a knowledge of all sacrificial things on the part of the sacrificer, they can apply only to the man who has acquired the knowledge of these things in consequence of his following the injunction to study the Veda. In the same manner in the case of rites performed with the sacred fires, the being provided with the sacred fires is a qualification gained by having maintained consecrated sacred fires. And since the rites to be performed with the sacred fires depend on these fires, the injunction of those rites can apply to him only that possesses the sacred fires by having them previously consecrated. So also fitness is a necessary qualification, since an injunction applies only to

those who are fit in body and mind, by the rule that 'power must co-operate with verbs which express a certain (possible) meaning.' Thus, then, is explained the injunctive part of the Veda.

(73) *Mantra*.

Mantras recall to memory things connected with some sacrificial performance. Their usefulness lies in serving to bring to remembrance such things. But their recitation is not for any unseen mystical result ; because it is unreasonable to devise an unseen result when a visible—material one exists. Nor can it be urged that the recitation of the *Mantras* is purposeless, because the visible result of reminding can as well be produced by other means; for this reminding by the *Mantras* is based on the restrictive injunction—that *Mantras* only can be used in reminding us (of sacrificial things).

(74) **Restrictive injunction.**

Restrictive injunction is one which restricts the course of an action to one particular alternative (instrument) when several alternatives being possible any other of which, without the Vidhi, would equally likely be resorted to. As they say:— An absolute injunction enjoins what is absolulely non-established; a restrictive one what is optionally non-established; an injunction of exclusive specification is one, where out of two established courses one is specified (for choice to *exclude* the other).

This means :—An injunction which establishes something not established by any other means of proofs is a New or Absolute injunction ; *e. g.* ' He who is desirous of heaven shall sacrifice '. This passage enjoins a sacrifice with the object of attaining heaven which is not established by any other means of proof (but by this injunction alone). That kind of injunction which establishes something that is optionally non-established is called a Restrictive injunction; *e. g.* ' He pounds rice ',

etc. It is asked, how this passage is said to establish something optionally non-established? The answer is as follows:—By this injunction it is not meant to show that the pounding is for unhusking the paddy; since that is already established by positive and negative examples. But it is a re-enforcing rule—it supplies the non-established part. For the unhusking of the paddy can be effected in various ways: one may leave off pounding and adopt some other way. Since in that case, pounding would be unestablished, this injunction simply supplies this unestablished part by enjoining it. And so in the restrictive injunction the purport of the sentence is nothing but restriction, which consists in supplying the unestablished part. It amounts to this: enjoining pounding optionally non-established.

(75) Injunction of Exclusive Specification.

An injunction, whose purpose is to exclude one of the two alternatives *simultaneously* established, is an injunction of exclusive specification; *e. g.* the injunction–Five five-nailed animals *may* be eaten.' This passage has not the purpose of establishing the eating of five five-nailed animals, since that is established by man's natural appetite; nor does it fall under the definition of नियमविधि as the eating of these five species of animals with five nails as well as other species of animals with five nails is *simultaneously* established and so there is *no optional non-establishment* to constitute a नियमविधि. It is, therefore, an injunction of Exclusive Specification purporting to exclude the eating of five nailed animals other than the five particular varieties mentioned.

(76) परिसंख्या is two-fold.

And it is twofold—directly stated and implied. Of these the directly stated is found in the passage:—"Here only they insert (*Sāmans*)'; for here the word '*only*' intimates the exclusion of all स्तोत्रs other than the (three) पवमानाs.

But पंच पंचनखा भक्ष्या: is an implied one, since there is no word which directly expresses exclusion of others. For this very reason, it is vitiated by three defects.

(77) Three defects of परिसंख्या.

These three defects are :—(1) Abandonment of direct statement, (2) assumption of what is not directly stated, and (3) annulment of what is already established. So it is said :—' परिसंख्या has three defects on account of abandonment of direct statement, assumption of what is not directly stated and rejection of what is established ' *i. e.* on account of (1) abandoning the direct statement of eating the five five-nailed animals, (2) assumption of abstention from eating five-nailed animals other than those five specified and (3) annulment of eating established in the case of animals other than those five. Of these three defects two lie merely in the words, but annulment of the eating established lies in the meaning itself. This is the short of it.

(78) Some मंत्रs have an unseen result only.

Those मंत्रs which can, in no way, serve the purpose of reminding us of some-thing connected with the performance must, since there is no other way out, be understood as having an unseen result by the mere circumstance of their being recited and they are, therefore, not meaningless.

(79) *Names.*

Names serve the purpose of defining (determining) the thing, enjoined. For instance, in the passage—' He who is desirous of cattle shall sacrifice with उद्भिद् '—the word उद्भिद् is the name of a sacrifice; and by it the thing enjoined is defined or determined. To explain:—by this passage a sacrifice, not otherwise established, is enjoined with the object of a fruit. As it is impossible to enjoin sacrifices in general, a specific variety of sacrifice must be understood by the injunction. When, therefore, the question arises—' what is that

specific variety?—from the word उद्भिद्, it is known that it is the sacrifice called उद्भिद्. Because the name उद्भिद् is construed in apposition (with the noun sacrifice understood from यजेत), thus: 'With the sacrifice उद्भिद् he shall realize cattle' (where उद्भिदा यागेन are in apposition).

(80) Four reasons for taking a word as a name.

There are four reasons why certain words are considered as names; *viz*. (1) fear of implication of possessive indication, (2) fear of split of the sentence, (3) another scriptural passage declaring it, and (4) resemblance to some other.

Out of these four, the word उद्भिद् in the sentence—'He who desires cattle shall sacrifice with उद्भिद्'—is taken as a name of a sacrifice from fear of implication of possessive indication. The argument is as follows:—

(1) In the first place, it is not proper to suppose that this passage expresses both an injunction of the sacrifice with a view to the fruit and an injunction of the subsidiary; for that would involve a split of the sentence. In the second place, if the word उद्भिद् be taken as indicating a subsidiary, the sacrifice itself not being established anywhere else, it must, then, be said to be an injunction of a rite particularized by a subsidiary. And as already explained in a Particularized Injunction (*Sec*. 16) there is (necessarily made) an implication of possessive indication; thus: 'by the sacrifice characterised by the उद्भिद्, he shall realize cattle'.

(2) In the passage—'He who desires cattle shall sacrifice with the चित्रा' the word चित्रा is to be taken as the name of a rite, to avoid a split of the sentence. For, here in the first place, there can be no injunction of a sacrifice particularized by an accessory, for already the accessory is enjoined in the passage—'Sour milk, honey, milk, ghee, grain, water, rice—all these are mixed together for प्रजापति', and so it is impossible that the above passage should be a particularized injunction. And if a connection of a sacrifice with both its

fruit and an accessory is enjoined (at the same time) there occurs the split of the sentence. Therefore, the word चित्रा is to be taken as the name of a sacrifice. So understood there will be no split of the sentence, because the name (चित्रा) can be construed in correlation (with the noun याग in यजेत) thus: 'with the sacrifice चित्रा he shall realize cattle'. As the oblation in question consists of various kinds of materials, there is fitness of the meaning (variegated) of the word चित्रा.

(3) In the passage 'He offers the अग्निहोत्र' the word अग्निहोत्र is to be taken as the name of a sacrifice, 'because of another scriptural passage declaring that' *viz.* the accessory belonging to the sacrifice. In short, what it means is that the word अग्निहोत्र is the name of a sacrifice. You may ask why it is not an injunction of an accessory. We say it cannot be : first because —if you take the word अग्निहोत्र as a locative बहुव्रीहि compound meaning 'that in which an oblation is made into the fire,' and that fire is enjoined as an accessory forming a receptacle of the oblation, then the injunction becomes meaningless, because the fire as the receptacle of oblation is already established by the passage—'when he offers oblation in the आहवनीय fire.' Now secondly, if you take it as a dative बहुव्रीहि compound meaning 'that in which an oblation is made to Fire' so that the deity Fire could be enjoined as an accessory, this too, is inadmissible; because the deity Fire (तत्) of the sacrifice is already established by another passage. If you ask what passage? Some reply, it is this—'when he offers oblation in the evening to अग्नि and to प्रजापति.' But others say that it is no other passage than this मंत्र—'अग्नि is light, light is अग्नि, hail' which establishes the deity अग्नि. Then, you may object if अग्नि is established by the मंत्र text, प्रजापति as the deity of the sacrifice would annul अग्नि, because the मंत्र is weaker than the dative case. As they say:—'by a तद्धित (deific nominal affix) or by a dative or again by a मंत्रवर्ण the deity is enjoined; but among them each is weaker than the preceding one.' To this we reply:—The sentence—'when he offers oblation

to अग्नि and प्रजापति in the evening' does not enjoin प्रजापति alone, but enjoins प्रजापति joined with अग्नि, who being already established by the words of the मंत्र, is simply referred to here; and so there is no annulment of अग्नि as there is no injunction of प्रजापति alone. You must not ask why there cannot be an injunction of both together; because there is simplicity in assuming that the injunction is of प्रजापति alone (though) joined to अग्नि who being already established by the मंत्र अग्नि-ज्योंति:' is simply referred to here.

Similarly since समिध् and other deities in the five प्रयाज sacrifices are established by the wording of the मंत्रs "समिध् may partake, O अग्नि of ghee &c.", in such passages as "He offers to समिध्s" the words समिध् and others are to be taken as names of certain rites, 'because of another passage declaratory of it.'

(4) In the sentence, 'one who wishes to practise magic against his enemy should perform श्येन (hawk) sacrifice' the word श्येन is taken as the name of a sacrifice from the resemblance or comparison of it with a hawk (in an अर्थवाद passage.) The meaning is:—because, otherwise, this comparison can, in no other way, be satisfactorily explained. The argument is as follows:—Whatever is enjoined becomes an object of glorification (in अर्थवाद passages). If, now, it were a hawk (as material of the sacrifice) that were enjoined here, then the अर्थवाद passages would be praising the very hawk. But it is impossible to suppose that a hawk has been praised in the अर्थवाद passage. 'Verily as a hawk swoops down and seizes his prey, thus this sacrifice swoops down and seizes the hating enemy'. Because here by a comparison with a hawk praise of something else is clearly intended ; and by a comparison with a hawk the hawk itself cannot be made an object of praise, as the object of comparison and the standard of comparison must be two different things. But if we take श्येन as the name of a sacrifice that is enjoined, then the अर्थवाद passage can fitly praise it by comparing it to a hawk; so we come to the conclu-

sion that the word श्येन is the name of a sacrifice on account of its comparison with it (श्येन).

(5) Some say that there is a fifth determining reason for taking certain words as names *viz.* the greater power of accessories taught in the originative injunction; as for example, in 'He shall sacrifice with वैश्वदेव, etc.,' Here the word वैश्वदेव must be taken as the name of (the whole group of the eight) sacrifices and is not meant to enjoin the विश्वेदेवs as the deities of the sacrifice on account of the greater power of the deities—अग्नि &c. who are already enjoined by the originative injunctions. But in reality, the word वैश्वदेव is the name of a sacrifice simply 'because of a declaratory passage setting forth that (accessory);' in the present case (the whole group of eight) there is found an authoritative passage which is here an explanatory passage clearly establishing the विश्वदेवs as an accessory *viz.* 'In that the विश्वदेवs sacrificed together, that constitutes the वैश्वदेव quality of the वैश्वदेव sacrifice.'

(81) Prohibition.

Prohibition is an injunction turning off man (from some forbidden act). Prohibitory injunctions serve the purpose (of man) by causing him to abstain from actions which would produce undesirable results. This may be explained as follows :—Just as an Injunction, expressing a command to do something in order to give effect to its instigatory character, implies that the thing enjoined *viz.* the sacrifice is a means of bringing about some desirable result and thereby instigates the person towards it : so also Prohibition e. g. 'he shall not eat कलंज (meat killed with a poisoned arrow &c.) denotes turning off and in order to give effect to its deterring character implies that the thing prohibited as *e.g.* the eating of कलंज will be a means of bringing about some highly undesirable result and so deters a man from it.

(82) Negative construed with word-efficient force.

One may ask—How does a prohibitory injunction express 'turning off'? The reply is:—In the first place the meaning of

the verbal root is not to be construed with the meaning of the negative न. For, although the two words (the negative and the root) stand close to each other (without intervention), the meaning of the verbal root presents itself as subordinate to the meaning of the verbal termination. For what is subordinate to one thing cannot be construed with another thing. Otherwise in a sentence like ' Bring the king's man ' the word king would be construed with the action (and would mean that the king also is to be brought). Therefore, the meaning of the verbal termination is to be construed with the meaning of the negative. And there, too, not the fruit-efficient force (आर्थीभावना) expressed by that element which denotes general verbality (आख्यातत्वांश) that is to be construed with the negative, because that also presents itself as subordinate to instigation expressed by that other element which denotes optativeness (लिङ्त्वांश), but it is the word-efficient force expressed by that element of the verbal termination called लिङ् that is to be construed with the negative, because it is the chief element of all.

(83) Nature of the negative.

And it is this nature of the negative that it indicates the opposite of the thing with which it is (logically) connected. As in the example ' Pot is not ' the negative 'not' used in connection with 'is', denotes the pot's non-existence which is the opposite of pot's existence or being, so here the word 'not standing in connection with the optative denotes the opposite of instigation—the meaning of the optative, which is nothing but ' turning away '. For as on hearing an injunctive sentence the hearer understands an instigation to himself—' He (the speaker) is instigating me '; so on hearing a sentence of prohibition he understands it to mean— ' He is making me turn away '—an understanding of the prohibition as an activity conducive to his turning away from the prohibited action. So in all prohibitory sentences the meaning is nothing but 'turning away.'

(84) Two exceptions to this construction.

When, however, there is some obstacle in the way of construing it with the verbal termination, then since there is no way out, it is construed with the meaning of the root. Such obstacles are of two kinds: (1) the beginning with the words 'his vows' and (2) a contingency of an option.

Of these two the first occurs in such a sentence as the following :—'He shall not look at the rising sun', as this sentence opens with the words 'his vows'. For this reason, a पर्युदास—exclusion is to be assumed here (and not prohibition). To explain:—As the word व्रत (solemn vow) means something to be *done*—a meaning settled by usage and as the words 'तस्य व्रतम्' precede the setting forth of the solemn vows to be observed by a स्नातक (a ब्रम्हचारिन् who has finished his Vedic course of study) the question arises 'what are those things to be *done*?' And in answer to this question the sentence 'नेक्षेत' &c., and the rest must be taken as laying down something to be *done* (and *not* simply to be abstained from). Otherwise the syntactical unity between the introductory words 'तस्य व्रतम्' and the following ones 'नेक्षेत' &c. would not be maintained. Wherefore the negative can not be construed with the verbal suffix, as such a construction cannot express the meaning of something positive to be done. The negative of that kind (*i. e.* one that is construed with the verbal suffix) expresses only 'a turning away (from something)' which is the opposite of instigation—the meaning of injunction, and such a 'a turning away' does not express something to be *done*. Therefore, in नेक्षेत the negative न expresses by indirect indication the 'resolution not to look' नेक्षिष्ये—the contrary of looking—the root-meaning, as it (the resolution not to look) is something capable of being *done*.

(85) The meaning of the sentence in the case of पर्युदास.

The whole sentence means :—'By a resolution not to look at the sun', 'he shall accomplish his desired end.' And

in response to the question about the end to be effected the destruction of sin mentioned in the supplementary sentence 'from so much sin he becomes freed' is construed as the end. Thus, the syntactical unity between the first and the following sentences is maintained. In spite of several other things which might be considered as contrary to the root-meaning (to look) why only 'the resolution not to look' is construed with the efficient-force? Such an objection cannot be raised: because these several other things are *not* capable of being done and, therefore, cannot be construed with the efficient force.

(86) Second exception—Contingency of option.

In the sentence—'He says, ये यजामहे in all sacrifices, not in the अनुयाजs' the second exception occurs. Here पर्युदास must be assumed, otherwise there would arise a contingency of option.

To explain:—If in this sentence the meaning of the verbal suffix were construed with the meaning of the negative particle 'न' the मंत्र 'ये यजामहे' would be prohibited in अनुयाज sacrifices; the meaning, then, would be 'in the अनुयाजs he shall not say ये यजामहे'. But prohibition is of that alone which is previously established, since only what is established can be prohibited. And this establishment can be found only in the sentence 'यजतिषु ये यजामहं करोति'. And in the case of prohibition established by an authoritative statement, option only would take place and not complete annulment. Because a statement established on some scriptural text cannot be entirely annulled by some other scriptural text, as is done in the case of a natural appetite giving rise to an impulse in man to kill, &c. (प्राप्तेर्मूलं रागः तस्य). And let it not be said that the general rule यजतिषु ये यजामहं करोति is annulled by the special rule नानुजायेषु, just as the general scriptural passage—'The oblation is made into the आहवनीय fire'—is annulled by the special passage 'The obla-

tion is made on the seventh foot-print.' Two scriptural passages which are independent of each other, may be annulled—one by the other. For the foot-print passage (पदशास्त्र) does not stand in need of the आहवनीय passage to enjoin its own meaning and is, therefore, independent. But, in the present case, the prohibitory passage (नानुजाजेषु) is not independent, because for the establishment of the prohibited thing it stands in need of the injunction ' यजतिषु ये यजामहे '.

(87) Annulment is improper.

For this reason when one thing enjoined by a scriptural passage is prohibited by another, option only is possible. And that is not proper. For in the case of an option either of the two alternative passages becomes unauthoritative. For if ' ये यजामहे ' is recited in the अनुयाजs', नानुयाजेषु becomes unauthoritative, just as the passage enjoining the use of barley becomes unauthoritative if the offering is made with rice. Moreover, there would ensue an assumption of a double unseen result, as both injunction and prohibition are for the benefit of man (? for the sake of rite). Therefore, in this passage the meaning of ' न ' as prohibition cannot be admitted, but we must connect the negative with अनुयाज and understand it as meaning पर्युदास, exclusion only. So that the whole passage means—' He recites the मंत्र ' ये यजामहे ' in sacrifices which are excluded by अनुयाज's, for the negative particle ' न ' indicates by implication something other than अनुयाजs. Thus, there cannot be an option. For here in the sentence ' नानुयाजेषु ', ' ये यजामहे ' is not enjoined as it has been already enjoined in यजतिषु ये यजामहम्. But in subsequent reference to ' ये यजामहे ' established by the general rule (यजतिषु &c.) it is enjoined that this (recital of ' ये यजामहे ') is to be done in such sacrifices as are excluded by the अनुयाज sacrifices, the meaning being—the मंत्र ' ये यजामहे ' is to be recited in those sacrifices only that are excluded by the अनुयाजs.

(88) Distinction between पर्युदास and उपसंहार.

But it might be objected that in that case पर्युदास would not differ from उपसंहार (restriction) which consists in restricting something established by a passage of general application to some particular case. We say it is not so: because restriction means limitation to that only mentioned in the उपसंहार passage. As for instance, the fourfold division (of the sacrificial cake) which is established by the general rule—'He divides the cake for अग्नि in four' is restricted to आग्नेय cake exclusively by the special rule 'He divides the cake for अग्नि in four'. पर्युदास on the other hand means restricting to something other than that (*i. e.* to सामान्य as excluded by विशेष); thus, it is different from that (उपसंहार).

(89) Sometimes in spite of a contingency of option Prohibition has to be resorted to.

Sometimes, there being no other way out, a प्रतिषेध has to be accepted even though thereby an option may result. As in the text—'At the अतिरात्र he is *not* to take the षोडशिन् cup' and others. For, here the taking of the षोडशिन् cup which is established by the Scriptural text—'At the अतिरात्र he *takes* the षोडशिन् cup,' is prohibited and even though thereby an option results, nevertheless a पर्युदास is inadmissible, because it is impossible. To explain:—If here the negative particle 'न' is connected with the word षोडशिन्, then, the sentence would mean—'At the अतिरात्र, he is to take a cup other than the षोडशिन् (न षोडशिन्).' But such an interpretation is impossible as being contradictory of the express injunction—'At the अतिरात्र he *takes* the षोडशिन्'. If again 'न' is construed with 'अतिरात्र' the sentence would mean—'He is to take the षोडशिन् at sacrifices other than अतिरात्र (नातिरात्रे).' This interpretation too is impossible, being contradictory of the same express injunction. For these reasons, there being no other way out, prohibition of the taking of a षोडशिन् cup established by another text must be admitted. Option here cannot be objected to, as

it also is admissible (under certain circumstances—when पर्युदास is impossible).

(90) In what cases of option no undesirable results accrue from prohibition ?

But there is this much difference (between the two kinds of prohibition) *viz.* where prohibition occasions an option, the thing prohibited (षोडशिग्रहण) does not produce any evil result to the man, since both injunction and prohibition are only for the sake of sacrifice. But where there is no option and the establishment (of the thing prohibited) is on account of animal passion, and the prohibition is for man's benefit, there the thing prohibited is the cause of an evil result. For axample, the eating of the कलंज &c. which is prohibited in the passage —' He is not to eat कलंज and the like.' Here only the prohibition of eating is for the welfare of man. Nor can it be objected that an option would result from the prohibition of gifts, oblations &c. established by scriptural texts–which prohibition occurs in texts such as:—' one who is initiated (for some sacrifice) does not give gifts, oblations, &c.' Though the prohibition of such things as giving, offering &c. which in themselves are conducive to the benefit of man (outside the sacrifice), does not produce any benefit of the man himself, and yet these things which are prohibited (during sacrifice for the दीक्षित) if done, produce some flaw or defect in the sacrifice itself ; *e. g.* in the case of prohibition of such things as approaching one's wife; here the prohibition is for the sake of the sacrifice and the doing of that prohibited act would spoil the sacrificial performance.

(91) Explanatory Passages.

A sentence containing either praise or blame is an अर्थवाद—an explanatory passage. It leads, by implication, to knowledge resulting in some useful purpose. To explain:— for an अर्थवाद passage, there being no useful purpose in conveying merely its own primary meaning, it conveys by impli-

cation, praise or blame of things enjoined or prohibited. Because if it expressed its own primary meaning, it would incur the reproach of being meaningless: 'As action is the purport of the Veda'—says Jaimini. And that meaninglessness is not a desirable conclusion. Because this want of purpose is renderd impossible by the inclusion of अर्थवाद passages in the injunction of study—'one should learn the Veda'—which, while declaring that the whole of the Veda should be studied, indicates that the whole of the Veda leads to knowledge resulting in some useful purpose.

(92) Two characters of अर्थवाद.

अर्थवाद is of two kinds:—(1) complementary of विधि and (2) complementary of निषेध. Of these such an explanatory passage as—'Vāyu, verily, is the swiftest deity,' is complementary of the injunction—'He who is desirous of prosperity shall offer a white animal to Vāyu' &c.—serves the useful purpose of praising what is enjoined in the injunction. Whereas the explanatory passage—'He (अग्नि) howled, that he howled, that is Rudra's Rudra-quality' which is complementary of the injunction—'Silver shall not be given upon the sacrificial grass' serves a useful purpose by showing blameworthiness of what is prohibited. Nor must it be objected that the अर्थवाद passages have, nevertheless, no useful purpose in that the knowledge of praiseworthiness &c. has no practical use. For this knowledge, produced by them, does serve a useful purpose by inciting to action &c. a man who through the force of laziness and other causes is not inclined to set to work,

(93) Three kinds of अर्थवाद.

Again अर्थवाद is of three kinds as it is said in the following verse:—In case of contradiction it is गुणवाद; in case of asseveration it is अनुवाद; in case of absence of both, it is भूतार्थवाद; thus अर्थवाद is consideral to be of 3 kinds'. Its meaning is: (1) An अर्थवाद is गुणवाद *i. e.* description by indirect indication if it contradicts some other means of proof; *e. g.*

'The sun is the sacrificial post'. Here as the identity of the post with the sun is directly contradicted by direct perception, the passage indicates by implication the brightly shining quality of the post like that of the sun. (2) An अर्थवाद is अनुवाद if it conveys a sense which is already established by some other means of proof; *e.g.* 'Fire is a remedy against cold'. Here the quality of fire being opposed to cold is known by sensuous preception. (3) An अर्थवाद is भूतार्थवाद when it conveys a sense which is neither contradicted by any other means of proof, nor established by such a one ; *e. g.* 'Indra raised his thunderbolt against वृत्र' &c.

(94) Conclusion.

Thus we have proved that the whole of the Veda which consists of texts such as—'He who is desirous of heaven shall sacrifice' directly or indirectly sets forth sacred duties such as sacrifices &c. And this duty, if it is performed with a view to some fruit for which it is enjoined becomes the cause of that fruit. But performed as an offering dedicated to God, it produces the highest beatitude. Nor is there any lack of authority for performing such a duty with the intention of dedicating it to Him. For there is an authoritative statement from the भगवद्गीता :—'Whatever thou doest, whatever thou eatest, whatever thou sacrificest, whatever thou givest, whatever penance thou doest, do it as an offering to Me'. And the authoritativeness of स्मृति is established in the पाद treating of स्मृति by reason of its being based on श्रुति.—Fare you well.

(95) Author's object.

For the easy understanding of the young this short compendium of the topics treated in the Jaimini system has been composed by Bhaskara of bright intelligence.

Herewith is finished the compendium of पूर्वमीमांसा entitled अर्थसंग्रह composed by महामहोपाध्यायलौगाक्षिभास्कर.

शब्दार्थकोश—GLOSSARY

Figures refer to the number of Sections.

अंश—A constituent element. (6)

अग्नि—Sacrificial fire.

अग्निमत्ता—The state of being provided with the sacred fires (72).

अग्निहोत्र—Name of a sacrifice (58, 80, 14)

अग्नीषोमीय—(i) The first animal offered in the Soma-Sacrifice (47); (ii) A cake offered to अग्नीषोम at the *Darsha-purnamasa* (59).

अङ्गक्रम—The order of the subsidiaries (66).

अङ्गजात—The various subsidiary actions (12).

अङ्गभावना—Efficient force of a subsidiary (40).

अत:—Hence (2).

अतिदेश—Transference, extension (35).

अतिरात्र—अतिरात्रसंस्थाको ज्योतिष्टोम:—A form of *soma*-sacrifice (89).

अतिव्याप्ति—Too wide definition (4).

अथ—Then, afterwards (2).

अदृष्ट—Unseen, invisible (effect) (49).

अदृष्टकल्पना—Assumption of an unseen, invisible, transcendent result (73).

अधिकार—Qualification or right to perform a sacrifice (71).

अधिकारविधि—Injunction prescribing qualifications for a person wishing to sacrifice (18, 70).

अध्ययनविधि—Injunction to study one's own *Veda* (2, 72)

अध्ययनविधिसिद्धा—Gained by following the injunction to study the *Veda* (72).

अनन्यगत्या—There being no other way out (78).

अनर्थफलक—Producing undesirable results (4 .

अनर्थान्तर—Synonym (44)

अनारभ्यविधि—Detached injunction-one not applicable to any particular rite (35)

अनारभ्याधीत—Prescribed in a detached rule (34).

अनीक्षणसंकल्प—Resolution not to look (84).

अनुपपत्ति—(i) Logical non-consequence or impossibility (80); (ii) Non-production (27).

अनुपपन्न—Improper, impossible to be (31).

अनुयाज—An after-sacrifice (86).

अनुवाक्या—Verses of invitation (45).

अनुवाद—Repetition of something already established —Subsequent or further reference (41, 93).

अनुष्ठान—Performance (58) -सादेश्य—common location in the performance (44, 47, 64).

अनेकार्थादृष्टकल्पना—Assumption of more than one अदृष्ट.

अन्तरङ्ग—More closely connected (60).

अन्तराले—In the middle (41)

अन्यतराकांक्षा—Want or requirment of one of two things

अन्यथानुपपत्ति—Want of any other satisfactory explanation (19, 80).

अन्वय—Construction, connection (42, 84).

अन्वयव्यतिरेक—Positive and negative examples (74)

अन्वेति—Is construed with (10).

अपूर्व–(i) Transcendental, mysterious result (27. 25-26 पृ. टी).

अपूर्वविधि—Originative injunction, (ii) injunction of something new, not previously established (74).

अपूर्वांग—Subsidiary newly prescribed in a modification and not transferred from a Model Sacrifice (39).

अपेक्षा—Requirement, (80).

अपौरुषेय–Not of human origin, revealed, inspired (13).

अप्राप्त—Not previously established (14 74,)

अभिक्रमण—Stepping near (40)

अभिक्रामम्—अभिक्रम्य अभिक्रम्य (णमुल्) (41).

अभिचर्—Practise magic (80).

अभिघारण—Sprinkling of oblations with ghee (66).

अभिधात्री (श्रुतिः)—Denotative (25).

अभिधान—Statement, Intimation (76).

अभिषव—Pressing Soma-juice (48 टी).

आभिजिति—Victory, conquest (41).

अभिषेचनीय—Sprinkling rite (43).

अमूर्तत्व—Immateriality (27).

अर्थ—Goal, purpose, any matter with a useful purpose (5).

अर्थक्रम—Order by sense (58).

अर्थनिष्ठ—Relating to sense, meaning (77).

अर्थवत्त्व—Usefulness, value, necessity (73).

अर्थवाद—Explanatory or recommendatory passage (91).

अर्थप्रत्यय—Apprehension of the sense (58).

अवघात—Pounding (50).

अवत्त—Portioned out (34).

अवरुद्ध—Occupied, seized. (पृ. २१ टी.).

अवहन्—Pound, unhusk (74).

अवान्तरप्रकरण—Intermediate context (40).

अविलंब—Non-delay (53).

अविशेष—Non-difference (40).

अव्यक्त—Unspecified: one in which deity is not indicated or prescribed (63).

अव्यवहितानुष्ठान—Performance without any intervention (69).

अश्रुतकल्पना }
अश्रुतार्थप्रकल्पना } Assumption of what is not expressly stated (77).

अश्वाभिधानी—The bridle of a horse (27)

अष्टका—Eighth lunar day rite (94 टी).

अष्टदोष—Eight faults in an option where two irreconcilable alternatives are enjoined (पृ. ३२-३३ टी).

अष्टाकपाल—A cake on eight potsherds (70).

आकांक्षा—Requirement (10).

आक्षिप्—Infer, imply (81).

आक्षेप—(i) Inference, implication (ii) अर्थापत्तिप्रमाण (31).

आख्यात—Verbality or property of being a verb (6); (ii) a verb (72).

आग्नेय—Offering to अग्नि (59); devoted to अग्नि (65).

आज्यावेक्षण—Looking at ghee by the sacrificer's wife (70 टी.).

आदा—To seize (80).

आधान—Establishing of sacred fires (72).

आधानसिद्ध—Gained by having maintained consecrated sacred fires (72).

अधिकारविशिष्ट—One possessing the necessary qualifications (71).

आध्वर्यव—Name of a section (कांड) of यजुर्वेद—all the actions stated therein are to be done by अध्वर्यु (48).

आनन्तर्य—Immediate consecution (2).

आनर्थक्य—Meaninglessness (34).

आनुबंध्य—The third animal victim in the Soma Sacrifice (62).

आपतित—Fallen betweer, caught between (46).

आपत्ति }
आपात } —Inadmissible logical consequence (34, 87).

आमनहोम—Name of certain minor rites–offering of 3 आहुतिs between प्रयाज and अनुयाज rites (46).

आमिक्षा–Curdled milk (12 टी.).

आम्नाय—The *Veda* (91).

आरादुपकारक—Directly contributing subsidiary action (51, पृ. 26 टी.)

आर्थीभावना—Activity conducive to the end to be attained, 'end-efficient force' (11).

आलभ्—To touch, to kill (63, 92).

आवप्—To insert (76).

आवाप—Insertion (opp. to उद्वाप) (पृ. १९ टी.).

आवृत्ति—Recurrence, repetition (69).

आशंका—Doubt, objection.

आश्रय—Abode or substratum (23).

आश्रयिकर्म—Dependent action सन्निपत्योपकारकदृष्टादृष्टम् (50).

आश्विन }
आश्विनग्रह } A cup offered to अश्विन्s in the Soma sacrifice (57).

आश्विनग्रहण—Offering of the cup to the अश्विन्s (62).

आहवनीय—Name of a fire (27, 80).

आहवनीयशास्त्र—The आहवनीय passage (86).

आहिताग्नि—One who maintains concecrated fires perpetually (70).

इतिकर्तव्यता—Manner or procedure of performance (10).

इन्द्रिय—(Strength of) the senses (23).

इष्ट—Desired end (16).

इष्टसाधन—Means to a desired end.

इष्टापत्ति—A desirable contingency (91).

इष्टि—A minor sacrifice (80).

ईश्वरार्पणबुद्धि—The spirit of complete devotion to God; disinterested motive (94).

उत्पत्तिवाक्य }
उत्पत्तिविधि } Originative injunction (19, 21).

उत्पत्तिशिष्ट—Mentioned in an originative injunction (80, 12 टी).

उत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्व—Superior power of accessories taught in the originative injunction–held by some as a fifth ground for assuming a name (80).

उत्पत्त्यपूर्व—Transcendental result produced by subsidiary acts (पृ. २५ टी).

उत्पन्नशिष्ट—Mentioned in a subsidiary or अर्थवाद passage (पृ. २९ टी).

उद्दिश्य—With a view to (6).

उद्देशेन—With reference to (15).

उद्भिद्—Name of a sacrifice (19, 79).

उद्यमननिपातने—Raising and lowering (42).

उपकार—Benefit, help (41).

उपकारक—Subsidiary that assists (37).

उपकार्य—Thing that is assisted or effected (39).

उपकृ—Assist, help (49).

उपक्रम—The beginning.

उपपत्ति—(i) Logical explanation (27, 30, 80); (ii) production (27).

उपभृत्—A ladle to hold ghee (41).

उपदेश—Prescription (opp. to अतिदेश) (35).

उपमानोपमेयभाव—The relation between the object of comparison and the standard of comparison (80).

उपशम—Satisfaction (39).

उपसंहार—Restriction of a general rule to a specific instance (88), conclusion (87).

उपसर्जन—Subordination (82).

उपस्था—To adore (32).

उपस्थान—Adoration (32).

उपस्थिति—Position–presentation (62, 82).

उपाकरण—Touching a sacrificial animal after reciting some mantra (69).

उपात्तत्व—Inclusion (91).

उभयाकांक्षा—Mutual requirement (37).

उलप—A kind of grass (33).

ऋत—The right, the true(27).

एकपदश्रुति—Direct statement in the same word (29).

एकप्रत्ययगम्य—Denoted by the same suffix (10).

एकप्रसरताभंग—Breaking of syntactic unity, split of a sentence (56).

एकवाक्य—One syntactical whole (36, 53, 84).

एकहायनी—A calf one year old (27).

एकादशकपाल—A cake on eleven potsherds (45).

एकान्तरित—Separated by one intervening act (66).

एकाभिधानश्रुति— / समानाभिधानश्रुति— } Direct statement in the same element of a word (28).

एनस्—Sin (85).

ऐंद्र—offering to इन्द्र (66).

ऐंद्राग्र—Dedicated to इन्द्र and अग्नि; name of a rite (45).

ऐन्द्री—Indra's hymn (32).

औपवसथ्य—Fast day at the Soma sacrifice (47).

कथंभाव—इतिकर्तव्यता (40).

करण—Means (10).

कर्तृ—Agent (30).

कर्म—Ritual action (70, 72).

कलंज—(i) Meat killed with a poisoned arrow ; (ii) garlic (81).

कल्पकत्वशक्ति—Power possessed by a word assumed or imagined (32).

काम्य—Optional, performed for some particular object (opp. to नित्य 71).

कारक—A case form of a noun (28).

कुश—A kind of grass used in ceremonies (33).

कृष्णविषाणा—Horn of a black antelope used for scratching by a दीक्षित (52 टी).

कृ, कॄ,—To cut, make (33).

कृतार्थ—Having fulfilled its function (60).

क्लृप्त—Ready-made, formed (58).

क्लृप्तोपकारक—An accessory whose contribution, assistance is already established.

केवलक्रमपर—Indicating mere order of succession (56).

कैमर्थ्याकांक्षा—Requirement of purpose (45–6).

क्रतु—Sacrifice with *soma*.

क्रतुविधि—Injunctions of sacrifices (72).

क्रतुवैगुण्यसंपादकत्व—The character of spoiling the sacrificial performance (90).

क्रत्वर्थ—Sacrificial benefit (opp. to पुरुषार्थ) (90).

क्रम = स्थान—Order, position; 5th प्रमाण for accessories (44).

क्रमविशिष्टपदार्थपर—Indicating some thing particularized by order (56).

क्रियारूपाणि—(Those subsidiaries that are) to be done, accomplished (49).

क्षामवत्—Hungry (70).

गार्हपत्य—Name of a fire (32)

गुण—An accessory matter e. g. द्रव्य, देवता &c. (15).

गुणकर्म—Secondary action; indirectly contributing action (49).

गुणमात्र—Merely a secondary matter (15).

गुणवाद—Metaphorical description (93).

गुणविधान— } Injunction of
गुणविधि— } an accessory (18; 80).

गुणसमर्पक—Indicating a subsidiary (80).

ग्रभ्—Take, seize (27).

गृहमेधीय—name of a rite.

गोदोहन—A milking vessel.

गौरव—Cumbrousness, overloading.

चतुर्धाकृ—To divide into four (88).

चमस—(Contents) of a cup (48).

चर्—Perform (ceremonial rites) (69).

चरण—पाद, subdivision of an अध्याय (94).

चित्रा—Name of a rite (80)

चोदक—A rule of transfer—अतिदेश (34).

चोदकप्राप्त—Established by the rule of transfer (अतिदेश—प्रकृतिवत् विकृतिः कर्तव्या) (63).

चोदना—(i) Injunction, incitement ; (ii) the Veda in general (5).

जिज्ञासा—(i) The desire to know; (ii) close study, inquiry (3).

जुहू—A ladle (34).

ज्ञापक—Conveying,intimating (14).

ज्ञाप्य—Conveyed, intimated (10).

ज्योतिष्टोम—The primary *Soma* sacrifice (19).

तत्प्रख्यन्याय } —जै. सू. १.४.४
तत्प्रख्यशास्त्र } (22, 80).

तद्धित—A derivative by a deific nominal affix—सा अस्य देवता (80).

तव्द्यपदेश—Analogy of, comparison with that—one of the reasons for assuming a name—जै. सू. १. ४. ९. (80).

तनूनपात्—Name of the second fore-sacrifice (61).

तुद्—Drive away (41).

त्रिदूषण } (i) श्रुतहानि, (ii) अश्रुत-
त्रिदोष } कल्पना, (iii) प्राप्तबाध (76–7).

त्रिवृत्—A cord of three strands or twists (65).

दर्श—A New-moon sacrifice (36).

दर्शपूर्णमास—New and full moon sacrifices (35).

दा—To cut (33).

दीक्षा—Initiation or consecration rite.

दीक्षित—One initiated for a sacrifice (90).

दृष्टफलकत्व—The state of one having a visible, material result (73).

दृष्टान्त—Illustration, example (19).

दृष्टादृष्टार्थ—Visible and invisible (effect,) (50).

दृष्टार्थ—A visible result (2, 49, 50).

देशसामान्य—Common location (44).

द्रव्य—Material offered in a sacrifice-one of the two elements of the *swarupas* or forms of याग (22).

द्वादशकपाल—(A cake) on twelve potsherds (45).

द्वादशलक्षणी—A work in twelve chapters (2).

द्व्यन्तरित—Separated by two intervening acts (66).

धर्म—(i) Duty (2, 8); (ii) property or element; (iii) ceremonial operaton संस्कार (43).

धर्मतात्पर्यवत्त्व—The character of having धर्म as the very purpose (5).

धर्मविचारशास्त्र—The Scientific study of religious Duty (3).

धानाः—Corn, grain (80).

धारण—Holding (34).

नामधेय—Name; one of the 5 parts of the *Veda* (79).

नित्यकर्म—Permanent obligatory rite to be performed throughout life (71).

निपत्—Pounce upon (80).

निमित्त—Special occasion or circumstance (70).

निमित्तचतुष्टय—Four reasons for assuming a name (नामधेय) (80).

नियतक्रम—Fixed order (53).

नियमविधि—Injunction of restriction (74).

नियमेन }
नियमतः } —Invariably (8).

नियोजन—Tying of an animal to the sacrificial post (69).

निरपेक्ष—Independent; direct, express, immediate (25, 67).

निर्वप्—(i) To offer (ii) to separate and consecrate (70).

निर्वर्तक—Producing (10).

निर्वाह—Fulfilment.

निवर्तक—Deterrent, dissuading (81).

निवर्तना—Turning away, determent (81).

निवृत्ति—Turning away from (75).

निःश्रेयसहेतुः—Cause of the highest beatitude (94).

निषादस्थपति—Chief of the Nishadas qualified to perform निषादेष्टि (70 टी).

निषेध—Prohibition-one of the 5 parts of the *Veda* (81).

नैमित्तिक—Occasional (71).

न्याय—(i) rule (72); (ii) aphorism or *adhikarana* (22).

पक्ष—Alternative, option, either of the two possible courses (74).

पञ्चनख—An animal having five nails (75).

पदश्रुति—एकपदश्रुति.

पदशास्त्र—Footstep passage—oblations are to be made in footsteps instead of the आहवनीयाग्नि (86).

पदार्थ—Operation (संस्कार), subsidiary action (69).

पदार्थविशेषण—A specific attribute of a thing enjoined (53).

परमापूर्व—Highest *apurva* of the whole rite (52).

परिच्छेद – Modification, determination, specification (27).

परिच्छेदक—Modifying, specifying (79).

परि-वी-य—Having tied round (65).

परिसंख्या – Injunction of exclusion (74, 76).

परिहार—Refutation (70).

परोद्देशप्रवृत्तकृति—Activity in pursuit of one's chief (पर) or another object (24).

पर्णमयी - Made of पर्ण wood(34).

पर्याय—A synonym (23).

पर्युदास—Exclusion, a negative construction in which the negative particle न goes with something other than the verb suffix (84).

पवमान—Certain स्तोत्रs in गायत्री, बृहती and अनुष्टुभ् metres (76).

पशुधर्म—Properties of the sacrificial animal (47).

पशुपुरोडाश—Animal cake offering (50).

पशुयाग—The three animal sacrifices in ज्योतिष्टोम (63)

पाक्षिक – Optional, partial, subject to an alternative (74).

पाक्षिकाप्रामाण्य—Partial or optional unauthoritativeness (87).

पाठ } —Text-one of the 6
पाठक्रम } *pramanas* indicating order (59).

पाठसादेश्य—Common location in the text (44).

पारार्थ्य—Dependence, doing for another, subsidiariness to the main rite (24).

पुरुषनिष्ठ—Residing in the directing individual (9).

पुरुषविशेषण—The specific attribute of the sacrificer (71, 72).

पुरुषार्थ—Good for man (opp. to क्रत्वर्थ) (90).

पुरोडाश— Cake offered in दर्शपूर्णमास sacrifice (27,88).
–पात्र–The vessels required in its preparation (47).

पौनरुक्त्यापत्ति—Contingency of useless repetition (34).

पौरोडाशिक—A non-Vedic (लौकिक) name of a ब्राह्मण कांड (47).

पौर्वापर्य—The relation of prior and posterior, due order (54, 66).

प्रकरण—Context-4th of the six *pramanas* for अंग (37).

प्रकार—Manner.

प्रकृत—(subject) under discussion.

प्रकृति—(i) Stem of a noun; (ii) root of a verb; (iii) primary material (27); (iv) archetype (35, 65).

प्रख्यापक—Declaring, establishing (80).

प्रतिपत्ति—Knowledge, determination (67).

प्रतिपत्तिकर्म—Disposal of something that has been employed (52 टी).

प्रतिपन्न—Intimated (23).

प्रतिषेध—Prohibition-निषेध (81)

प्रतीति—(i) Determination, apprehension (8, 83), (ii) superficial or *prima-facie* meaning.

प्रतीयते—Is apprehended, understood (8).

प्रत्यक्ष—Clearly expressed (32).

प्रत्यय—Suffix of verbs or nouns (6); idea, knowledge (59).

प्रत्ययार्थभावनोपसर्जनत्व—Subordination to the efficient-force (the main idea) of the verbal termination(82).

प्रत्यवाय—Sin of omission (70).

प्रधान—Principal, primary, main (23).

प्रधानकर्म—आरापदुकारक-अर्थकर्म (opp. to गुणकर्म)—(49).

प्रधानप्रत्यासत्ति—Position near the main action (63).

प्रधानविधि—Main injunction (53).

प्रमाण—Means of proof or evidence.—अन्तर (14).

प्रयत्न-Effort; volition, (11 टी).

प्रयाज—Fore-sacrifices (5 in number पृ. 28)—(12, 61).

प्रयुक्त—Used, employed (27)

प्रयोगविधि—Injunction of performance (53).

प्रयोगाद्बहिः—Standing outside the performance (60).

प्रयोजनवत्—Fruit bearing, having useful purpose (4).

प्रवर्तना—Moving, impellent, prompting force (81).

प्रवृत्तिक्रम—Order by procedure (69).

प्रसक्ति, प्रसंग—(i) Contingency (57, 84); (ii) logical consequence.

प्रसिद्ध—Known, familiar.

प्राकृत—Pertaining to the archetype (46).

प्राजापत्य—Dedicated to प्रजापति, the 17 animals offered in the वाजपेय are so named (69).

प्रातिपदिक—Meaning of the stem of a word, noun in its uninflected state.

प्राधान्य—Principal position.

प्रापक—Supplying (the unestablished part)–(74)

प्राप्त—Established (74).

प्राप्तबाध—Annulment of what is already established (77)

प्राप्ति—Establishment (34).

प्राशस्त्य—Glorification, praise (10, 91).

प्राप्तिपूर्वक—Of things known or established before (86).

प्राशुभाव—Promptness (53).

प्रेरणा—Instigation, prompting

प्रोक्षण—Sprinkling (27).

फल—Goal, result, fruit.—कामना–desire for fruit (71).

फलभावना—Fruit efficient force; आर्थीभावना (40).

बर्हिः—*Kusha* grass (33, 92).

बाध—Annulment (58, 80).

बाधक—Obstacle, interception (84).

ब्राह्मणपाठ—ब्राह्मण text–a प्रमाण for order (61).

भवितृ—That which is to come into being (7).

भाव—An abstract idea, sense (33).

भावना—Activity of the agent towards a certain course of action ; efficient force or energy to bring into being (7).

भावय—Cause something to come into being (14).

भावयितृ–Efficient, productive agent (7).

भाव्य—End or object to be achieved—साध्य (10).

भाव्यता—(85).

भूतार्थ—Something already in existence (93).

भूतार्थवाद—A statement neither contradicted nor established by any other means of proof (93).

भूतिकाम—One desirous of prosperity (92).

भ्रातृव्य—An enemy (41, 80).

मत्वर्थलक्षणा—Implication of possessive indication or meaning (16, 80).

मंत्र—Formula, hymn–a part of the *Veda* (73).

मंत्रपाठ—मंत्र text–a प्रमाण for order (60).

मंत्रवर्ण—Wording of a मंत्र (80)

महाप्रकरण—Great context which refers to the main efficient force and which establishes the subsidiary relation of प्रयाजs and occurs only in Archetypes (39).

मानान्तर—Any other means of proof except the *Veda* or *Shruti* (15).

मान्त्रवर्णिक—Based on the wording of a *Mantra* (80).

मिथुन—A pair (41).

मुख्य—(i) primary (ii) chief matter-क्रम the 5th of six *pramana's* indicating order, order by principal acts (66).

यजति—A sacrifice-the action is expressed by a form of the root यज् (86)

यजि—Grammatical expression for the root यज् (86).

यथापाठम्—According to the text-order (58).

यथासंख्यपाठ—Order of text according to number (45).

यवशास्त्र—The passage enjoining the use of barley (87).

यवागू—Gruel (58).

यागसामान्य—Any sacrifice without specification (79).

याज्या—Sacrificial hymns (45).

याज्यानुवाक्यानां पाठः—(59).

यावज्जीवश्रुति—A passage laying down that permanent rites must be performed as long as life lasts.

युगपत्प्राप्ति–Simultaneous establishment (75).

यूप—Sacrificial post (65).

येयजामहंक्र—Recite the *Mantra* ये यजामहे (86).

यौगिक—Based on योग-etymology (33, 47).

रशना—The bridle (27).

राग—Animal passion or appetite (75).

रागतःप्राप्त—Established by man's natural appetite (75).

राजन्—A king of the क्षत्रिय race or caste (71).

राजसूय—Royal coronation rite (71).

रूढि—Conventional meaning: usuage (33).

रूपद्वय—Two elements or forms of a sacrifice (22).

रोचना Light space (45).

लकार—The ten moods and tenses (6).

लक्षण—Distinctive character (5).

लक्षणा—Indirect indication (3).

लक्षय्—Denote secondarily.

लवन—Cutting (33).

लाक्षणिकी—Implied (76).

लाघव—Simplicity, parsimony (80).

लिङ्—Grammatical name for optative-potential forms (6).

लिङ्त्व—Optativeness with an injunctive force (6).

लिङ्ग—(i) Grammatical gender; (ii) Indirect implication; suggestive power, the 2nd of the 6 *pramanas* (33).

लौकिकी—Non-vedic, worldly (47).

वषट्कर्तृ—The वषट् maker (the होतृ priest)–(56).

वाक्य—(i) Sentence; (ii) Syntactical connection, the 3rd of the six *pramanas* (36).

वाक्यभेद—Split of the sentence; syntactic disunity (17, 80).

वाच्य—Denotation (8).

वाजपेय—Name of a rite.

वाजिन—Whey (12 टी).

वायव्य—Dedicated to वायु(92).

विकल्प—Option (84, 85).

विकल्पप्रसक्ति—Contingency of option (86, 89).

विकृति—Modification, ectype in which all subsidiaries are not directly prescribed, some being transferred by अतिदेश or चोदक (35).

विक्षेप—confusion (53).

विचार—Inquiry (3).

वितातिविशेष—A particular arrangement, a chain as t were (54).

विदेवन—Dice-playing (43).

विद्या—Knowledge acquired through obedience to अध्ययनविधि—a necessary general qualification of the अधिकारिन् (72).

विधा—To enjoin (14).

विधात्री—Injunctive (25).

विधान—Injunction; = विधि, enjoining (14).

विधि—Injunction (14).

विधीयते—Is enjoined (6).

विनियोक्त्री (श्रुतिः)—Applicatory (26).

विधेयार्थपरिच्छेदक— Defining determining the thing enjoined (79).

विनियोगविधि—Applicatory injunction indicating connection between subsidiary and its principal (23).

विनियोजक—An applicatory word (32).

विप्रकर्ष—Separation (from principal acts (68).

विभक्तिरूपा (विनियोक्त्रीश्रुति)—Direct statement by case affixes (27).

विरुद्धत्रिक—The three pairs of contradictory things (पृ. ३९ टी.).

विरोध—Contradiction (93).
विरोधि—Contrary. opposed (83).
विलंब—Delay (53).
विशिष्टविधान } –Particularized
विशिष्टविधि } injunction involving मत्त्वर्थलक्षणा (19, 16, 80).
विशेष – (i) Species (ii) Difference.
विशेषणविधि = विशिष्टविधि.
विशेषविधि—Special injunction governing a particular case.
विशेषशास्त्र—Particular rule, statement (86).
विश्वेदेवाः—देवगणविशेषाः (सायण) (80).
वेद—A bundle of *Kusha*-grass (56).
वेदार्थ—The subject matter of the Veda (3).
वेदि—An altar of a particular shape (56).
वैकृत—Belonging to विकृति opp. to प्राकृत) (46).
वैतुष्य—Unhusking (74).
वैदिकीसमाख्या – Name in the Vedic language (opp. to लौकिकी 47).
वैध—Of an injunction.
वैयधिकरण्य–Non-coordination, the state of being in different case relation.
वैयर्थ्य = आनर्थक्य (34).
वैश्वदेव—Name of a rite (80)
वैश्वदेवी—An oblation to विश्वेदेवs ? (69).
वैश्वानर—Name of a rite (45)
व्यपदेश—Comparison, analogy (80).
व्यवस्थापन—Establishment, settlement (2).
व्यवधान—Intervention, distance (66).
व्यवहार—Usage or practice (in speech) (53).
व्यापार—Operation, activity (7, 11).
व्यावृत्ति—Exclusion (75).
व्याहत—Set aside (32).
व्युत्क्रम—Inverse order (66).
व्रत—Vow (84).
व्रीहीयाग—An offering of rice (87).
शक्ति–Primary or direct meaning; (ii) power, fitness (72).
शब्दनिष्ठ—Residing in and based on '*word*' (97, 77).
शब्दभावना = शाब्दीभावना (60).
शाब्दीभावना—Word-efficient force, the injunctive force expressed by the optative ending of a verb. It is called शाब्दी because in vedic injunctions there is no authority except the *word* of the *Veda* (8).
शास्त्र—Textual passage, scriptural authority (86).

शास्त्रान्तर—Another scriptural passage (80).

शुचिविहितकालजीविन्—Leading a pure life and observing prescribed times for bathing and all other duties (70);—त्व (71).

शुन्धनमन्त्र—Purifying hymn (47).

शेष—Subsidiary (opp. to शेषिन् 34).

शेषिन्—That which has a subsidiary–प्रधान (37).

श्रुतहानि—Loss of the expressed meaning proper to a word (77).

श्रुति—(i) Vedic text; (ii) Direct statement—first of the six *pramanas* indicating dependence or order (25, 56).

श्रौती—Directly stated (76).

श्लोक—A sound, a report (34)

श्वेत—A white animal (92).

षोडशिन्—A *soma*-cup (contents of) (89).

संस्कार—A preparatory act for purifying something to make it fit for use in a sacrifice.

संकोचन—Restriction, limitation (88).

संख्या—Number (grammatical) (29).

सत्त्व—Existence, being (83).

सदन—A house, a seat (33).

संदंश—Tongs, a pair of pincers (41).

संनिकर्ष—Closeness, nearness (68).

संनिधिपाठ—Text according to proximity–a variety of पाठसादेश्य (46).

संनिधिप्राप्त—Mentioned closely, in proximity (23).

संनिपत्योपकारक—Indirectly contributing, subsidiary गुणकर्म (opp.to आरादुपकारक) –(50, पृ. 26 टी.)

संनिपातिन्—Indirectly contributing (subsidiaries) (69).

समभिव्याहार–Connected utterance, mentioning together (34).

समभिव्याहृत—Uttered with (83).

समर्थ—Capable, able (to perform rites) (72).

समवेत—Intimately connected (73).

समाख्या—Name – a word taken in its literal sense (48).

समानदेश—The same position (45).

समानपदोपात्त—Expressed by the same word.

समानाभिधानश्रुति—A direct statement of two things in one common element of a word expressed by the same suffix (10).

समानय—To take out, transfer (41).

समिध—(i) Fire-sticks; (ii) name of a rite (37, 80)

समुचित—Conjoined (80).

संप्रतिपन्न—Recognised, admitted, known (69).

सर्वांगपाठ—Prescription of all subsidiaries (35).

सवनीय—The second of the three animals sacrificed at the *Soma* sacrifice (62).

सहकारिभूत—Assisting (24).

सहप्रयुज्यमान—Performed together (69).

सहानुष्ठान—Performing-sacrificing together (62).

सहोच्चारण—Uttering together (34).

सादेश्य—Common location (44).

साद्यस्क-स्क—Name of a certain variety of *Soma* sacrifice (63).

साधन—Means-करण (10).

साध्य—End, object, goal (10).

सानाय्य—An offering of sour milk and milk (47),—पात्र-a vessel to hold सांनाय्य (47).

सापेक्ष—Dependent (67).

सामर्थ्य—Suggestive power of words-लिंग (35); fitness-a necessary qualification of an अधिकारिन् (72).

सामानाधिकरण्य—Grammatical coordination (79).

सामान्यविधि—General or detached rule-अनारभ्यविधि (35).

सामान्यशास्त्र—General statement or rule (87).

सार्वजनीन—Well-known, familiar (42).

साहित्य—United performance (53, 69).

साहित्यबाधापत्ति— Contingency of the annulment of the continuity of actions (66).

सिद्ध—Proved, established; accomplished or fixed things (49); gained (72).

सुत्याकाल—The day on which *Soma* juice is pressed (63).

सौत्र—Of the aphorism, given in the aphorism (5).

सौर्य—An offering to सूर्य (35).

स्त्रीगमनं—Approaching one's wife (90).

स्थान—Position; (i) the fifth of the six *pramanas* indicating dependence (44); (ii) the 4th of the six *pramanas* indicating order (54, 62).

स्थानातिक्रमसाम्य—Equality of displacement from one's own position (63).

स्नातक—A ब्रह्मचारिन् who has performed the ceremony of ablution after finishing his Vedic study (84).

स्मृति—Non-Vedic authority, tradition (94).

स्मृतिचरण—The पाद–chapter-treating of स्मृति (94).

स्योन—Good (33).

स्रुव—A kind of ladle (34).

स्वरूप—(i) Own nature, form or character (27); general nature of a rite (52)

स्वर्ग—Heaven, supreme bliss (6).

स्वाध्याय—One's own *Veda* (2).

स्वाम्य—Ownership (70).

स्वाराज्यकाम—Desirous of the rulership of heaven (71).

हविःप्रकृति—Oblation material (27).

होतृचमस—Hotri cup–Vedic समाख्या (48).

होम—Oblation (14, 15).

होमाधार—A receptacle of an oblation (80).

C

Tark
man
ha

Published by: **Dr. N. G. Sardesai,** L.M. & S., for the Oriental Book Agency, Poona 2

Printed by: **S. R. Sardesai,** B.A., LL.B., Navin Samarth Vidyalaya's Samarth Bharat Press, 947 Sadashiv Peth, Poona 2

7. A critical study of the Sānkhya system on the line of the Sānkhya Karikā, Sānkaya Sutra and their commentaries—by Prof. V. V. Sovani, M. A.

It is a research thesis, the aim of which is to give a clear-cut exposition of the Sankhya system in its more developed form. Demy 8vo. pp. 45. 1931. Re. 1–0–0.

8. Krishna Problem—by Prof. S. N. Tadpatrikar, M.A., Being a critical study of the whole vast material in the Great Epic, and the Purāṇas as also the arguments ar the conclusions drawn by famous scholars like Prof. Jacob Winternitz and the late Sir R. G. Bhandarkar. Ro 8vo. pp. 75. Re. 1–0–0.

9. S'abdarupāvali and Samāsa Chart (शब्दरूपावलि समासचक्रं च). pp. 50. 1932. As. 2 and As. 1, respectively.

10. **अर्थसंग्रह: मीमांसार्थसंग्रहकौमुदीटीकासहित:** by Prof. D. V Gokhale, with English Translation. The Text has been col lated with all the extant editions. It is thoroughly revised the Text has been divided into suitable paragraphs with consecutive numbers and headings ; the Commentary and the Translation also are arranged to correspond with the paragraphs of the Text; grammatical mistakes occurring in all editions have been corrected ; good correct readings have been found out, the Text and the Commentary have been properly punctuated and all the quotations have been traced. A complete alphabetical glossary of Sanskrit words including all *Mimansa technical terms* in the text has been appended with their English equivalents and sectional references. Cr. 8vo. pp. ii, 141, 42, 17; 1932. Rs. 2–0–0. Text, Translation separately 1 Re. each.

BOOKS IN PRESS

1. Rāshtrakutas and their Times By Dr. A. S. Altekar, Ph. D.
2. सांख्यकारिका गौडपादभाष्यसहिता विस्तृतसंस्कृतोपोद्घातसहिता: By Dr. Hara Datta Sarma.
3. **Dasopanisads** (दशोपनिषद: शांकरभाष्यसहिता:)
4. ,, (मूलमात्रम्).
5. **Brahmasutra with S'ankara Bhasya Text** only. (ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्य-मूलमात्रम्).
6. **Nanartharatnamala-kosa** (नानार्थरत्नमालाकोश:).